TARİH TETKİKLERİNE GİRİŞ

Ch. V. Langlois
Ch. Seignobos

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
II. Dizi – Sayı: 2

TARİH TETKİKLERİNE GİRİŞ

Ch. V. Langlois
Ch. Seignobos

Çeviren
Galip ATAÇ

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA
2010

Langlois, Ch. V. [Charles Victor], 1863 - 1929
Tarih tetkiklerine giriş / Ch. V. [Charles Victor] Langlois [1863 - 1929], Ch. [Charles] Seignobos [1854 -1942] ; çev. Galip Ataç. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2010.
336 s. ; 21 cm.— (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; II. Dizi-Sa. 2).

ISBN 978 - 975 - 16 - 2273 - 0

1. Tarih _ Öğrenim ve öğretim. 2. Tarih yazıcılığı. I. Seignobos, Ch. [Charles], 1854 - 1942. II. Ataç, Galip. III. E.a. IV. Dizi.

907. 2

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 16.06.2009 tarih ve 589/45 sayılı ve 21.04.2010 tarih ve 609/46 sayılı Yönetim Kurulu kararları gereğince 2000 adet basılmasına karar verilmiştir.

Orijinal Adı: Introduction aux Etudes Historiques, Paris, 1898, Librairie Hachette.

ISBN 978 - 975 - 16 - 2273 - 0

Türk Tarih Kurumu Basımevi
Sincan Organize Sanayi
Akhun Cad. No. 1 Ankara
Tel: 0312 267 16 11

İÇİNDEKİLER

Sahife

Tenbih 1

KİTAP I

ÖNCEDEN LÜZUMLU BİLGİLER

Fasıl I — Vesikaların araştırılması . . . 15
Fasıl II — «Yardımcı ilimler» 40

KİTAP II

ANALİZ İŞLERİ

Fasıl I — Tarih bilgisinin umumî şartları . 58

KISIM I

DIŞARDAN TENKİT (BİLGELİK TENKİDİ)

Fasıl II — Aslına çevirme tenkidi 66
Fasıl III — Çıktığı yerin tenkidi 83
Fasıl IV — Kaynakların tenkitle sınıflara ayrılması 97
Fasıl V — Bilgelik tenkidi ve bilgeler . . 108

KISIM II

İÇERDEN TENKİT

Fasıl VI — Tefsir tenkidi 136
Fasıl VII — İçerden menfi, samimilik ve doğruluk tenkidi 151
Faşıl VIII — Ayrı ayrı vakıaların tayin edilmesi . 188

KİTAP III

SENTEZ İŞLERİ

Fasıl I — Tarih kurmanın umumî şartları . . 207
Fasıl II — Vakıaların gruplara ayrılması . . 227
Fasıl III — Tarihi kurarken muhakeme . . . 246
Fasıl IV — Umumî formüllerin kurulması . . 255
Fasıl V — Takrir 286
Sonuç 306
Zeyl I — Fransa'da orta tedrisatta tarih . . 312
Zeyl II — Fransa'da yüksek tedrisatta tarih . 324
Son 336

TENBİH

Bu kitabın başlığı ne demek istediğini iyice anlatır. Bununlabraber ne yapmak istemiş, hem de ne yapmak istememiş olduğumuzu açıkça söylememize lüzum vardır; çünkü daha önce de, gene bu: "Tarih Tetkiklerine Giriş" başlığı altında, bundan pek başka kitaplar çıkarılmıştır.

Biz, W. B. Boyce [1] gibi, yeni başlıyanların ve acelesi olan kimselerin okumaları için bir umumî tarih hulâsası sunmak istemedik.

O kadar bol ve "Tarih felsefesi" denilmek âdet olan kitaplara bir sayı daha katarak onları zenginleştirmek istemedik. En çoğunun mesleği tarihçilik olmıyan, birtakım mütefekkirler tarihi kendi derin düşünmelerine mevzu yapmışlar, tarihin "benzeyişlerini" ve "kanunlarını" aramışlar, bazıları "beşeriyetin gelişmesinde tesiri olan kanunları" bulduklarını, tarihi de böylece bir "pozitif ilim" olarak "kurduklarını" sanmışlardır [2]. Ancak hayalde olan bu geniş yapılar, yalnız halka değil, seçkin fikirlere bile, daha önceden, yenilmesine imkân olmıyacak bir emniyetsizlik verirler: B. Fustel de Coulanges, kendisinin

[1] W. B. Boyce. *Introduction to the study of history, civil, ecclesiastical and literary.* London, 1884, in - 8.

[2] Nitekim P. - J. - B. Buchez, *Introduction à la science de l'histoire.* Paris, 1882. 2 vol. in - 8 adlı eserinde böyle yapmıştır.

hayatını yazanlardan en sonuncusunun dediğine göre, tarih felsefesine karşı sert davranırdı, kendisinde bu sistemlere karşı, pozitivistlerin büsbütün metafizik olan tasavvurlara gösterdikleri ayni nefret vardı. Haksız veya haklı olarak, (şüphesiz, haksız olarak), tarih felsefe, üzerinde yalnız iyice bilgili, ihtiyatlı, dinç ve salim zekâlı adamlar işlemedikleri için, bu felsefe gözden düşmüştür. Ondan çekinenlerin — onunla alâkası bulunanların da — haberleri olsun: burada tarih felsefesinden bahsedilmiyecektir [1].

Bizim burada yapmak istediğimiz şey tarihte bilginin şartlarını ve tarzlarını incelemek, bir de hassasını ve sınırlarını göstermektir. Geçmiş zamandan, bilinmesine imkân bulunan ve ehemmiyetli olan şeyi bilmeğe nasıl varılır? Bir vesika nedir? Vesikaları tarih eseri için nasıl kullanmalıdır? Tarih vakıaları nelerdir? Bu vesikalar, tarih eserini kurmak için nasıl gruplara ayrılır? — Herhangi bir kimse, az veya çok şuursuz olarak, tarih tatbikatile,

[1] Beşeriyetin tarihini felsefe bakımından anlamak ve anlatmak denemelerinin tarihine, bilindiği gibi, R. Flint girişmiştir. R. Flint Fransız dilile konuşan memleketlerde tarih felsefesinin tarihini daha önceden vermişti: *Historical Philosophy in France and French Belgium and Switzerland,* Edimburgh - London, 1893 in. 8. - Bu, kendisinin yirmi beş yıl önce çıkmış olan, *"Avrupada tarih felsefesi tarihi"* kitabının büyültülerek yeniden basılışının birinci cildidir. N. Marselli'nin *La Scienza della storia I.* Torino, 1873 eserinin geriye bakan (veya tarihî) kısmile karşılaştırınız.

Fransada, R. Flint'in analizli repertuvarının çıktığından beri basılmış olan en büyük orijinal eser, P. Lacomb'un *De l'histoire considérée comme science.* Paris. in. 8 eseridir. *Revue critique* 1895, I, s. 132 ile karşılaştırınız.

tenkit ve kurma, analiz ve sentez işlerile uğraşabilir. Fakat yeni başlıyanlarla tarih ilimleri usulünün prensipleri üzerinde hiçbir vakit düşünmemiş olan kimselerin en çoğu, bu işleri yapmak için, tabiat sevkile birtakım tarzlar kullanırlar ki bunlar, umumî bir surette bakıldığı vakit, makul tarzlar olmadıklarından, çok defa, ilmî bir hakikate götürmezler. Bundan dolayı — kısımlarından birkaçı şimdiden temin edilmiş, temelli ehemmiyetleri bulunan birtakım noktaları da henüz tamamlanmamış olan — gerçekten makul tarzların nazariyesini tanıtmak ve mantık bakımından ispat etmek faydalı olur.

Demek oluyor ki bu "Tarih Tetkiklerine Giriş" kitabı, bilinen vakıaların bir hulâsası gibi veya umumî tarih üzerine bir umumî fikir sistemi gibi değil, tarih ilimlerinin usulü üzerine bir deneme olarak tasarlanmıştır.

Şimdi de kitabı yazmanın niçin zamanı olduğunu, onu hangi fikirle yazmağı kararlaştırdığımızı söyliyeceğiz.

I

Tarih ilimlerinin metodolojisinden bahseden kitapların sayısı pek te daha az değildir, fakat, tarih felsefesi üzerine yapılmış kitaplarınkinden daha büyük şöhretleri de yoktur. Mütehassıslar bu kitaplara tenezzül etmezler. Söylenildiğine göre: "Filoloji üzerine bir kitap yazmak istiyorsunuz; öyle ise bize iyi bir Filoloji kitabı yazınız. Bana: Filoloji nedir? diye sorulduğu vakit şöyle cevap veririm: Filoloji benim yaptığım şeydir." [1] demiş olan âlim pek yayılmış bir fikri kısaca anlatmıştır.

[1] *Revue critique d'histoire et de littérature,* 1892 I s. 164.

J. G. Droysen'in *Précis de la science de l'histoire* adındaki kitabı dolayısile: "Umumî bir tez olarak denilebilir ki, bu türlü kitaplar ister istemez, hem karanlık hem faydasız olurlar: Karanlık olurlar, çünkü, onların mevzularından daha müphem bir şey olamaz; faydasız olurlar, çünkü, insan onların göstermeği iddia ettikleri tarih metodolojisinin prensiplerini düşünmeden tarihçi olabilir [1]." demiş olan tenkitçi, kendisi bayağı bir söz söylediğini sanmamışsa da, gerçekten bayağı söz söylemiştir. Metodolojiyi böyle aşağı bulanların delilleri oldukça kuvvetli görünürler. Bu deliller şu aşağıdaki cümlelerde toplanabilirler. Vakıâ, birtakım kimseler vardır ki iyi usuller tatbik ettikleri belli olduğu, herkes te kendilerini birinci sınıftan bilge veya tarihçi olarak tanıdığı halde usulün prensiplerini hiçbir vakit tetkik etmemişlerdir; buna karşılık, tarih usulünün nazariyesi üzerine mantıkçı olarak eser yazmış olanların, bundan dolayı, bilge (érudit) veya tarihçi sıfatile herhangi bir üstünlük kazanmış oldukları görülmemiştir: bunlardan bazılarının büsbütün âciz yahut orta derecede bilge veya tarihçi oldukları bile meşhurdur. Bunda da şaşılacak bir şey yoktur. Kimyada, matematiklerde, asıl ilimlerde, yeni araştırmalar yapmadan önce o ilimlerde kulla-

[1] Gene o eser, 1888, II, s. 295. Bunu *le Moyen Age*, X (1897), s. 91 ile karşılaştırınız: "Bu kitapları [Tarih usulü kitaplarını], onları okumaktan istifade edecek kimseler, yani boş vakitlerini tarih araştırmalarile geçirmek istiyen hevesliler pek te okumazlar; meslekleri bilgelik olanlara gelince, onlar da iş aletlerini tanımağı ve onları kullanmak tarzını üstadlarının derslerinde öğrenmişlerdir; bundan başka, tarih usulü öteki müşahede ilimleri usulünün aynidir, bu usulün ne olduğu da birkaç kelime ile söylenilebilir..."

nılan usullerin nazariyesi tetkik edilir mi? Tarih tenkidi! onu öğrenmenin en iyi yolu da onu tatbik etmektir. Tarih tenkidi tatbik edildikçe kâfi derecede öğrenilir [1]. Zaten, tarih usulü üzerine yazıları, en yeni olanlarını bile, J. G. Droysen'inkileri, E. A. Freeman'ınkileri, A. Tardif'inkileri, U. Chevalier'ninkileri, daha başkalarını sıkınız: Onlardan açık fikirler olarak, doğrulukları besbelli, de La Palice hakikatlerinden başka bir şey çıkaramazsınız [2].

[1] L. Mariani'nin Fermo şehri tarihinin hususî bir noktası üzerine yazdığı bir teze, alay ederek "Corso pratico di metodolojia della storia" adını vermesi de, şüphesiz tarih usulünün ancak örnekle öğrenileceği prensipinden ileri gelmiştir. Şu esere bakınız: *Archivio della Società romana de storia patria,* XIII (1890) s. 211.

[2] E. A. Freeman'ın *Revue critique*'de 1887, I, s. 376, *The methods of historical study* risalesi için yazdığı makaleye bakınız. Tenkitçinin dediğine göre bu risale bayağıdır, içi boştur. Bunda görülür ki "tarih bir takım boş kimselerin düşündükleri gibi, o kadar kolay bir tetkik değildir, tarihin bütün ilimlerle ilişiği vardır, tarihçi adına gerçekten değeri olan kimsenin her şeyi bilmesi gerektir; tarihte kat'îlik elde etmek imkânsızdır, ona imkân olduğu kadar yaklaşmak için de hiç durmadan asıl kaynaklara baş vurmak lazımdır; modern tarihçilerin en iyilerini bilmek ve onları okumak lüzumludur, ancak hiçbir vakit onların yazdıklarını İncil sözü gibi almamak şartile. İşte bu kadar." Netice: Freeman "tarih usulünü pratikle, şüphesiz, nazariyeyle yaptığından daha iyi öğretirdi."

G. Flaubert'in *Bouvard et Pécuchet* kitabile karşılaştırınız, burada mevzu olan iki ahmak adamdır, bunlar daha başka düşünceler arasında tarih yazmak düşüncesini kurarlar.

Bu görüş tarzında her şeyin yanlış olmadığını tanımaktan çekinmeyiz. — Tarihte ve tarih yazmak san'atinde derin araştırma usulü üzerine — Almanya'da ve İngiltere'de *Historik* denilen — yazıların pek büyük çoğunluğu üstünkörü, yavan, okunamıyacak şeylerdir, gülünç olanı da vardır [1]. İlkin, XIX uncu asırdan önce olanlar ki bunları P. - C. - Daunou *Cours d'études historiques* kitabının VII inci cildinde uzun uzadıya analiz etmiş-

---

Kendilerine yardım etmek üzere, dostlarından biri onlara "Daunou'nun derslerinden alınmış bir takım tenkit kaideleri" gönderir (s. 156), kaideler şunlardır: "Halkın söylediklerini delil olarak tutmak kötü deliller getirmektir; halk sorulacak şeylere cevap vermek için yeniden bulunamaz. — İmkânsız olan şeyleri almamalıdır: Saturne'ün yuttuğu taş Pausanias'a gösterilmişti. — Yalancıların ustalığını, övücülerin ve çekiştiricilerin kendi menfaatlerini hesaba katınız." Daunou'nun eserinde bunlar kadar bayağı ve bunlardan daha bile gülünç sözlerden birçok vardır.

[1] R. Flint (adı geçen kitap, s. 15.) *Historic* kitaplarını tetkik işine girişmiyeceğinden dolayı kendisini kutlular. Çünkü "A very large portion of it is so trivial and superficiel that it can hardly ever bave been of use even to persons of the humblest capacity, and may certainly now be safely consigned to kindly oblivion." Bununla beraber R. Flint, fransız dili ülkelerinde başlangıcındanberi *Hstorik* üzerine yazılan kitaplardan başlıcalarının listesini kendi kitabında vermiştir. Her memlekette *Historik* üzerine yazılan kitapların (gene pek kısa olmakla beraber) daha umumî ve tam bir hulâsası E. Bernheim'in *Lehrbuch der historischen Methode*, (Leipzig, 1894, in - 8. s. 143 ve ondan sonrakiler) kitabında verilmiştir. — Flint (ki Bernheim'ın bilmediği birkaç eseri

tir [1], bunların hemen hepsi birtakım basit retorik kitaplardır, bunlardaki retoriğin artık hükmü kalmadığı gibi bu kitaplarda en gülünç meseleler ehemmiyetle münakaşa edilmiştir [2]. Daunou o kitaplarla hoşça bir tarzda eğlenir, fakat kesndisi de o kocaman eserinde ancak bir "aklı-selim" delili göstermiştir. O büyük eser de bugün daha önceki mahsullerden daha iyi görünmediği gibi, şüphesiz onlardan daha faydalı da değildir [3]. Modern olanlara ge-

---

tanımıştır) 1893 yılında kalır, Bernheim 1894 yılında durmuştur. 1889 danberi *Jahresberichte der Geschihtswissenschaft*'de, tarih metodolojisi üzerine yeni yazıların zaman zaman yapılmış analizleri bulunur.

[1] Bu VII inci tom 1844 te çıkmıştır. Fakat Daunou'nun meşhur *Dersi* 1819 dan 1830 a kadar yapılmıştı.

[2] *Renaissance* devrindeki İtalyanlar (Mylaeus, Francesco Patrizi ve başkaları), ve onlardan sonra en son iki asırdakiler, tarihin diyalektik (cedel) ve retorikle bağları ne olduğunu; tarih nev'inin nekadar kanuna tâbi olduğunu; tarihçinin hainlikleri, korkaklıkları, cinayetleri, karışıklıkları yazması uygun olup olmıyacağını; tarihin en yüksek şeylerdenbaşka bir nevi ile uyuşup uyuşamıyacağını v. s. düşünmüşlerdir. — Hakikî meselelere temas etmek üzere gerçekten bir gayret gösteren ve XIX uncu asırdan önce çıkarılmış olan *Historik* kitapları yalnız Lenglet du Fresnoy'nın, *(Méthode pour étudier l'histoire,* Paris, 1713) ve J. M. Chladenius'un *(Allgemeine Geschichtswissenschaft,* Leipzig, 1752) kitaplarıdır. Chladenius'un kitabını E. Bernheim bildirmiştir. (Adı geçen kitap s. 166).

[3] Bu kitapta "aklı selim" delili her vakit gösterilmemiştir bile, çünkü Père Le Moyne'nin 1670 de çıkarmış olduğu ve, daha fazlasını söylememek için, pek zayıf denilebile-

lince, bu nev'e mahsus olan iki tehlikeden: karanlıkla bayağılıktan, kurtulamamışlardır. J. G. Droysen'in fransızcaya *Précis de la science de l'histoire* (Paris, 1888, in-8) adile çevrilmiş olan, *Grundriss der Historik* kitabı ağır, bilgiç ve tahayyül edilebilecek derecenin daha ilerisinde karışıktır [1]. B. Freeman, B. Tardif, B. Chevalier iptidaî ve önceden anlaşılmış olmıyan hiçbir şeyi söylemezler. Onların rakiplerinin de: tarih bir san'at midir, yoksa bir ilim midir, tarihin vazifeleri nelerdir, tarih neye yarar ve daha başkaları gibi faydasız meseleleri hâlâ boyuna münakaşa ettikleri görülmektedir. — Bir taraftan da, bilgelerin hemen hepsinin ve şimdiki tarihçilerin hemen hepsinin, usul bakımından, kendi kendilerine öğrenmiş, yalnız pratikle yahut kendilerini daha önceki üstatlara benzeterek ve onlara alışarak yetişmiş oldukları hiç itiraz edilmiyecek surette doğru bir mülâhazadır.

Şu kadar ki, usulün prensipleri üzerine yazılardan

---

cek bir eser olan, içinde ihtiyarlığın izleri belli bulunan, *De l'histoire* kitabı dolayısile *Cours d'études historiques* (VII, s. 105), de şu okunur: "Bu kitabın içindeki umumî kaidelerin hepsini, hükümlerin hepsini kabul ettiğimi iddia etmiyorum; ancak öyle sanıyorum ki Lucien'inkinden sonra rasladığımız en iyisi budur. Henüz tanımamış olduklarımızdan hiçbirinin o derecede felsefe ve yenilik derecesine çıkacağından pek şüpheliyim." Père H. Chérot kendi *Etude sur la vie et les œuvres du P. Le Moyne* (Paris, 1887, in - 8, s. 406 ve ondan sonrakiler) kitabında *De l'histoire* kitabı üzerine daha salim hüküm vermiştir.

[1] Bununla beraber E. Bernheim'in (adı geçen kitabı s. 177) bildirdiğine göre kendi fikrince: "Auf der jetzigen Höhe der Wissenschaft steht" olan yalnız bu risaledir.

birçoğunun, bu türlü yazılara karşı umumî bir surette gösterilen emniyetsizliğe hak verdirmesinden, bir de san'at adamlarından en çoğunun, görünüşte hiç mahzur olmaksızın, tarih usulü üzerine düşünmekten vazgeçmiş olmalarından dolayı, bilgelerin ve tarihçilerin (hem de en ziyade gelecek zaman bilgelerinin ve gelecek zaman tarihçilerinin) tarih işinin tarzlarını anlamağa hiç muhtaç olmıyacaklarına hükmetmek, fikrimizce, fazla ileri gitmek olur. — Çünkü, metodoloji kitaplarının hepsi de değersiz değillerdir: sadece bayağı bir duygu mahsulü olmıyan, görgünün ilham etmiş olduğu birtakım ince müşahedelerden ve kat'î kaidelerden yavaş yavaş bir hazne meydana gelmiştir [1]. Düşünmek yolunu öğrenmeden, tabiatin kendilerine bir armağanı olarak, her vakit iyi düşünen kimseler olduğu gibi, bu istisnalara karşı sayılamıyacak kadar çok birtakım misaller kolayca gösterilebilir ki bunlarda da mantık bilmemezlik, makul olmıyan tarzlar kullanılması, tarihte analiz ve sentez şartları üzerine hiç düşünce bulunmaması bilgelerin ve tarihçilerin eserlerini bozmuşlardır.

Hakikatte, tarih, onun için çalışanların kullandıkları usul üzerine açık şuurları bulunmasına, şüphesiz, en ziyade lüzum gösteren bilgidir. Sebebi şudur ki, tarihte tabiat sevkile tutulan çalışma tarzları — bunu nekadar tekrar etsek fazla olmaz — makul tarzlar değildir; bundan dolayı ilk harekete karşı koymak için bir hazırlığa lüzum vardır. Bundan başka tarih bilgisine varmak için makul

[1] Flint şöylece pek iyi söylemiştir (adı geçen kitap, s. 15): "The course of Historic has been, on the whole, one of advance from commonplace reflection on history towards a philosophical comprehension of the condition and processes on whivh the formation of historical science depends."

olan tarzları öteki ilimlerin hepsinin tarzlarından o kadar ayrıdır ki, daha önceden kurulmuş ilimlerin usullerini tarihe tatbik etmek temayülüne karşı koymak için, tarihteki makul tarzların yalnız kendilerine mahsus karakterlerini anlamağa lüzum vardır. Matematikçilerin ve kimyacıların kendi tetkiklerine "giriş" ten, tarihçilerden daha kolaylıkla vazgeçebilecekleri de böylece anlaşılır.

Tarih metodolojisinin faydası üzerine daha fazla ısrar etmeğe mahal yoktur; bunun inkâr edilmesinin düşüncesizlikten ileri geldiği meydandadır. Ancak bizi bu kitabı yazmağa götürmüş olan sebepleri anlatmak ta lüzumludur. — Elli yıldanberi akıllı ve doğru sözlü birçok adamlar tarih ilimlerinde usul üzerine derin düşünmüşlerdir; bunların arasında, tabiî olarak birçok tarihçiler, gençlerin fikir bakımından ihtiyaçlarını başkalarından daha iyi bilecek vaziyette bulunan Üniversite profesörleri, onlardan başka meslekleri mantıkçılık olanlar, romancılar bile, vardır. B .Fustel de Coulanges, Paris Üniversitesinde, bu hususta an'ane bırakmıştır. Denilmiştir ki [1] "Fustel de Coulanges usulün kaidelerini pek kat'î düsturlar halinde kısaltmağa çalışırdı... ; onun fikrince, çalışan adamlara hakikate varmak yolunu öğretmekten daha acele bir şey yoktu." Bu adamların arasında, B. Renan gibi[2], bazıları umumî eserlerinde, yahut buna fırsat veren başka yazılarında düşüncelerini bildirmekle iktifa etmişlerdir [3]; B.

[1] *Revue des Deux Mondes*,da, I mart 1896. s. 75, P. Guiraud.

[2] 1848 da yazılmış olan *Avenir de la science* (Paris, 1890, in - 8) da B. Renan, tarih ilimleri üzerine söylenilmiş olan en haklı ve en kuvvetli şeylerin birkaçını yazmıştır.

[3] Tarih ilimleri usulü üzerine en ince, en yerinde,

Fustel de Coulanges B. Freeman, B. Droysen, B. Lorenz, B. Stubbs, B .de Smedt, B. Pfluck-Harttung, v. s. gibi başkaları mahsus risalelerle bu madde üzerine düşünüşlerini izah etmek emeğine katlanmışlardır. Bütün memleketlerde, en çok Fransa'da, Almanya'da, İngiltere'de, Amerika Birleşmiş Devletlerinde ve İtalya'da metodolojinin hepsi ve ayrı ayrı kısımları üzerine çıkarılmış pek çok kitaplar, "Başlangıç dersleri", "Akademi nutukları" ve mecmua makaleleri vardır. İnsan kendi kendine: o kadar çok kitaplarda ve risalelerde dağılmış, hem de kaybolmuş gibi, olan müşahedeleri biribirlerine bağlamak şüphesiz faydasız bir iş olamaz, der. Ancak bu cazibeli işin yapılmasına artık lüzum kalmamıştır: bu iş yakın bir zamanda en büyük ihtimamla yapılmıştır. Greifswald Üniversitesinde Profesör B. Ernst Bernheim tarih usulü üzerine modern yazıların hemen hepsini ayıklamıştır. Onlardan istifade etmiş; seçilmiş düşünüşleri ve referansları, kolaylıklı, hem de en büyük kısmı yeni çerçeveler içinde gruplara ayırmıştır. Onun *Lehrbuch der historischen Methode* (Leipzig, 1894, in-8) [1] adındaki eseri, Alman'ların Lehrbücher'leri tarzında, kendisinin yazdığı mevzua mahsus

---

hem de en çok kimselerin anlıyabileceği düşüncelerin birkaçı şimdiye kadar metodoloji ktiaplarında değil tarih ve bilgelik (érudition) üzerine yeni kitapların tenkidine tahsis edilmiş mecmualarda gösterilmiştir, bunlardan *Revue critique d'histoire et de littérature* bir örnek olabilir. "Usule saygı saydırmak, kötü kitapların hakkından gelmek, yolsuzlukların ve faydasız işin önünü almak için" Pariste 1867 de kurulmuş olan *Revue critique* kolleksiyonunu gözden geçirmek son derecede faydalı bir mümarese olur.

[1] *Lehrbuch*'ün ilk basılışı 1889 dadır.

kitapları kısaca toplamıştır. Onun o kadar iyi yapmasını bildiği şeyi yeniden yapmağa bizim niyetimiz olmamıştır.— Ancak bize, onun çok emekle ve akıllıca yazdığı eserde her şey söylenilmemiş gibi gelmiştir. İlkin, B. Bernheim birtakım metafizik meseleelrini uzun uzadıya yazmıştır ki biz bunları faydasız sanıyoruz; buna karşılık, o, bizim pek faydalı olarak tutuğumuz, tenkit ve tatbikat bakım noktalarından hiç bakmamıştır. Sonra, *Lehrbuch*'ün doktrini makuldür, fakat kuvveti ve yeniliği yoktur. En sonra da *Lehrbuch* asıl halk için yazılmamıştır; fransız halkının pek büyük ekseriyeti (hem dilinden, hem de şeklinden dolayı) onu anlıyamaz. Sadece B. Bernheim'in kitabını tavsiye edeceğimiz yerde, bu eseri yazmak niyetinde haklı olduğumuzu göstermek için bu kadarı yeter [1].

II

Bu "Tarih Tetkiklerine Giriş", *Lehrbuch der historischen Methode* gibi, bir tarih usulü kitabı olmak iddiasında değildir [2]. Bu bir taslak hulâsasıdır. Biz onu yazmağa 1896 - 1897 ders yılının başında Sorbonne Üniversitesinin yeni talebesine, tarih tetkiklerinin ne olduklarını ve ne olmaları lüzumlu bulunuğunu bildirmek için girişmiştik.

[1] Tarih metodu üzerine şimdiye kadar fransızcada çıkmış olan en iyi şey Ch. ve V. Mortet'nin *La Science de l'histoire,* Paris, 1894 adında *Grande Encyclopédie*'nin XX inci cildinden çıkarılmış bir risaledir.

[2] İkimizden biri (B. Seignobos) bu türlü eseri okuyacak bir halk bulursa, tarih metodolojisi üzerine daha sonra tam bir Trete çıkarmak niyetindedir.

But türlü yazıların acele lüzumlu olduklarını çoktanberi, tecrübe ile, anlamıştık. Çünkü tarih mesleğine girenlerin en çoğu, ne olduğunu bile o vakte kadar çok defa bilmedikleri tarih çalışmalarına kendilerinin elverişli olup olmadıklarını hiçbir vakit düşünmeden, niçin girdiklerini bilmiyerek girerler. En çok defa, tarih mesleğini seçmeğe en değersiz sebeplerle karar verilir: ya kollejde tarih dersinde muvaffakıyetler kazanılmıştır [1]; çünkü geçmiş zamanın işlerine karşı, denildiğine göre, vaktile Augustin Thierry'nin temayülünü kararlaştırmış olan bir türlü tatlı cazibe duyulur; çok defa da tarih kolay bir ilim kolu olduğu sanılarak aldanılır. Haklı olmıyan bu temayüllerin biran önce aydınlatılmaları ve tecrübe edilmeleri şüphesiz lüzumludur.

---

[1] Tarih derslerinin liselerdeki şeklinin, Üniversitelerde ve hayatta yapılan şeklinden istediği istidatların aynını istemediği nekadar söylenilse azdır. Sonradan kendisini tarih tetkiklerine (tenkit) vermiş olan Julien Havet lisede iken tarih dersini bıktırıcı bulurdu. B. L. Havet şöyle demiştir.: «Tarih dersi liselerde ilmî zihne yetişecek yem vermek için kurulmamıştır, kanaatindeyim. . . Liseler programında bulunan dersler arasında talebenin tarafından sürekli bir kontrol istemiyen yalnız tarih vardır. Talebe lâtince ve almanca öğrendiği vakit, tercümenin her cümlesi bir düzine kaideyi karşılamağa sebep olur. Matematiklerin türlü türlü kollarında neticeler ispatlardan hiçbir vakit ayrılmazlar; bundan başka *meseleler* talebeyi her şeyi kendi kendilerine yeniden düşünmeğe zorlarlar. Tarihte *meseleler* nerededir, hangi liseli, vakıaların biribirlerine bağlılığını yalnız kendi tecrübesile açıkça görmeğe alıştırılmıştır?" *(Bibliotèque de l'Ecole des chartes,* 1896, s. 84.)

Yeni başlıyanlara "Tarih Tetkiklerine Giriş" olarak, bir sıra konferans yapmış olduğumuzdan, yeniden görülmek şartile, bu konferansların yeni başlıyanlardan başkalarına da faydalı olabileceklerini düşündük. Bilgeler ve meslekleri tarihçilik olanlar burada şüphesiz bir şey öğrenmiyeceklerdir; fakat, onlar da, aralarında birkaçının makine gibi bir tarzda yaptıkları bir san'at üzerine şahsî düşünmeler için, burada yalnızca bir mevzu bulurlarsa bu da büyük bir şey olur. Tarihçilerin eserlerini okuyan halka gelince, o eserlerin üzerine hüküm vermek için daha iyi vaziyette bulunmak üzere, halkın o eserlerin nasıl yapıldığını bilmesi istenilecek bir şey değil midir?

Bunun içindir ki biz, B. Bernheim gibi yalnız bu zamanın ve gelecek zamanın mütehassıslarına hitap etmiyoruz. Tarihe alâka gösteren halk için de yazıyoruz. Bu bize imkân olduğu kadar kısa, açık ve az teknikli yazmağı bir kanun yapmıştır. Ancak bu maddelerde insan kısa ve açık yazarsa çok defa üstünkörü görünür. Bayağı ve karanlık olmak, yukarıda görüldüğü üzere, bizi tehdit eden can sıkıcı ihtimal budur. Güçlüğü kendimizden saklamamakla beraber ve onu yenilemez sanmamakla beraber söyliyeceğimiz şeyleri açıkça söylemeği denedik.

Kitabın birinci yarısını B. Langlois, ikinci yarısı B. Seignobos yazmıştır; ancak iki iş arkadaşı boyuna biribirine yardım etmişler, biribirile görüşmüşler ve biribirini gözetmişlerdir [1].

[1] B. Langlois I inci kitabı, VI ıncı fasla kadar II inci kitabı, II inci zeyli, bu tenbihi; B. Seignobos II inci kitabın sonunu ve I inci zeyli yazmışlardır. II inci kitabın I inci faslı, III üncü kitabın V inci faslı ve Netice birlikte yazılmıştır.

Paris, Ağustos 1897.

TARİH TETKİKLERİNE GİRİŞ

KİTAP I

ÖNCEDEN LÜZUMLU BİLGİLER

FASIL I

Vesikaların araştırılması (Heuristique)

Tarih vesikalarla yapılır. Vesikalar eski zaman adamlarının düşünüşlerinden ve fiillerinden kalmış olan izlerdir. İnsanların düşünüşlerinin ve fiillerinin aralarında, görülebilecek izler bırakanlar pek azdır, bu izler de, kaldıkları vakit, seyrek olarak devamlı kalırlar: herhangi bir kaza onları silmeğe yeter. Halbuki, doğrudan doğruya veya vasıta ile izler bırakmamış olan, yahut görülebilecek izleri kaybolmuş bulunan her düşünüş ve her fiil tarih için kaybolmuş demektir: hiçbir vakit olmamış gibidir. Vesikalar bulunmadıkça beşeriyetin geçmiş zamanlarından pek geniş devirlerinin tarihi hiçbir vakit bilinmiyecektir. Çünkü vesikaların yerini hiçbir şey tutamaz: vesikalar olmayınca tarih yoktur.

Bir vesikadan, onun izini bildirdiği vakıa üzerine, haklı olarak netice çıkarmak için birçok ihtiyat tedbirleri almak lâzımdır, bu tedbirler daha ileride gösterilecektir.— Ancak, her türlü tenkit tetkiknden ve vesikaları herhangi bir türlü tefsirden önce, vesikaların bulunup bulunmadıkları, nekadar oldukları, hem de nerede bulundukları me-

selesinin ortaya çıkacağı şüphesizdir. Ben tarihin bir noktası üzerinde işlemek istediğim vakit [1], bu nokta ne olursa olsun, ilkin, bu nokta üzerinde işlemek için lüzumlu olan vesikaların bulunduğunu sanıyorsam, onların hangi yerde yahut hangi yerlerde bulunduklarını öğrenirim. Demek oluyor ki, vesikaları aramak, toplamak tarihçilik san'atinin kısımlarından biri, mantık bakımından birincisi, hem de başlıca kısımlarından biridir. Almanya'da buna Höristik *(Heuristik)* adı verilmiştir, bu tabir kısa olduğu için kolaydır. — Höristikin temelli bir ehemmiyeti olduğunu ispat etmeğe lüzum var mıdır? Şüphesiz ki hayır. İnsan höristiki iyice tatbik etmezse, yani bir tarih işine başlamazdan önce, elde edilebilecek bilgilerin hepsini toplamazsa, kendisinin yetmez bilgilerle iş görmek ihtimallerini (her ne yapılsa, her vakit çok sayıda olarak) faydasız yerde arttırır; birtakım bilgelik veya tarih eserleri en doğru usul kaidelerine uygun olarak yazıldıkları halde, sadece bu maddî sebepten dolayı bozulmuşlar, yahut büsbütün hükümsüz bile kalmışlardır, bu sebep te eseri yazanın, kendi elinde bulunan vesikalarla iktifa ederek, onları aydınlatacak, tamamlıyacak, yahut büsbütün çürütecek vesikaları bilmemesidir. Modern bilgeler (érudits) ve tarihçilerle son asırlardakilerin aralarında başka türlü fark olmadığı halde, yenilerin eskilerden üstün olmaları, iyice haber almak için eskilerin elinde yenilerin elindekilerden da-

[1] Tatbikatta, en çok vakit, insan bir tarih noktasını tetkik etmeğe elverişli olabilecek vesikalar bulunup bulunmadığını öğenmezden önce o noktayı tetkika niyet etmez. Bunun aksine olarak, rasgele bulunan bir vesika kendisinin temas ettiği tarih meselesini derinleştirmek ve, bu iş için, aynı cinsten vesikaları toplamak fikrini verir.

ha az vasıta bulunmasından ileri gelir [1]. Çünkü, o akıllı Wagner:

Wie schwer sind nicht die Mittel zu erwerben
Durch die man zu den Quellen steigt! [2]

(Kaynaklara kadar çıkmak için vasıtaları elde etmek nekadar güçtür) demekte hâlâ haklı olmakla beraber, Höristik bugün eskiden olduğundan daha kolaydır.

Vaktile o kadar çok emekle yapılan, vesikaları toplama işinin, bir asırdanberi meydana gelen ilerlemeler ne de olsalar, niçin gene pek zahmetli olduğunu; hem de bu temelli işin, yeni ilerlemeler sayesinde, sonradan daha sadeleştirilmesi imkânı bulunduğunu izah etmeği deneyelim:

1. İlk defa olarak, kaynaklara göre tarih yazmağı deneyenler, sıkıcı bir vaziyette kalmışlardır. — Oldukça yeni ve şahitlerinin hepsi ölmemiş olan vakıalar anlatmak istenildiği vakit, yaşamakta olan şahitlerden sormak çaresi bulunurdu. Tkucylide, Froissart, eski çağlardan zamanımıza kadar daha birçokları da, bu tarzda hareket etmişlerdir. Büyük Okyanus'un Kaliforniya kıyıları tarihçisi H. H. Bancroft, işi görenlerden birkaçının henüz sağ bulundukları bir tarihin malzemesini toplamağa niyet ettiği vakit hiçbir şeyden kaçınmamıştı, sağ olan o adamların ağzından söz koparmak üzere bir muhabirler ordusunu ha-

[1] Eski zaman bilgelerinden en iyilerinin - gözlerinin önünde daha az eksik dosyalar bulunsaydı hiç meydana bile çıkmıyacak olan - birtakım güçlükleri yenmek için nekadar gayretle, fakat faydasız olarak, mücadele ettiklerini görmek acınacak bir şeydir. Fakat onların zamanında eksik olan maddî yardımların yerini en parlak dirayet bile tutamazdı.

[2] Faust, I, sc. 3.

rekete getirmişti [1]. — Ancak, sağ olanlardan hiç kimsenin göremediği ve ağızdan ağıza gelen an'ane ile hiçbir hatırası da kalmamış olan eski vakıalar yazmak istenilince, türlü türlü vesiklar, en ziyade tarihi anlatılmak istenilen uzak zaman üzerine yazılar toplamaktan başka çare yoktur. Kütüphaneler az, arşivler gizli ve vesikalar dağılmış bulunduğu zamanlarda bunu yapmak güç olurdu. Kaliforniya'da, 1860 a doğru bu halde, vaktile bizim ülkelerimizde ilk araştırma yapanların bulundukları vaziyette bulunmuş olan H. H. Bancroft işin içinden şu suretle çıkmıştı. Bancroft zengindi: basılmış olsun ,elyazısı olsun, satılık olan vesikaların hepsini kaça olursa olsun silip süpürdü; sıkıntı içinde bulunan ailelerin ve cemiyetlerin arşivlerini satınalmak yahut kendsinin para ile tuttuğu kopyacılara kâğıtların suretlerini aldırmak iznini elde etmek için onlarla pazarlığa girişti. Bunu yaptıktan sonra, kolleksiyonunu ona mahsus olarak yaptırdığı bir binay yerleştirdi, kolleksiyonu sınıflara da ayırdı. Nazarî olarak bundan daha ziyade akla uygun bir şey olamazdı. Fakat bu acele ve amerikanca tarz, devam fikrile ve muvaffakıyeti temin etmiş olan çarelerle, ancak bir kere kullanılmıştır; bu tarz başka yerde ve başka zamanlarda kullanmağa, zaten elverişli olamazdı. Başka yerde işler, yazık ki, böyle olmamıştır.

"Renaissance" devrinde, eski tarihin ve orta kurunlar tarihinin vesikaları sayılamıyacak kadar çok hususî kütüphanelerde ve sayılamıyacak kadar çok arşivlerde, hemen hiçbiri görülemiyecek bir surette, dağılmışlardı, bundan başka birtakımı toprak içinde kalmış ve onların orada olduklarından şüphe bile edilemezdi. O zamanda, bir meseleyi ay-

[1] 1894, I, s. 233. *Revue universitaire*'de Ch. - V. Langlois'nın *H. H. Bancroft* yazısına bakınız.

dınlatmak için faydalı olan bütün vesikaların listesini meselâ eski bir eserin saklanılmış bütün elyazılarının listesini) elde etmek, maddî olarak, imkânsızdı; öyle bir liste, bir mucize gibi olarak, elde edilmiş olsa bile, sonu gelmiyecek seyahatler, masraflar ve müracaatler yapmadan, o vesikaların hepsini görmek gene imkânsızdı. Bundan, önceden de tahmin edilmesi kolay olan şu neticeler fiilî olarak meydana çıkmıştı: 1° ilk bilgeler (érudits) ve ilk tarihçiler — Höristik kendileri için yenilmesi imkânsız güçlüklerle karşılaştığından ve vesikaların ne hepsini, ne de en iyilerini değil, ancak bulabildikleri vesikaları kullandıklarından — hemen her vakit yanlış haber almışlar, esereleri de ncak bugün kaybolmuş bulunan vesikaları nekadar kullanmışlarsa o kadar faydalı olmuştur; 2° nisbî olrak doğru haber almış olan ilk bilgeler ve ilk tarihçiler, mesleklerinden dolayı, zengin vesika depolarına girmeğe izinli olanlar: kütüphaneciler, arşivciler, meslek odalarının yahut cemiyetlerinin çok büyük kütüphaneleri veya arşivleri bulunan rahipler ve hâkimlerdir [1].

Vakıâ, daha ilk zamanlarda birtakım kolleksiyoncular çıkarak, para kuvvetile, hırsızlık gibi tavsiye edile-

[1] Eski zaman bilgelerinde, içinde çalıştıkları şartların kendileri için nekadar elverişsiz olduğunun duygusu vardı. Onlar araştırma âletlerinin ve mukayese vasıtalarının eksik olmasından pek çok sıkıntı çekerlerdi. Aralarında en çoğu haber almak için büyük gayertler göstermişlerdir. Son asırlardaki bilgeler arasında, kütüphanelerimizde değerli parçaları saklı bulunan, o kocaman muhaberelerle, vaktile *İter* adı altında *(İter italicum, İter germanicum, v. s.)* moda olan ilmî tahkikler yapmak ve tarih vesikaları bulmak için seyahat hikâyeleri de o gayretlerden çıkmıştır.

miyecek yollarla bile, asıl vesikalardan ve suretlerinden kendilerine "kabineler" kurmuşlardı. Fakat XV inci asırdanberi sayıları çok olan bu avrupalı kolleksiyoncuların H. H. Bancroft'dan haylıca farkları vardır. Çünkü, bizim Kaliforniya'lı ancak hususî bir mevzu (Büyük Okyanus Devletlerinden birkaçının tarihi) üzerine vesikaları toplamış, hem de onların hepsini toplamak tamamında bulunmuştu; avrupa'lı kolleksiyoncuların en çoğu her türlü parçalar, kalıntılar, kırıntılarla, kendi zamanlarında bulunan pek büyük miktarda tarih vesikalarına nispetle pekaz sayıda vesikalar elde etmişlerdir. Bundan başka, Peiresc'lerin Gaignières'lerin, Clairambault'ların, Colbert'lerin, daha da birçoklarının, kaybolmak tehlikesinde bulunan birtakım vesikaları ortadan kaldırmaları, en çok defa, halka onları görmek üzere hak vermek için değildi: onlar bu vesikaları, azçok cömertlikle, kendi dostlarına bildirmekle (bu kadarı da methe değer) iktifa ederlerdi. Şu kadar ki, kolleksiyoncuların (ve onların mirasçılarının) huyları pek değişir, çok defa da tuhaftır. Şüphesiz, vesikaların her türlü ihtimallere açık ve ilmî meraka kapalı kalmaktansa hususî kolleksiyonların içinde bulunmaları daha iyi olur; ancak Höristikin gerçekten kolaylaştırılması için, birinci şart vesika kolleksiyonlarının hepsinin *halka açık* olmalarıdır [1].

[1] Kolleksiyonculardа pek çok görülen, çocukça, fakat pek tabiî bir yanlışlığı gerçekten söyliyelim: kolleksiyoncular ellerinde bulunan vesikaların değerlerini, ancak vesikalar kendi ellerinde bulunduğu için, kendi kendilerine karşı büyültmeğe mütemayil bulunurlar. Bir takım vesikalar vardır ki, onları raslamayla elde etmiş olan kimseler, uzun uzadıya, tefsirlerle neşretmişlerdir, o kimseler bu vesikaları

Halbuki, Avrupa'da "Renaissance" devrindenberi — ayni zamanda kütüphane ve müze olan — hususî vesika kolleksiyonlarının en güzelleri kıralların kolleksiyonları olmuştur. Daha eski rejimdenberi kıral kolleksiyonlarının hemen hepsi halka açık, yahut yarı açıktı. Başka hususî kolleksiyonlar onları toplıyanların ölümünden sonra çok defa satıldığı halde kıral kolleksiyonları, öncekilerin aksine olarak, çoğalmaktan geri kalmamışlardır: hem de, kıral kolleksiyonları ötekilerin hepsinin parçalarile zenginlemişlerdir. Meselâ, Fransa kıralların kurmuş oldukları ve halka açık bıraktıkları, Fransa Elyazıları Kabinesi XVIII inci asrın sonunda, daha önceki iki asırda geçen amatörlerin ve bilgelerin şahsî eserleri olan kolleksiyonların en iyi kısmını kendisine çekmişti [1]. Başka memleketlerde de böyle olmuştu. Tarihî vesikaların geniş ve halka açık, yahut azçok açık, müesseselerin bir araya toplanması böyle kendi kendine meydana çıkan tekâmülün çok iyi neticesi olmuştur.

Tarih araştırmalarının maddî şartlarını ıslah için in-

---

halka açık kolleksiyonlarda raslamış olsalardı onlara hiçbir ehemmiyet vermiyecekler, böyle yapmakta haklı da olacaklardı. Bu da zaten umumî bir temayülün en kaba bir görünüşüdür ki, bundan her vakit korunmak lâzımdır: insan kendi elinde bulunan vesikaların, kendisinin bulduğu vesikaların, kendisinin neşrettiği metinlerin, kendisinin tetkik ettiği şahsiyetlerin ve meselelerin ehemmiyetini kolayca büyütür.

[1] L. Delisle'in, *Le Cabinet des manuscrits de la Bibliotèque nationale,* kitabına bakınız. — Vesika mahzenleri üzerine yakın zamanlarda oldukça büyük sayıda çıkarılmış olan kitaplar, insanı hayran eden, bu eser örnek tutularak yazılmışlardır.

kılâp zamanının keyfî hareketi daha elverişli olmuştur. Fransa'da 1789 İnkılâbı, başka memleketlerde ona benzer hareketler, Devletin, demek ki herkesin, faydasına olarak, birçok hususî arşivlerin ve şahsî kolleksiyonların: kıralların arşivlerinin, kütüphanelerinin ve müzelerinin, kaldırılan manastırların ve cemiyetlerin v. s. nin arşivlerinin ve kütüphanelerinin zorla alınmasına meydan vermişlerdir. Bizde, 1790 da, "Assemblé constituante", önceden dağınık ve bilgelerin meraklarına karşı az çok kıskançlıkla yasak edilmiş olan, şaşılacak kadar çok sayıda, tarih vesikalarını Devlete maletmiştir; bu hazneler o vakittenberi birkaç millî müessese arasında payedilmiştir. Ayni hâdise, daha yeni bir zamanda, Almanya'da, İspanya'da, İtalya'da, daha küçük bir ölçüde görülmüştür.

Gerek eski rejim zamanındaki kolleksiyonlar, gerek inkılâp zmanındaki zorla almalar, ehemmiyetli zararlar vermeden meydana gelmemişlerdir. Kolleksiyoncu adam, kendi kolleksiyonlarını nadir parçalarla ve kırıntılarla zenginleştirmek için, abideleri parçalamakta, arşivlerin varlıklarını ayırmakta tereddüt göstermiyen bir barbardır, yahut daha doğrusu vaktile çok defa, öyleydi. Bu sebeple inkılâp zamanından önce birçok kıymetli san'at eserleri tahrip edilmişti. İnkılâp zamanındaki zorla alma işlerinin de, tabiî olarak, pek ziyade can sıkacak neticeleri olmuştur: o zamanda, ihmalle yahut tahrip etmek keyfile bile yapılan tahriplerden başka, kötü bir fikir olarak, vesikaları bir sistem altında *ayırmak,* "işe yarıyacak" yahut ancak "faydalı" olan vesikalar saklamak, ötekilerden de kurtulmak düşünülmüştü. O zamanda, bu ayırma işi, iyi niyetli, fakat bu işte salâhiyeti olmıyan ve pek yorgun bulunan adamlara, eski arşivlerimizde tamir edilemiyecek

tahripler yaptırmıştır: bugün, çalışmayı sever birtakım adamlar vardır ki parçalara ayrılmış kâğıtları yeniden toplamakla ve vaktile tarihî vesikaları böyle kabalıkla hırpalamış olanların düşüncesiz gayretlerile biribirlerinden ayrılmış parçaları yeniden yerlerine koymakla uğraşmaktadırlar, bu da sonsuz derecede zamana, sabıra ve ihtimama lüzum gösterir. Bir taraftan da şunu tanımalıdır ki, eski rejim kolleksiyoncularının ve inkılâp zamanının yaptığı işlerin sebep oldukları sakatlıklar, birdenbire çıkan kazalardan ve zamanın tabiî tesirlerinden ileri gelen sakatlıkların yanında pek küçük kalırlar. Ancak, bu sakatlıklar on kere daha ağır bile olsalar, nekadar ehemmiyet verilse gene fazla görülemiyecek olan birinci dereceden şu iki iyilik onları geniş bir surette ödeyebilir, 1° vaktile ayrı ayrı yerlerde dağılmış, hem de kaybolmuş gibi olan vesikaların epeyce az sayıda birkaç mahzende bir araya toplanması 2° bu mahzenlerin herkese açık bulunması. Kazaların ve vandallıkların sebep oldukları büyük tahriplerden sonra kalan eski tarih vesikaları, en sonunda emniyet altına alınmış, sınıflara ayrılmış, herkese gösterilmiş ve millî malın bir kısmı gibi tanınmakta bulunmuştur.

Demek oluyor ki, eski tarih vesikaları bugün, bir prensip olarak, arşiv, kütüphane ve müze denilen o müesseselerde toplanmış ve saklanılmakta bulunmuştur. Doğrusu, mevcut olan vesikaların *hepsi* oralarda değildir, çünkü, bütün dünyada arşivlerin, kütüphanelerin ve müzelerin, çoktanberi her yıl, çok parayla yahut parasız olarak hiç durmadan vesika elde etmelerile beraber, hâlâ hususî kolleksiyonlar, onlara vesika bulan tacirler, hem de ortada dolaşan vesikalar vardır. Şu kadar ki, bu istisna, ehemmiyetsiz olduktan başka, burada kaideyi de bozmaz. Bir ta-

raftan da, henüz dışarda dolaşan ve sayıları az olan eski vesikalar er veya geç Devlet müesseselerine düşeceklerdir, bu müesseselerin ebedî olan sahibi de her vakit yeniden elde eder, hiçbir vakit elden çıkarmaz [1].

Vesika mahzenlerinin (arşivlerin, kütüphanelerin ve müzelerin) pekçok sayıda olmamaları, prensip olarak, istenilecek bir şeydir. Önce de söylediğimiz gibi bunlar, bereket versin ki, bugün yüz yıl öncekinden, mukayese edilemiyecek kadar, azdır. Vesikaların bir arada toplanması çalışanlar için faydalı olduğu meydandadır, bu cihetten daha ileri gidilebilir mi? Ayrı kalması haklı gösterilemiyecek mahzenlerden daha var mıdır? Belki [2]; fakat suret

[1] Ortada dolaşan eski vesikaların büyük bir kısmı çoktanberi Devlet müesseselerinin zararına olarak yapılan hırsızlıklardan gelmiştir. Yeniden aşırmalara meydan vermemek için alınan tedbirler bugün ciddî ve, hemen her yerde, imkân olduğu kadar tesirlidir.

Yeni vesikalara (basılmış olanlara) gelince, medenî memleketlerin hemen hepsinde kabul edilmiş olan kanuna uyularak basılan her şeyi Devlete vermek kaidesi bu yeni vesikaların Devlet müesseselerinde saklanılmalarını temin etmektedir.

[2] Birinci Napoléon'un bütün Avrupa'daki arşivleri Paris'te toplamak için tatbik edilemiyecek bir fikir kurduğu ve işe başlamak üzere, Vatikan, Saint-Empire, İspanya krallığı v. s. arşivlerini Paris'e gönderdiği, sonradan bunların da geri verildiği malûmdur. — Bugün zorla almalara girişilmek akla gelemez. Ancak noterlerin eski arşivleri, bir takım memleketlerde Devlet müesseselerinde toplanılmış olduğu gibi, her yerde bir araya getirilebilir. Paris'te, Dış, Sü ve Deniz Bakanlıklarının arşivlerini kendilerinin saklamalarındaki se-

çıkarmak tarzları tekemmül ettiğiniden ve, en ziyade, arşivlerin çoğalması mahzurlarının önüne geçmek üzere vesikaların dolaştırılması âdeti umumî olarak kabul edildiğindenberi, vesikaların bir araya toplatılması meselesi artık ağır ve acele olmaktan kurtulmuştur: Şimdi insan oturduğu şehirin umumî kütüphanesinde meselâ, Saint-Petersburg, Bruxelles ve Florence kütüphanelerine ait olan vesikaları, hiçbir şey harcetmeden, görebilir; nizamnameleri dışarıya vesika çıkarmayı kat'î olarak yasak eden, Paris'in millî arşivi, Londra'nın Britanya Müzesi, Aix-en-Provence'in Méjanes kütüphanesi gibi kurumlar artık azalmışlardır [1].

II. Tarih vesikalarından en çoğunun bugün umumî müesseselerde (arşivlerde, kütüphanelerde ve müzelerde) saklanılmış bulunmalarından dolayı, şimdi mevcut olan bü-

---

bep anlaşılamaz, bunların yerleri Millî Arşiv olmalıdır. Bunun gibi birçok normal olmıyan işler kolayca sayılabilir, bunlar bir takım işlerde araştırma yapanlara engel olmasalar bile onları sıkmaktadır; çünkü nizamnameleri en sıkı olan arşivler tam da, varlıkları faydasız bulunan o küçük arşivlerdir.

[1] İğreti olarak el yazısı vesikalar vermek için milletler arasındaki servis Avrupada muntazam olarak (hem de halk için parasız olarak) Şansöliyelikler yolile işlemektedir. Bundan başka büyük müesseselerin en çoğu biribirleri arasında iğreti vesika mübadelesni kabul ederler: bu yol, diplomasi yolu kadar emniyetli ve çok defa ondan daha çabuktur. Tarihçiler ve kütüphaneciler kongrelerinden bir takımı, bu son yıllarda, vesikaların asıllarını iğreti vermek (yahut saklanıldıkları arşivlerden dışarda göstermek) meselesini çok defa ruznamelerine koymuşlardır. — Şimdiye kadar elde edilen neticeler şimdiden pek hoşnutluk verecek derecededir.

tün vsika mahzenlerinin vesikaları tanıtacak, hiç olmzsa iyi birer defteri yapılmış olsaydı, bu defterlerin içinde birer cetvelleri bulunsaydı yahut o defterlerin umumî fihristleri (alfabe sırasile, bir sistem üzerine v. s.) yapılmış olsaydı; bir de bu defterlerin hepsinin ve cetvellerinin tam kolleksiyonu bir tarafta görülebilseydi, Höristik pek kolaylaşmış olurdu. Halbuki Höristik pek zahmetlidir, çünkü, o şartlar henüz lâyıkıle yerine getirilmiş olmaktan, yazık ki, pek uzaktırlar.

İlkönce, birtakım vesika mahzenleri (arşivler, kütüphaneler ve müzeler) vardır ki bunların içindeki şeylerin, bir kısımlarının bile, katalokları yapılmamıştır, bundan dolayı o mahzenlerde ne bulunduğunu kimse bilmez. Vesikaları tanıtacak tam defterleri elde bulunan mahzenler azdır, meşhur müesseslerde saklanılan vesikalardan birçoğunun da kolleksiyonlarından ancak bir kısmının defteri yapılmış olmakla beraber bunların henüz tarifleri yapılmamıştır [1]. — İkincisi, yapılan defterler arasında nekadar farklar bulunur! Eski defterlerden birtakım eskileri vardır ki, çok defa, vesikaların şimdiki sınıflara ayırma tarzına bile artık uymazlar, uygunluk olmadığından dolayı da bunlar kullanılamazlar; yenilerinden birtakımı vardır ki, yeni olmakla beraber, zamanı geçmiş sistemlere göre veya fazla tafsilâtlı yahut fazla kısa yazılmışlardır;

[1] Böyle olanlar bazı defa en büyük kolleksiyonlardır ki, bunların yığını insanı korkutur; küçük mahzenlerin defterini yapmağa daha ziyade istekle girişilir, çünkü bu iş o kadar zahmet vermez. Gene bu sebepledir ki, ehemmiyetsiz defterlerden birçoğu neşredilmiş olduğu halde, birinci derecede, fakat büyük olan defterlerden bir çoğu henüz neşredilmemiştir.

kimisi basılmıştır, başkaları defterler üzerine yhut fişler üzerine elyazısile yazılmıştır; bazıları ihtimamlı ve kat'îdir, birçoğu çırpıştırılmış, eksik ve muvakkattir. Bu kocaman basılmış defterler yığını arasında (yalnız basılmış olanlarını söyliyelim), emniyete değeri olanları değeri olmıyanlardan ayırt etmesini öğrenmek, sözün kısası, onları kullanmak âdeta yeniden bir iş öğrenmek demektir. — En sonra da, mevcut olan defterleri nerede görmeli? Kütüphanelerin en çoğunda onlardan ancak eksik kolleksiyanlar vardır; umumî defterler hiçbir yerde bulunmaz .

İşlerin bu hali pek ziyade can sıkacak bir şeydir. Çünkü, mahzenlerde bulunan vesikalar ve defterleri henüz yapılmamış olan demirbaşlar, bu mahzenleri ve bu demirbaşlaarı baştan başa kendileri ayrıklamağa vakitleri olmıyan çalışma adamları için yok gibi demektir. Yukarda söylemiştik: vesikalar olmayınca tarih yapılamaz. Mahzenleri ve vesikaları tanıtacak defterler bulunmaması da tatbikatta vesikaların mevcut olduklarını tesadüften başka türlü bilmeğe imkân olmamasına muadildir. Şu halde diyelim ki tarihin ilerilemelerinin en büyük kısmı, tarih vesikalarının, bugün ayrı ayrı parçalar halinde ve eksik bulunan, umumî defterinin yapılmasına bağlıdır. — O kadar ki bu nokta üzerinde herkes ayni fikirdedir. Père Bernard de Montfaucon kendi yaptığı, bir kütüphaneler mecmuası olan, *Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova* eserini "ömründe yapmış olduğu en faydalı ve en ehemmiyetli eser [1]" diye sayardı. E. Renan, 1848 de, şöyle yazmıştı: "İlmin şimdiki halinde, ayrı ayrı kütüpha-

[1] Kendi yazdığı kitapların bibliyoğrafyası olan ve E. de Broglie'nin neşrettiği *Bernard de Montfaucon et les Bernardins,* II, (Paris, 1891, in - 8), s. 323. eserine bakınız .

nelerde bulunan elyazılarının tenkitli bir kataloğunu yapmaktan daha acele lüzumlu bir iş olamaz... Bu iş görünüşte, pek küçük gibi gelir;... bununlaberaber, bu iş kat'î bir tarzda yapılıncıya kadar, bilgelerin (érudits) araştırmaları engeller karşısında ve eksik kalacaktır [1]." B. P. Meyer de şunu yazmıştı: "B. Delisle'den önce, Paris millî Kütüphanesinde direktör olanlar, kendi ihtimamlarına bırakılmış olan malların defterini yapmak için onun kadar şevk ve çabukluk göstermiş olsalardı, eski eserlerimiz üzerine daha iyi kitaplarımız bulunurdu [2]."

Dünyada bilgeler bulunuduğundanberi, acınılan, düzeliyorsa da yavaş yavaş düzelmekte olan, bir vaziyetin sebeplerini bildirmek, onun neticelerini de iyice göstermek ehemmiyetle lâzımdır.

E. Renan: "Sizi temin ederim ki, bir kültür bakanının bu işe (defterlerin yapılması işine) ayıracağı birkaç yüz bin frank, kitap işlerine verilen paraların dörtte üçünden daha iyi kullanılmış olacaktır" demişti [3]. Bu hakikate kanaat getirmiş olan, onun neticesine göre hareket etmek için yetecek derecede azim sahibi de bulunan bakanlar gerek Fransa'da, gerek başka memleketlerde ancak az sayıda görülmüştür. Bir taraftan da, iyi defterler elde etmek için para feda etmenin, lüzumlu olduğu derecede, yetiştiği de her vakit doğru çıkmamıştır: vesikaları tanıtmak için kullanılacak en iyi usuller daha yeni bir zamanda temin edilmiştir; salâhiyetle çalışacak adamların bulunması bugün büyük güçlüklerle karşılaşmazsa da, böylelerinin daha az olduğu zamanda pek güç ve tesadüfe bağ-

[1] E. Renan, *l'Avenir de la science,* s. 217.

[2] *Romania,* XXI (1892), s. 625.

[3] Önce söylenilen yerde.

lıydı. — Fakat, para eksikliği ve adam eksikliği gibi engelleri geçelim. Başka bir cinsten bir sebep te tesirsiz kalmamıştır. — Vesika mahzenlerinin idaresini üzerlerine almış olan memurlar, mahzenlerde neler bulunduğunu tanıtmak üzere düzgün defterler yapmak için, şimdi gösterdikleleri derecede gayreti her vakit göstermemişlerdir. Defterler yapmak (zamanımızda yapıldığı gibi hem pek doğru, hem d kısa olarak yapmak) zahmetli, pek zahmetli bir iştir, bu iş insana ne zevk verir, ne de mükâfat. Memur olmalarından dolayı vesikaların arasında yaşıyan, her saatte onları görmekte serbest bulunan, hiçbir türlü defter olmadığından vesikaları ayıklamak, bu ayıklama sırasında da keşif yapmak için herkesten daha iyi vaziyette bulunan birçok kimseler, başkaları için çalışmaktansa kendileri için çalışmağı üstün tutmuşlar, usanç verici, kataloğ yazma işini de kendilerinin şahsî işlerinden sonraya bırakmışlardır. Zamanımızda en çok sayıda vesikaları keşfedenler, neşredenler, tefsir edenler kimlerdir? Vesika mahzenlerine bağlı olan memurlar. Tarih vesikaları umumî defterinin ilerlemesi bundan dolayı, şüphesiz, geç kalmıştır. Defterlerin bulunmasına lüzum görmiyecek vaziyette bulunanlar tam da meslek vazifeleri o defterlerden yapmak olan kimseler olmuştur.

Vesikaları tanıtacak defterlerdeki eksikliğin neticeleri dikkat edilmeğe değer bir şeydir. — Bir taraftan, insan haber alma kaynaklarının hepsini bulduğundan hiçbir vakit emin olamaz. Demirbaşlarının kataloğu henüz yapılmamış olan mahzenlerde neler saklı olduğunu kim bilir? [1] Bir taraftan da, insan imkân olduğu kadar ha-

[1] H. H. Bancroft, *Literary industries* (New-York, 1891, in - 16) adında olan hatıralarında, araştırma tarzlarının

ber elde edebilmek için, şimdiki Höristik kitaplarının bildirdikleri kaynaklar üzerine derin bilgi edinmek, hem de önceden yapılması lüzumlu olan araştırmalara pekçok fazla vakit bırakmak zaruretinde kalır. — Tatbikatta, her

---

eskiliğinden dolayı tatbikatta meydana çıkan neticelerden bir kaçını oldukça incelikle tahlil etmiştir. "Tutalım ki, der, hünerli bir muharrir, Kaliforniya tarihini yazmağa karar versin. Bu muharrir kolayca birkaç kitap elde eder, onları okur, notlar, alır; bu kitaplar kendisini başka kitaplara gönderirler, onları da oturduğu şehrin halka açık mahzenlerinde görür. Birkaç yıl böylece geçer, sonunda görür ki kaynakların ancak onda bir kısmı elindedir; seyahatlere çıkar, başkalarile mektuplaşır, en sonunda da, bu işi tamamlamaktan ümidini kestiğinden, çok iş gördüğünü, göremediği vesikalardan birçoğunun belki - faydasız olduklarını görmüş olduğu birçokları gibi - ehemmiyetsiz olduklarını düşünerek gururunu ve vicdanını avutur. Gazetelere ve Amerika Birleşmiş Devletler Hükûmetinin on binlerce resmî raporlarına gelince,bunları hepsinde Kaliforniya tarihine ait vakıalar bulunmakla beraber, aklı başında ise, bunları baştan başa görmeği hatırına bile getirmemiştir; onlardan birkaçının yapraklarını karıştırır; işte o kadar; bilir ki, bu araştırma sahalarının herbiri birçok yıllarca çalışmağa lüzum gösterir, bunların hepsini gözden geçirmek te kendisini, sonunu hiçbir vakit göremiyeceği, yürek bulandırıcı bir işkenceye mahkûm etmek olur. Ağızdan yapılan şahitliklerle ve elyazıları cihetinden, konuşma arasında rasgele, birkaç tane, yakası açılmamış hikâye yakalıyacak; gizli olarak birkaç aile kâğıdı görecek; bunların hepsini kitabının notlarında ve ispat için göstereceği senetlerde kullanacaktır. Devlet arşivlerinden merak verecek birkaç vesikayı kitabının şurasına burasına iliştirecek, fakat, bu mahzendeki kolleksi-

kim bir tarih noktasını yazmak üzere vesikalar toplamak isterse "fihristleri" ve defterleri görmekle işe başlar [1]. Acemiler bu temelli işi beceriksizce, yavaş yavaş ve alışık olanların, mizaçlarına göre, tebessüm etmelerine yahut merhamet etmelerine sebep olan gayretlerle yaparlar. Tebessüm edenler, acemilerin ne yapacaklarını şaşırdıklarını, hem eziyet çektiklerini, hem de defterlerin arasında işin içinden çıkmak, değerli olanlarını bırakmak faydasız olanlarını çıkarmak için vakit kaybettiklerini gördükçe, daha önce kendilerinin de böyle zahmet geçirdiklerini düşünürler: herkes kendi sırasında. Böyle vakit ve kuvvet israf etmeği esefle görenler düşünürler ki, bu israfın önüne geçmek, bir dereceye kadar imkânsız olmakla beraber, israfın hiçbir faydası yoktur: onlar, vaktile kendilerine o kadar pahalıya mal olmuş olan Höristink çıraklığını biraz daha zahmetsizce yapmağa çare olup olmadı-

yonların hepsini ayıklamak için on beş yıla lüzum olacağından, tabiî olarak, şunu bunu almakla iktifa edecektir. Sonra kitabını yazar. Vesikaların *hepsini* görmemiş olduğundan halka haber vermekten iyice sakınır; aksine olarak, hiç aralık vermeden yaptığı yirmi beş yıllık işle, elde edebildiği vesikaları belirtir. . ."

[1] Bazıları şahsî araştırmalar yapmaktan vazgeçerek mahzenlerin idarelerini üzerlerine almış olan memurlara başvururlar; o halde en lüzumlu araştırmaları, halkın yerine, yapanlar o memurladır. *Bouvard et Pécuchet* ile karşılaştırınız, s. 158, Bouvard ile Pécuchet, Duc d'Angoulème'in hayatını yazmağa niyet ederler; bu iş için, 'Caen belediye kütüpanesinde on beş gün geçirecek orada araştırmalar yapmağa karar verirler. Kütüpaneci onların önüne umumî tarhiler ve risaleler getirir. . ."

ğını da düşünürler. Zaten, aletlerimizin şimdiki halinde, araştırma yapanların alışıklığı ne derecede olursa olsun, araştırmalar kendi kendilerine kâfi derecede güç değil midir? Birtakım bilgeler ve tarihçiler vardır ki, çalışma zamanlarının en büyük kısmını maddî araştırmalarla geçirirler. Çalışmaların bazıları, başlıca orta çağlar tarihi ve modern tarih üzerine olanlar (çünkü eski çağlar tarihi üzerine vesikalar daha az sayıda ve daha iyi incelenmiş oldukları gibi ötekilerden daha da iyi defter edilmişlerdir), tarih çalışmalarından bazıları, yalnız hiç durmadan defterlere bakmağa değil (bu defterlerden hepsinin cetvelleri de yoktur), defterleri iyi yapılmamış yahut hiç yapılmamış demirbaşlar arasında doğrudan doğruya ve çok uzun ayıklamalara da lüzum gösterirler. Daha yüksek hiçbir iş görmeden önce, böyle uzun boylu tahkiklere girişmek düşüncesinin pek iyi fikirli adamları tarih bilgeliğinden geri çevirmiş olduğu, hûlâ da çevirdiği, şüphesizdir, görgü ile de sabit olmuştur. Çünkü gözönüne gelebilecek iki ihtimal şunlardır: ya, eksik olduklarına pek çok ihtimal bulunan vesikalar üzerinde çalışmak, yahut sınırları belli olmıyan, çok defa faydasız olan, neticeleri de hemen hiçbir vakit sarfedilecek vakte değmiyen, ayıklamalara dalmak. Kaynaklardan (müspet veya menfi) haber almak için, ömrünün büyük bir kısmını bu cetvelsiz kataloğları karıştırmakla, yahut *niscellanea*'ların, kataloğları henüz yapılmamış demirbaşlarını teşkil eden kâğıtların hepsini birer birer gözden geçirmekle kaybetmek insanı bıktıracak bir iş değil midir? Halbuki bu demirbaşların kataloğları yapılmış ve kataloğların cetvelleri bulunmuş olsaydı, o haberler eziyetsizce, biran içinde alınırdı. Höristik için şimdiki aletlerimizdeki eksikliğin en ağır neticesi, şüphesiz, kendi değerlerini bilen ve sarfedecekleri gayretle elde

edecekleri meyva arasında normal bir nisbet bulunması lüzumunu anlıyan birçok zeki adamlara bezginlik vermesidir [1].

Halka açık mahzenlerdeki tarih vesikaları üzerine araştırmaların mutlaka, şimdi olduğu kadar zahmetli olması işin mahiyetinden ileri gelmiş olsaydı, insan buna razı olurdu: Arkeoloji için yer altında yapılan araştırmaların neticeleri ne olursa olsun, sarfedilen ve edilmemesine imkân olmıyan vakte ve çalışmağa acımak kimsenin aklına gelmez. Ancak, Höristiğin şimdiki aletlerinin eksik olmaları hiç te bir zaruret değildir. Son asırlarda vaziyet daha çok fena idi; bugün büsbütün iyileşmesine hiçbir engel olamaz. — Böylece, sebepleri ve neticeleri söyledikten sonra, çareleri üzerine de birkaç söz söylemenin sırası gelmiştir.

Gözlerimizin önünde, Höristik aletleri, iki yoldan, ardsız arasız ilerlemektedir. Arşivleri, kütüphaneleri ve müzeleri tanıtan ve bu müesseselerin memurları tarafından yapılan defterlerin sayısı her yıl artmaktadır. Bir taraftan da, muktedir ilmî cemiyetler vesikaların kataloğlarını yapmak için vukuflu iş adamları kullanmakta, bunlar, biribiri arkasından, depoların hepsine giderek oralarda filân cinsten, yahut ayni mevzu üzerine vesikaları meydana çıkarmaktadırlar: Nitekim Bollandiste'ler Cemiyeti kendi memurlarına "Hagiographie" üzerine başka başka kütüphanelerde bulunan vesikaların umumî kataloğunu, Viyana'daki İmparatorluk Akademisi de Patristique üzerine yazılardan ehemmiyetlilerin bir kataloğunu yaptırmışlardır. *Monumenta Germaniae historica* Cemiyeti çoktanberi,

[1] Bu mülâhazalar daha önce *Revue universitaire,* 1894, I, s. 321 ve sonrakiler'de gösterilmiş ve genişletilmiştir.

ayni cinsten geniş tetkikler kurmuştur; *Corpus inscriptionun latinarum*'un kurulmasına imkân veren ğey vaktile bütün Avrupa müzelerinde ve kütüphanelerinde yapılan o gibi tetkiklerdir. Bir de, hükûmetlerden birkaçı yabancı memleketlerde kendilerine alâkası olan vesikaların kendi hesaplarına defterlerini yaptırmak üzere oralara adamlar göndermeğe başlamışlardır: nitekim İngiltere, Felemenk, İsviçre, Birleşmiş Devletler v. s., Avrupa'nın büyük mahzenlerinde İngiltere'nin, Felemen'gin, İsviçre'nin, Birleşik Devletler'in v. s. tarihleri üzerine vesikaların defterlerini yapan, onların suretlerini çıkaran kendi memurlarına muntazam olarak para ile yardım etmektedirler [1]. — Daha başlangıçta makul bir usul tutulmuş, bir de, onlara verilecek biraz para ile birlikte, birkaç vukuflu memur bulunmuş ve onlara uygun bir surette kılavuzluk edilmiş olursa, o faydalı işler bugün nekadar faydalı ve nekadar mükemmel olarak yapılabilir, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France*'ın tarihi buna imkân olduğunu gösterir: 1885 te başlanmış olan bu çok iyi tanıtma *Kataloğunun* 1897 de elliye yakın cildi vardı, yakında da bitirilecektir. *Corpus inscriptionum latinarum* elli yıldan

[1] Papalık arşivlerinin halka açık tutulduğundanberi, hükûmetlerde birkaçı ve ilim cemiyetleride birkaçı Roma'da enstitüler kurmuşlardır, bu enstitülerin azalarından en çoğu, o arşivlerdeki vesikaların, Vatikan memurlarile birlikte, defterlerini yapmakla uğraşmaktadırlar. Roma'daki Fransız mektebi, Avusturya enstitüsü, Prusya enstitüsü, Polonya misyonu, "Goerresgesellschaft" enstitüsü, bir takım Belçikalı, danimarkalı, İspanyol, Portekizli, Rus v.s. ilim adamları, Vatikan'ın arşivlerinde pek büyük defter işleri yapmışlar ve yapmaktadırlar.

daha az bir zaman içinde yapılmış olacaktır. Bollandiste'lerin ve Viyana'daki İmparatorluk Akademisinin elde etmiş oldukları neticeler daha az kanaat verici değillerdir. Bundan sonra, tarih tetkiklerini pek lüzumlu olan âletlerle yakın zamanda donatmak için, bunun değeri olan parayı vermek, şüphesiz yetişecektir. Çünkü, bunları yapmak için usul tesbit edilmiştir, alışık memurlar da kolayca bulunabilir. — Bu memurlar, şüphesiz, meslekten, arşivlerden ve kütüphanecilerden, bundan başka, kataloklar ve katalok cetvelleri yapmak için belli istidatları olan serbest çalışma adamlarından toplanılacaktır. Bu çalışma adamlarının sayısı ilkin sanılabileceğinden daha çok olacaktır. Katalok yapmanın kolay olmasından değil; bu iş sabretmeğe, en ince dikkate ve türlü türlü bilgeliğe lüzum gösterir; ancak, birçok zihinler bunun gibi, ayni zamanda hem kat'î, hem de tam bir tarzda yapılabilen, faydası meydanda olan işlerden hoşlanırlar. Tarih tetkiklerinin ilerlemesine çalışanların, azaları o kadar başka başka türlü olan, büyük ailesi arasında, tanıtma katalokları ve cetvelleri yapanlar ayrı bir kısım teşkil ederler. Kendilerini yalnız bu işe verdikleri vakit, o işi görürken, tabiî olarak, son derecede elçabukluğu kazanırlar.

Tarih vesikalarının umumî defterinin çabukça yapılması lüzumlu olduğu ve bunun zamanı geldiği bütün memleketlerde açıkça anlaşılıncıya kadar, şimdilik bir tedbir hatıra gelir: bilgelerle tarihçilerin, en ziyade yeni başlıyanların, ellerinde bulunan araştırma âletlerinin halini tamamı tamamına bilmeleri, bu âletlerin tekemmül etmelerinden de muntazam olarak haber almaları lüzumludur. — Bunun için uzun zaman tecrübeye, tesadüfe güvenilmişti; fakat, görgü ile elde edilen bilgiler, söylenildiği

gibi, ancak büyük masraflarla elde edildikten başka, hemen her vakit eksik olurlar. — Yakın zamanda, şimdi elde bulunan defterlerin, makul ve tenkitli defterleri, katalokların kataloklarını yapmağa girişilmiştir. Şüphesiz, bibliyoğrafya üzerine yapılmış olan teşebbüslerden pekazının o derecede umumî faydalı olmak sıfatları vardır.

Şu kadar ki, bilgelerin ve tarihçilerin vesikalar hususunda, çok defa, tanıtma defterlerinin ve kataloklarının kendilerine, mutat üzere, vermedikleri birtakım haberlere ihtiyaçları olur; meselâ, filân vesikanın tanınmış olup olmadığını, onun daha önceden tenkit edilmiş, tefsir edilmiş, kullanılmış olup olmadığını bilmek isterler [1]. Bu haberleri onlar ancak daha önceki bilgelerin ve tarihçilerin eserlerinde bulurlar. Bu eserleri öğrenmek için, türlü türlü şekillerde, pek başka başka bakımlardan toplanılmış ve neşredilmiş olan asıl "bibliyoğrafya repertuarlarına" müracaat etmek lâzımdır. Demek oluyor ki, tarih kitapları üzerine bibliyoğrafya repertuarları da, asıl vesikalar defterlerinin repertuarları gibi, Höristik için pek lüzumlu âletler olarak sayılmalıdır.

Halkı vakit kaybetmekten ve yanlışlara düşmekten kurtarmak üzere, bu repertuarların hepsinin (defterlerin repertuarları, asıl bibliyoğrafya repertuarları), uygun ihtarlarla birlikte, listesini yapmak işi — istenilirse — haklı olarak "repertuarlar ilmi" yahut "tabiî bibliyoğrafya'

[1] Vesika katalokları, filân vesikanın neşredilmiş, tenkit edilmiş, kullanılmış olduğunu arada sırada gösterirler, fakat her vakit değil, Umumî olarak kabul edilmiş olan kaide şudur ki, muharrir, bu gibi halleri onları bildiği vakit gösterir, ne olduğunu bilmediği hallerin hepsinde bunu öğrenmek gibi büyük bir yükü üzerine almaz.

adı verilebilecek olan şeyin mevzuudur. B. E. Bernheim bunun üzerine ilk bir eskis çıkarmıştı [1], biz de bunu büyültmeği denemiştik [2]. Büyültülmüş eskis 1896 nisan tarihindedir: bunda, düzeltmelerden başka, birçok sayıda ilâvelere şimdiden lüzum vardır, çünkü tarih ilimlerinin bibliyoğrafya âletleri bu sırada şaşılacak derecede bir hızla yenileşmektedir. Repertuarlar üzerine, bilgelerin ve tarihçilerin kullanacakları, bir kitap umumî kaide olarak, daha bittiği günün ertesi gün eskimiş demektir.

III. Repertuarları tanımak herkes için faydalıdır; işe başlamadan önce vesikaları aramak herkes için zahmetlidir; fakat ayni derecede değil. — Tarihin bazı kısımları çoktanberi işlenilmiş olduklarından o derecede bir olgunluk haline gelmişlerdir ki, saklı bulunan vesikaların hepsi tanınmış, mahsus yapılan büyük eserlerde toplanılmış, sınıflara ayrılmış oldukları için, o noktalar üzerinde tarih eseri şimdi büsbütün yazı odasında yapılabilir. Yalnız bir yerin tarihi üzerine tetkikler mutat üzere, ancak o yerde tahkiklere lüzum gösterirler. Ehemmiyetli birtakım monografiler vardır ki, ayni demirbaşlar arasında hepsi birden bulunmuş ve başka yerde başkalarını aramağa lüzum bırakmıyacak mahiyette olan, az sayıda vesikalara dayanırlar. Bunun aksine olarak filân küçük monoğrafi, eski nüshaları nadir olmıyan, hem de Avrupa'nın birçok kütüphanelerinde dağılmış bulunan bir metnin yeniden gösterişsiz bir şekilde basması, ardı gelmiyen vesika araştırmalarına, müracaatlere ve seyahatlere lüzum göstermiştir.

[1] E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode 2*, s. 196 - 202.

[2] Ch. - V. Langlois, *Manuel de Bibliographie historique. I. Instruments bibliographiques.* Paris, 1896, in - 16.

Aşağı orta çağ ve tarihinin ve modern tarihin vesikalarından en çoğu henüz ortaya hiç çıkarılmamış, yahut iyi bir halde çıkarılmamış olduklarından, bugün orta çağ tarihinin yahut modern tarihin gerçekten yeni bir faslını yazmak için, asıl vesikaların bulundukları büyük mahzenlere uzun zaman devam etmiş ve onların kataloklarını, enikonu yıpratmış olmak gerektir.

Şu halde, herkes kendi çalışmalarının mevzuunu seçmek için yalnızca ve sadece tesadüfe güveneceği yerde, onu en büyük ihtimamla kendisi seçmelidir. Birtakım mevzular vardır ki, araştırma âletlerinin şimdiki halinde, ancak zekâyı ve ömrü faydasız olarak yıpratan pek büyük ayıklamalar karşılığında yazılabilirler; bu mevzular başkalarından mutlaka daha ehemmiyetli değillerdir, hem de bir gün, belki yarın, yalnızca âletlerin mükemmelleşmesinden dolayı o mevzulara yanaşmak kolay olacaktır. Hangi vesikaların repertuarlarının ve hangi bibliyoğrafya repertuarlarının bulunup bulunmadıklarına göre, insan yazı odasında çalışma ile, mahzenlerde ayıklama yaparak çalışmadan hangisini sevip sevmediğine göre, mahzenlerden bazılarına kolaylıkla devam için vasıtaları bulunup bulunmadığına göre bile, tarih tetkikleri mevzularından bazılarını ötekilerinden üstün tutarak, bile bile ve işin aslını öğrenmiş olarak, seçmelidir. B. Renan, 1889 da, Sorbonne'da, İlim Cemiyetleri Kongresinde "İnsan vilâyetlerde çalışabilir mi?" diye kendi kendisine sormuş ve, pek makul olarak, kendi kendine şöyle cevap vermişti: "İlmî eserin en azdan yarısı yazı odası çalışmasile yapılabilir... Meselâ, mukayeseli filolojide: birkaç bin franklık ilk bir sermaye koymakla, bir de dört beş mahsus mecmuaya abone olmakla, en lüzumlu âletlerin hepsi elde edilmiş olur...

Umumî felsefe fikirleri için de ayni şeyi söyliyeceğim... Tetkik mevzularından pekçoğu böylece, büsbütün hususî bir surette, hem de en uzak yerlerde işlenebilir [1]. "Şüphe yok; fakat" birtakım nadir mevzular, ihtisaslar, araştırmalar vardır ki, kuvvetli âletlere lüzum gösterirler." Tarih eserinin yarısı bundan sonra, şüphesiz, yazı odasında, mahdut kaynaklarla, yapılabilir, ancak yalnız yarısı; öteki yarısı, repertuar ve vesika halinde, kaynaklara lüzum gösterir, bunlar da yalnız büyük tetkik merkezlerinde bulunurlar; çok defa, biribiri arkasından birçok tetkik merkezlerine gitmeğe bile lüzum olur. Sözün kısası, coğrafya için neyse tarih için de öyledir: yeryüzünün bazı kısımları üzerine kullanılabilecek eserlerde oldukça tamam ve oldukça iyi olarak sınıflara ayrılmış vesikalar vardır, insan bunlarla, ocak önünde, başka yere gitmeden, faydalı bir surette muhakeme yapabilir; halbuki henüz hiç açılmamış, yahut iyice açılmamış bir mıntaka üzerine en küçük bir monoğrafi pek büyük maddî kuvvetler ve zaman sarfetmeğe lüzum gösterir. Çok defa olduğu gibi, tetkik mevzuunun lüzum göstereceği önceden araştırmaların mahiyetini ve genişliğinin derecesini anlamadan, o mevzuu seçmek tehlikeli bir iştir: birçokları öyle araştırmalar arasında yıllarca boğulmuşlardır, halbuki bunlar başka bir türlü tetkik işlerinde kendilerini daha iyi kullanmış olurlardı. Yeni başlıyanlar nekadar çalışkan ve nekadar gayretli olurlarsa, kendileri için o kadar korkulu olan bu tehlikeye karşı, umumî olarak şimdiki Höristik şartlarının tetkiki, bir de tarih bibliyoğrafyasının pozitif bilgileri şüphesiz selâmet verici şeylerdir.

[1] E. Renan, *Feuilles détachées* (Paris, 1892, in - 8), s. 96 ve sonrakiler.

FASIL II

"Yardımcı ilimler„

Tutalım ki, bundan önceki fasılda yazılmış olan ilk araştırmalar usul ile ve muvaffakıyetle yapılmış olsun: herhangi bir mevzu üzerine, faydalı vesikaların hepsi değilse de en çoğu toplanmış demektir. İki şeyden biri: ya bu vesikalar daha önceden bir tenkit işinden geçmişlerdir, yahut işlenememiş haldedirler; bu iki ihtimalden biri, yukarda söylemiş olduğumuz gibi, her türlü mantık işinden önce yapılacak olan tahkikın bir kısmı olan, bibliyoğrafya araştırmalarile anlaşılır. — Birinci ihtimalde (vesikalar önceden işlenilmiş oldukları vakit), vesikaların tenkidi düzgün bir surette yapılıp yapılmadığını anlıyabilecek vaziyette bulunmak lâzımdır; ikinci ihtimalde (malzeme henüz işlenmemiş haldedir) vesikaları insan kendisi tenkit etmek lâzım olur. Her iki ihtimalde de, pozitif, daha önceden ve yardımcı, denildiği gibi, *Vor-und Hulfskenntnisse,* olan bazı bilgiler, iyi düşünmek âdetinden daha az lüzumlu değillerdir; çünkü insan tenkit işleri sırasında doğru düşünmiyerek yanlışlığa düşebileceği gibi, bilmemezlik sebebile de yanlış yola sapabilir. Bilgelik veya tarihçilik mesleği bu hususta zaten mesleklerin en çoğuna benzer: biraz teknik bilgiler elde etmeden o meslekte iş görmek imkânı yoktur, ne tabiî istidat, hattâ ne de usul, teknik bilgilerin yerini tutamazlar. — Şu halde bilgelik veya tarihçilik için teknik çıraklığı etmek nedir? Daha

ziyade kullanılan başka tabirle ki bu da, ileride ispat etmeği deneyeceğimiz gibi, epeyce yanlıştır: repertuarlar bilgisile birlikte ve ondan sonra, tarihin "yardımcı ilimleri" nelerdir? Daunou, *Cours d'études historiques* [1] adlı kitabında gene bu neviden bir suali düşünmüştü: "Tarih yazmağa niyet eden kimsenin, demişti, bir esere, biraz muvaffakıyet umudile başlamak için, neler öğrenmiş olmağa, hangi bilgileri elde etmiş bulunmağa ihtiyacı vardır?" Ondan önce Mably de, *Traité de l'étude de l'histoire* adlı eserinde, "Bir tarihçi herne olmak isterse istesin onun öğrenmekten vazgeçmiyeceği birtakım hazırlık tetkikleri" bulunduğunu tanımıştı. Ancak, Mably ile Daunou'nun bu hususta birtakım fikirleri vardı ki o fikirler, bugün, tuhaf görünmektedir. Onların bakım noktalarını bizimkinden ayıran mesafeyi tamamı tamamına göstermek te faydalı olur. Mably: "Birinci olarak, tabiî hukuku (Droit naturel), ahlâk ve politika ilimlerini öğreniniz" demişti. Çok anlayışlı, *Académie des inscriptions et belles-lettres*'nin daimî kâtibi olan Daunou, 1820 ye doğru bir yazısında, kendisinin fikrine göre "Tarihçinin çıraklığı" hükmünde olan ve önceden öğrenilmesi lâzım bilgileri: edebiyat tetkikleri, felsefe tetkikleri, tarih tetkikleri olarak üç cinse ayırmıştır. — "Edebî" tetkikler üzerine bol bol yayılmıştı: ilkin "büyük örnekleri dikkatle okumuş olmak" lüzumlu olduğunu söylemişti. Hangi örnekleri? B. Daunou, ilk sırada "destan şiirlerinin en yüksek eserlerini" göstermek hiç tereddüt etmez, çünkü, "hikâye etmek san'atini şairler yaratmışlardır, bu san'ati şirlerden öğrenmemiş olanlar onu ancak eksik olarak bilirler." Romancıları, yeni romancıları da okumalıdır: "Onlar hâdise-

[1] VII, s. 228 ve sonrakiler.

leri ve şahısları yerlerine koymağı, tafsilâtlı kısımlara ayırmağı, hikâyelerin sırasınca ustalıkla yürümeği, hikâyeye aralık vermeği, tekrar başlamağı, endişeli bir merak vererek okuyanların dikkatlerini tutmağı öğreteceklerdir." En sonra da, iyi tarih kitaplarını okumak gerektir. Yunanlılardan Herodot, Tusidid, Ksenofon, Polib ve Plütark; Lâtinlerden Çezar, Salluste, Tite-Live ve Tacit; yenilerden de Machiavel, Guichardin, Giannone, Hume, Robertson Gibbon, Cardinal de Retz, Vertot, Voltaire, Raynal ve Rulhière. Ötekileri dışarda bırakmak istemiyorum, ancak söylediklerim tarihçiye uygun olabilecek şivelerin hepsini vermeğe yetişirler; çünkü onların yazılarında pek çok türlü çeşitler vardır." — İkinci sırada, felsefe tetkikleri gelir: "İdeolojiyi, ahlâkı ve siyaset bilgisini" derinleştirmiş olmak gerektir. İçlerinde "bu türlü bilgiler bulunabilecek eserlere gelince, Daguesseau bize Aristo'yu, Çiçero'yu, Grotius'ü bildirmişti: ben onlara eski ve yeni en iyi moralist'leri, geçen asrın ortasındanberi neşredilmiş olan umumî iktısat kitaplarını, Machiavel'in, Bodin'in, Locke'un, Montesquieu'nun, Rousseau'nun, Mably'nin bile, hem de onların tilmizlerinden ve onları tefsir edenlerden en münevver olanlarının bütün siyaset ilmi, o ilmin tafsilâtı yahut tatbikatı üzerine yazmış oldukları şeyleri katacağım." — Üçüncü sırada, tarihi yazmadan önce, "açıkça görünür ki, tarih öğrenmek lâzımdır.", "ilk önce bu türlü bilgiden ne varsa öğrenmeden, o bilgiyi zenginleştirmenin hiç imkânı yoktur." Tarihçi olacak adam en iyi tarih kitaplarını daha önceden okumuş ve onları üslûp örnekleri olarak tetkik etmiş olmalıdır: "Onları ikinci bir defa okumak faydalı olur; fakat daha ziyade, o kitapların içindeki vakıaları anlamağa ve kitplardan hiç silinmiyecek

hatıralar saklamağa yetişecek derecede nüfuz etmeğe niyet ederek okumakta fayda vardır."

Seksen yıl önce ,umumî surette, tarihçilere en lüzumlu sayılan "pozitif" bilgiler bunlardı. Bununla beraber, "hususî mevzular üzerine derin bir bilgi elde etmek için" daha başka bilgilerin de faydalı olduğu duygusu daha o vakittenberi müphem bir surette vardı. Daunou: "Tarihçilerin yazacakları mevzular, rasladıkları tafsilât pek geniş ve pek türlü türlü bilgilere lüzum gösterirler." demiştir. Daunou bu sözü tasrih etmiş midir? İşte şu tabirlerle: "Çok defa, birçok dilleri, çok defa da, fizik ve matematik bilgilerini elde etmek." Şu sözleri de ilâve etmiştir: "Şu kadar ki, bu şeyler hakkında umumî bilgiler, edebiyat adamlarının hepsinde bulunduğu farzedilen umumî bilgiler, kendisini tarih yazmağa bağlıyan kimse için yetişirler..."

"Tarih yazmak" için önceden lüzumlu tutulan bilgilerle manevî veya zekâ bakımından istidadı saymağı, Daunou gibi, denemiş olan muharrirlerin hepsi bayağı sözler söylemeğe, yahut gülünç şeyleri lüzumlu göstermeğe kadar gitmişlerdir. E. A. Freeman'a göre, tarihçi her şeyi, felsefeyi, hukuku, finansı, etnoğrafyayı, coğrafyayı, antropolojiyi, tabiat ilimlerini v. s. yi bilmelidir; çünkü, bir tarihçi geçmiş zamanı tetkik ederken karşısına felsefe, hukuk, finans v. s. meseleleri çıkmıyacak mıdır? Ya, meselâ, finans ilmi, şimdiki finans meselelerini yazanlar için pek lüzumlu sayıldığı halde, geçmiş zamanın finans meseleleri üzerine bir fikir ileri sürmeği gözlerine alanlar için daha mı az lüzumludur? E. A. Freeman, "Hiçbir hususî mevzu yoktur ki, der, tarihçi ona, bir istitrat olarak, temas etmeğe mecbur kalmasın: bundan dolayı, elde etmiş olduğu bilgiler nekadar çok sayıda olursa, kendi mes-

leğine o kadar iyi hazırlanmış olur." Hakikatte, insan bilgileri kollarının hepsi ayni derecede faydalı değildir; bazıları pek seyrek, arızî olarak işe yararlar: "Herhangi bir sebeple kimyanın tarihçiye kendi tetkiklerinde yardım edebilmesi ihtimalini düşünerek, ona tam bir kimyacı olmağı bir mükemmelleşme öğüdü olarak vermekte bile tereddüt ederim"; ancak, başka birtakım ihtisaslar tarihe daha sıkı bir surette bağlı bulunurlar: "meselâ, jeoloji ve ona bağlı olan tabiat ilimleri grupunun hepsi... Tarihçi jeolojiyi bilirse daha iyi çalışacağı meydandadır [1]..."

[1] E. A. Freeman, *The methods of historical study* (London, 1885, in-8) s. 54.

Coğrafya, Fransada, o zaman için tarihe sıkı surette bağlı bir ilim sayılmıştı. Bugün de bir tarih ve coğrafya ağrejeliğimiz vardır, hem de liselerimizde tarihi ve coğrafyayı ayni hocalar öğretirler. Birçok kimseler bu suretle birleştirmenin haklı olduğunu düşünmekte ısrar ederler, hattâ lüzumlu bağlarla birleşmiş olduklarını söyledikleri bu iki türlü bilginin bir gün biribirlerinden ayrılacaklarından da korkarlar. — Halbuki, bir tarih hocasının, bir tarihçinin jeolojiyi, oseanografiyi, klimatolojiyi, hem de bütün coğrafya ilimleri grupunu nekadar iyi bilirse o kadar iyi olacağını haklı sebeplerle ve tecrübe vakıalarile ispat etmek güç olur. Hakikatte tarih öğrenenler programlarının kendilerine zorla verdikleri coğrafya tetkiklerini sabırsızlıkla ve doğrudan doğruya bir fayda görmeden yaparlar; coğrafyadan içten zevkalan talebeler de tarihi başlarından atmağı pek ziyade isterler. Tarih ile coğrafyanın yapma olarak birleşmesi bizde, coğrafyanın sınırları iyi ayrılmamış, iyi kurulmamış, herkesin onu ihmal edebilir bir bilgi kolu diye tuttuğu zaamnlarda başlamıştır. Bu, eski bir halin, yok edilmesi lâzım, bir kalıntısıdır. —

"Tarihin eski zaman adamlarının *umbratiles* dedikleri, yalnızca sakin bir zihinle ve çalışmağa alışkanlıkla yapılan tetkiklerden biri mi" olduğu, yoksa işlek hayata karışmış olmak ve geçmiş zamanın tarihini yazmadan önce kendi zamanının tarihinin yapılmasına yardım etmiş bulunmak tarihçi için elverişli bir şart olup olmadığı da düşünülmüştür. Zaten daha neler düşünülmemeiştir? İyi kurulmamış, faydasız yahut halletmek çaresi olmıyan, uzun zaman neticesiz olarak münakaşa edilmiş ve metodolojiye ilişikli yazıları gözden düşürmeğe çok yardım etmiş olan bu meseleler üzerine nekadar çok mürekkep te akmıştır. — Bizim fikrimizce, "tarih yazmak san'atinin" öğrenilmesi hakkında, bu işin bilhassa şimdye kadar pekçokları tarafından ihmal edilmiş olan tarih usulünün prensiplerini tetkik etmek olacağından başka — meseleye doğrudan doğruya temas etmek ve sadece sağduyu (bon sens) olmamak şartile — söylenilecek bir şey yoktur.

Bir taraftan da, bizim gözönünde tuttuğumuz adam, Daunou'nun ve onun gibi olanların tasavvur ettikleri gibi, "tarihçi - edebiyatçı", tarihçi - moralist, tarihin kalemini tutan adam değildir: burada düşünülen kimseler yalnız, tarih işini hazırlamak için, yahut onu ilmî bir surette meydana getirmek için vesikalarla uğraşmağa niyet eden tarihçiler veya bilgelerdir. Onların *teknik öğrenmeğe* ihtiyaçları vardır. Bu sözden ne anlaşılmalıdır?

Tutalım ki, yazılmış bir vesika bulunsun. İnsan bu vesikayı okumağı bilmezse onu nasıl kullanabilir? François Champollion'a kadar, hiyeroglif yazısile yazılmış olan, Mısır vesikaları hükümsüz kalmışlardı. Asurya'nın eski tarihile uğraşmak için, çivi yazılarını halletmek lüzumlu ol-

duğu kolayca kabul edilir. Bunun gibi, eski zamanlar tarihi sahasında, yahut orta çağlar tarihininkinde, kaynaklara göre görülmemiş iş tutmak istenilirse, taş üzerine yazıları ve elyazılarını halletmeği öğrenmek ihtiyatlı bir şey olur.

İşte bunun içindir ki, Yunan ve Lâtin epigrafyasile ortaçağlar paleografyası, demek ki eskiçağlar ve ortaçağlar taşyazılarile elyazılarını çıkarmak için lüzumlu olan bilgilerin hepsi birden tarihin, daha doğrusu eskiçağlara ve orta çağlara ilişikli olan tarih tetkiklerinin "yardımcı ilimleri" diye sayılır. — Ortaçağlardaki Lâtin paleografyası ortaçağlar tarihçileri için mecburî bilgilerin bir kısmı olduğu gibi, hiyeroglif yazılarının paleografyasının da Mısır tarihleri için mecburî olduğu meydandadır. Bununlaberaber, ikisi arasında bir fark bulunduğunu göstermeliyiz. Hiç kimse, paleografya üzerine bilgiler elde etmeden önce, kendini Mısır tarihçiliğine vermeği hiçbir vakit aklına getirmez; bunun aksine olarak, ortaçağlara ait mevzii vesikalarımızın zamanlarını aşağı yukarı göstermeden ve onların kısaltılmalarını doğru olarak okumazdan önce o vesikalar üzerine tetkiklere girişenler az değildir: Çünkü, ortaçağlara ait yazıların en çoğu ile modern zamanlara ait yazılar arasında benzeyiş epeyce büyük olduğundan dirayetle, alışıklıkla, görgü ile öğrenilmiş vasıtalarla işin içinden çıkabileceğini sanarak insan aldanabilir. Bu yanlış duygu tehlikelidir: paleografya muntazam olarak öğrenmemiş olan bilgeler (érudits), arada sırada, vesikaları halledeken çok defa kendilerinin daha sonra yapacakları tenkit ve tefsir işlerini bozacak derecede, yanlışlık yapmalarile hemen her vakit kendilerini belli ederler. Çok iş görerek iyi iş görmeğe muvaffak olan, kendi kendilerine öğrenenlere gelince, onlar da paleografyayı düzgün

surette öğrenmiş olsalardı, hiç olmazsa elyordamlarından, uzun saatlerce çalışmalardan ve sıkıntılardan kurtulmuş olurlardı.

Halledilmiş bir vesika olsun, bu vesika anlaşılmazsa onu nasıl kullanmalı? Etrüsk dilinde ve Kamboç'un eski zaman dilinde yazılmış yazılar okunmuşlardır. Yunan tarihile uğraşmak için, Yunan dilinde yazılmış vesikaları görmek, şu halde, yunancayı bilmek lüzumlu olduğu meydandadır. De la Palice hakikati denilecek. Bununlaberaber, pekçok defa, bu hakikat bilinmiyormuş gibi hareket edildiği unutulmamalıdır. Gençlerden bazıları, Yunan dilinden ve Lâtin dilinden ancak üstünkörü bir bilgi edindikleri halde eskiçağler tarhi tetkiklerine girişirler. Nekadar kimseler vardır ki, ortaçağlar fransızcasını ve lâtincesini öğrenmeden, klâsik lâtince ile modern fransızcayı anladıkları için olanları da bildiklerini sanırlar, harfi harfine manasını anlatmadıkları, yahut açık oldukları halde kendilerine karanlık görünen yazıları tefsir etmeğe kalkışırlar? Sayısız derecede birçok tarih yanlışlıkları vardır ki, sebepleri eskizaman dillerinin gramerini, vokabülerini, yahut inceliğini iyice anlıyamadan çalışan odamların yaptıkları yanlışlıklardan yahut tahminler ile tefsirlerden ileri gelir. Herne vakit, işlenilecek vesikalar yeni dilde yazılmış bulunmazsa, güçlük çekmeden de anlaşılamazsa, sağlam bir tarzda filoloji tetkiklerinin tarih araştırmalarından önce yapılması bir mantık lüzumudur.

Anlaşılabilir bir vesika olsun. Bunun doğruluğu daha önceden kat'î bir surette yerleşmiş değilse, doğruluğu tahkik edilmeden önce, onu muteber tutmak haklı olmaz. Bir vesikanın doğruluğunu ve nereden geldiğini tahkik etmek için de iki şart aranılır: Muhakeme ve bilgi. Baş-

ka türlü tabirle, önceden yapılmış araştırmaların toplanmış neticelerini gösteren ve, hiç yoktan yaratmak imkânsız olduğu için öğrenilmesi lüzumlu olan, birtakım doğru bilgilerden başlanılarak muhakeme yapılır. En ziyade alışmış bir mantıkçı filân kançılarlığın filân tarihte âdetlerini yahut şu türlü beratların hepsinde bulunan ve doğruluk ları kat'î olan sıfatları bilmezse, onun doğru bir beratı yalancı bir berattan ayırt etmesi çok defa fiilen imkânsız olur. O mantıkçının hususî bir vakıa üzerine fikrini söylemeden önce, ilk bilgelerin yapmış oldukları gibi, biribirlerine benziyen pek çok sayıda vesikaları karşılaştırarak şüphesiz doğru bulunanları ötekilerden ayırt ettiren çizgileri kendisinin tesbit etmesi lüzumlu olur. Halbuki, doktrinleri toplıyan bir mecmua, birkmiş olan müşahedeleri toplıyan bir hazine, kendisinin yapmağa mecbur olacağı inceden inceye münakaşaları daha önceden yapmış, tekrar etmiş, kontrol etmiş olan çalışıcı adamların elde ettikleri neticeleri gösteren bir sistem bulunursa o mantıkçının işi nekadar kolaylaşmış olur! Diplomaların ve beratların tenkit edilmesi işini kolaylaştırmağa elverişli olan bu doktrinler, müşahedeler ve neticeler mecmuası mevcuttur: bu da Diplomatique bilgisidir. Şu halde Diplomatique için de, epigrafya, paleografya, filoloji *(Sprachkunde)* [1] gibi, tarih araştırmalarına yardımcı bir bilgi koludur diyeceğiz.

Tarih araştırmalarına yardımcı olan ilim kolları yal nız epiyografya ile paleografyi, filoloji *(Sprachkunde), Diplomatique* ve onun şubeleri (teknik kronoloji ve Sphra-

[1] "Philologie" kelimesi fransızcada mahdut bir mana almıştır, burada biz o kelimeye bu mahdut manayı vermiyoruz.

gistique) değildir. — İnsan, tenkitleri henüz yapılmamış yazı vesikalarını tenkit etmeğe girişeceği vakit, o vakte kadar ayni cinsten vesikaları tenkit etmiş olanların elde ettikleri neticeleri öğrenmeden işe girişmek pek te doğru olmaz; bu neticelerin hepsi birden ayrıca bir ilim kolu meydana getirir ki, bunun da bir adı vardır: Yazılar tarihi [1]. — Mimarlık, heykelcilik, resim eserleri ve türlü türlü eşya (silâhlar, giyimler, iş takımları, paralar, madalyonlar armalar v. s.) gibi şekilleri olan vesikaların tenkidi için asıl arkeoloji ile ondan ayrılmış kollar olan "Numismatique" ve "Heraldique" bilgilerini meydana getiren müşahedeleri ve kaideleri derin olarak bilmek lâzımdır.

Şmdi, eskiden "tarihin yardımcı ilimleri denilen ve pek te açık olmıyan mefhumu biraz faydalı olarak tetkik edebilecek haldeyiz. Bunlara "hizmet eden ilimler", "yapışık ilimler" de denilir; ancak, bu tabirlerden hiçbiri gerçekten yetişecek halde değildir.

İlkin, "yardımcı ilimler" denilenlerin hepsi *ilim* değildirler. Meselâ, "Diplomatique", yazılar tarihi, tenkitçilerin elde ettikleri, henüz tenkit edilmemiş vesikaların tenkit edilmesini kolaylaştırabilecek vakıaların usul altında yapılmış repertuarlarından başka şeyler değildirler. Bunun aksine olarak, Philologie *(Sprachkunde)* teşekkül etmiş, kanunları bulunan bir ilimdir.

İkinci olarak, yardımcı bilgiler arasında — asıl tarihin değil, tarih araştırmalarının yardımcı bilgileri arasında — her çalışanın epeyce nüfuz etmesi lüzumlu olan

[1] "İstoriografi" (Historiographie) yazılar tarihinin bir koludur; bu bilgi şimdiye kadar, vakayi kitapları, hatıralar, kronikler, biyografiler v .s. gibi, eski tarih yazılarını tetkik etmiş olan tenkitçilerin elde ettikleri neticelerden toplanmıştır.

bilgilerle, lüzumunda elde etmek üzere yalnız neredebulunduklarını bilmesi lâzım olan bilgileri; alışıklık haline gelmiş bulunması lâzım bilgilerle ileride lüzumuna ihtimal olan haberler halinde kalmalarına imkân olan bilgileri ayırt etmelidir. Bir ortaçağlar tarihçisi, ortaçağlar yazılarını okumağı ve anlamağı *bilmelidir;* yazılar tarihinin ve diplomatiğin, repertuar halinde iyi elkitapları olan "yazılar tarihi" ve "Diplomatique" kitaplarında yerleri bulunan ayrı ayrı vakıaların en çoğunu hafızasında yıkması hiçbir işe yaramaz.

En sonra da umumî olarak tarihin (tarih araştırmalarının bile) yardımcı bilgileri, yani, tarihin hangi kısmında çalışılırsa çalışılsın, çalışanların hepsine faydalı rı ayrı vakıaların en çoğunu hafızasında yığması hiçbir işe yaramaz.

---

[1] Bu söz ancak bir, ihtiyat kaydı altında olarak doğrudur; çünkü tarihçilerin hepsine, bilgelerin hepsine, kendilerinin hususî tetkiklerinin mevzuu ne olursa olsun, pek lüzumlu bir iş âleti vardır. Zaten burada tarih, öteki ilimlerden en çoğunun bulundukları ayni haldedir: Herhangi cinsten olursa olsun, yeni araştırma yapanların hepsinin, yaşıyan dillerden birkaçını, hangi memleketlerde düşünülüyor ve çalışılıyorsa oraların dillerini, bir de ilim bakımından şimdiki medeniyetin başında bulunan memleketlerin dillerini öğrenmeğe ihtiyaçları vardır.

Zamanımızda ilimlerin kültürü artık yalnız imtiyazlı bir memlekete, Avrupaya bile, münhasır kalmış değildir. İlim kültürü milletler arasında müşterektir. Her türlü meseleler, ayni meseleler, her yerde ayni zamanda incelenmektedir. Yabancı dillerdeki bilgelerden haber almaksızın, incelenecek mevzular bulmak bugün güçtür, yarın imkânsız olacaktır. Daha şimdiden, eski çağlar tarihi, Yunan ve Roma tarihi için

Yüzyılın başında ileri sürülen: bilgelerin yahut tarihçilerin teknik öğrenmeleri nasıl olmalıdır? sorgusuna verilecek umumî cevap olamaz gibi görünür. — Bilgenin veya tarihçinin teknik öğrenmesi nedir? Bu, yerine göre değişir.

almancayı bilmek hemen hemen yunanca ve lâtince bilmek gibi pek çok lüzumludur. Yabancı dillerde yazılmış kitapları anlamıyanlar ancak sıkı surette mahallî tarih mevzularına yetiştirebilirler. Büyük meseleler üzerine çıkarılmış kitaplar kendilerinin dilinden büsbütün başka dillerde yazılmış ve kendileri için kapalı kitaplar olduğundan bu küçük ve gülünç sebepten dolayı o büyük meseleler onlar için yasak demektir.

İlmin şimdiye kadar mutat olan dillerini (almanca, ingilizce, fransızca, italyanca) hiç bilmemek, yaş ilerledikçe iyi edilemiyecek bir hale giren, bir hastalıktır. İlim mesleklerine girecek her namzetten hiç olmazsa *üç dilli* olmasını, kendi ana dilinden başka yeni dillerden ikisini pek sıkıntı çekmeden anlamasını istemek aşırı bir şey olmaz. Vaktile (lâtince ilim adamları arasında henüz müşterek dil iken), eski zaman bilgelerinin başlarında bulunmıyan bu mecburiyet, ilim işlerinin şimdiki şartlarından dolayı, her memlekette bilgelerin üzerine gittikçe daha ağır basmaktadır. (Belki bir gün gelecek, Islav dilleri arasında başlıcasının bilinmesi de lüzumlu olacaktır: daha şimdiden ruscayı öğrenmeği kendilerine borç bilen bilgeler vardır. Lâtinceyi eskiden olduğu gibi gene evrensel dil olmak mertebesine çıkarmak fikri bir kuruntudur. *Phoenix, seu nuntius latinus internationalis,* (Londres, 1891, in - 4) kolleksiyonuna bakınız.)

Almancada ve ingilizcede yazılmış olan şeyleri okumağa muktedir olmıyan fransız bilgeleri, bundan dolayı, gerek Fransada, gerek yabancı memleketlerde kendilerinden daha bilgili

Fransa İnkılâbı tarihi üzerine araştırmalar yapmak için Paleografi bilmenin faydası olmadığı gibi, ortaçağlarda Fransa tarihinin bir noktası üzerine çalışmak için de yunancanın faydası yoktur [1]. Yalnız şunu söyliyelim ki, tarihte yeni araştırmalar yapmak istiyen herkesin önceden bilgi yükü (Daunou'nun söylediği "müşterek kültür" den, yani umumî kültürden başka) vesikaları bulmak, anlamak ve tenkit etmek için vasıtaları vermeğe elverişli her türlü bilgilerden kurulmalıdır. Bu bilgiler evrensel tarihin hangi kısmında mütehassıs olmak istenildiğine göre de-

---

arkadaşlarına nisbetle her vakit daha küçük bir halde bulunmaktadırlar; kendilerinin değerleri her ne de olsa, yetişemiyecek bilgi unsurlarile çalışmağa, iyi çalışamamağa mahkûm kalırlar. Bunu kendileri de bilirler. Kendi eksikliklerini, ayıp bir şey gibi, ellerinden geldiği kadar saklarlar; meğer ki bu eksikliklerini utanmaz bir surette, yaysınlar ve onunla övünsünler; fakat, eksiklikle övünmekte, iyice görülür ki, gene utanmanın bir tarzıdır. — Yabancı dilleri onlarla iş görecek bir surette bilmenin, umumî olarak ilim işlerinin hepsinde olduğu gibi, her türlü tarih işlerinde de birinci derecede yardımcı olduğu noktasında nekadar ısrar etsek fazla olmaz.

[1] "Yardımcı ilimler" in memleketimizde Üniversite programlarına konulduklarının ilk zamanlarında İnkılâp tarihile uğraşan ve orta çağlarla hiç alâkası olmıyan talebenin "yardımcı ilimler" olarak Palografi'yi, eski çağlarla hiç alâkaları olmıyan coğrafyacıların da Epigrafi'yi kabul ettikleri görülmüştü. Bunlar "yardımcı ilimler" in öğrenilmesi başlı başlarına bir ilim oldukları için değil, ihtisaslardan bazılarına girişmeğe niyet edenlere amelî faydaları bulunduğu için tavsiye edilmiş olduğunu şüphesiz anlamamışlardı. (*Revue universitaire*'in 1895, II, s. 123 üncü sayfasına bakınız).

ğişir. Yeni tarihle yahut zamanımız tarihile uğraşan için teknik öğrenmek daha kısa ve kolay, eski çağlar tarihile yahut ortaçağlar tarihile uğraşan için uzun ve ağırdır.

Tarih öğrenmek için çıraklık olarak, tarih araştırmalarının gerçekten yardımcıları olan pozitif bilgileri edebiyatta ve felsefede "büyük örnekler" yerine koymak daha yakın zamanlarda yapılmış bir ilerlemedir. Fransa'da geçen asrın en büyük kısmında, Üniversitede tarih öğrenenler ancak Daunou usulünde bir edebî terbiye almışlardı; hemen hepsi o kadarla kalmışlar, daha ilerisinde hiçbir şey de görmemişlerdi; bazıları ilk hazırlıklarının yetişmediğini, buna çare bulmak için pek geç olduğu vakit, esefle anlamışlardır; birtakım şöhretli müstesnalar bir tarafa bırakılırsa, aralarında en iyileri, ilim işi görmekten âciz, mümtaz edebiyatçı olarak kalmışlardır. O zamanda, "yardımcı ilimler" dersleri ve araştırmalar için tenkit vasıtaları yalnız ortazaman (Fransa tarihi) için, hem de bir ihtisas mektebnde ,*Ecole des Chartes*'da kurulmuştu. Bu basit keyfiyet te, zaten, o mektebe elli yıllık bir müddetçe, öteki fransız (hattâ yabancı) yüksek dersler müesseseleri üzerine belli bir üstünlük vermişti: orada çok iyi işçiler yetişti, bunlar birçok yeni bilgiler getirdiler, halbuki başka yerlerde meseleler üzerine ancak gevezelik ediyorlardı [1]. — Bugün ortaçağlar tarihçiliğinin tekniği — Ro-

[1] Bu madde üzerine Th. v. Sickel ile J. Havet'nin *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, 1896, s. 87 de zikredilen fikirlerine bakınız. — Daha 1854 te, Avusturyanın "Für österreischische Geschichtsforschung" enstitüsü Fransız *Ecole des Chartes*'ı örnek tutularak kurulmuştu, Florensa'da İnstituto di Studi superiori" ismide yakın zamanda bir *Ecole des*

man filolojisi ile, ortaçağlar paleografisi, arkeolojisi, istoriyoğrafisi ve hukuku birleştirilerek ve derece derece yükseltilerek üç yıl süren derslerden dolayı — gene en iyi *Ecole des Chartes*'ta öğrenilir. Fakat "yardımcı ilimler" şimdi, azçok geniş olarak, her yerde öğretilir; bu ilimler Üniversite programlarına girmişlerdir. Bir taraftan da, ders için yapılmış epigrafi, paleografi, diplomatik v. s. kitapları yirmi beş yıldanberi çoğalmışlardır. Yirmi beş yıl önce bu maddeler üzerine ağızdan derslerin eksikliğini tamamlıyacak iyi bir kitap aranılsa bulunamazdı; ders kürsüleri kurulduğundanberi, çıkarılmış olan [1] "el-

---

Chartes yapılmıştır. İngilterede şöyle yazılmıştı: "We are accustomed, to hear the complaint that there is not in this country any institution resembling the Ecole des Chartes" *(Quarterly Review*, temmuz 1896, s. 122).

[1] Yirmi beş yıldanberi çıkarılmış olan "el kitaplarından" başlıcalarını saymanın yeri burası olacaktı. Fakat bu kitaplardan 1894 yılına kadar olanların yazılmış bir listesi E. Bernheim'ın *Lehrbuch*'unda, s. 206 ve sonrakiler, bulunur. Yalnız, henüz çıkarılmakta olan büyük "filoloji" (Almancada filolojinin geniş manasında ki, dil ve edebiyat tarihi ile epigrafi, paleografi, hem de vesikaların tenkidi üzerine yardımcı bilgilerin hepsi bunun içindedir) "el kitapları" nı sayalım: G. Bühler'in direktörlüğü altında çıkan: *Grudriss der indo-arischen Philologie und Alltertumskunde;* W. Geiger ile E. Kuhn'un direktörlükleri altında çıkan: *Grundriss der iranischen Philologie;* J. v. Müller'in direktörlüğü altında çıkan: *Handbuch der classischen Altertumswissenschaft;* H. Paul'un direktörlüğü altında çıkan ve ikinci defa basılışı 1896 da çıkmış olan: *Gundriss de germanischen Philologie;* G. Gröber'in direktörlüğü altında çıkan: *Grundriss der romani-*

kitapları" — ağızdan dersin pratik mümareselerle birleştiği vakit, ayrıca bir tesiri olmasaydı — hemen hemen o derslerden vazgeçirmeğe bile yetişirlerdi. Demek oluyor ki, insan bir yüksek dersler müessesesinde düzgün bir talim görmüş olmak faydasını elde etmiş olsa da, olmasa da tarih işlerine başlamazdan önce bilinmesi lüzumlu olan şeyleri bilmemeğe hakkı yoktur. Zaten, bunları bilmiyenler artık eskiden olduğu kadar değildir. Yukarda söylediğimiz ve yeniden basmaları biribiri arkasından çıkan "el-kitapları" nın muvaffakıyetleri bu hususta manalıdır [1].

Demek oluyor ki, tarihçi olacak kimse önceden lüzumlu olan bu bilgileri elde etmeği ihmal ederse kendini ya acze yahut ardı arası kesilmiyen yanlışlıklara mahkûm etmiş olurlar. Biz onu, vesikaların yazısını ve dilini iyice bilmemezlikte, daha önceden yapılmış işleri ve tenkit ile elde edilmiş neticeleri tanımamazlıkta olan (doğrusu, pekte çok) yanlışlıklara karşı emniyet altında farzediyoruz; şu halde *cognitio cogniti et cognoscendi* si hiç kusursuz demektr. Bu da zaten pek nikbin bir tarzda farzetmektir,

---

schen Philologie; bu geniş repertuarlarda kısa bir doktrin ile birlikte, gerek doğrudan doğruya, gerek dolayısile, tam bibliografiya referansları bulunur.

[1] B. Prou'nun (Paleografi üzerine), B. Giry'nin (Diplomatique üzerine), B. Gagnat'nın (Lâtin Epigrafisi üzerine), ilâh., "el kitapları" halk arasında yardımcı ilim kolları mefhumunu ve bilgisini yaymışlardır. Bu kitapların yeni basmaları o mefhumları ve bilgileri günügününe bildirmişler ve bildireceklerdir; bu da lüzumlu bir şeydi. Çünkü o ilimlerin en çoğu, şimdiden iyice kurulmuş olmakla beraber, gittikçe her gün daha ziyade kat'î olmakta ve zenginlemektedir. Yukarda s. 37 ile karşılaştırınız.

burasını da kendi kendimizden saklamıyoruz. Biliyoruz ki, ne düzgün bir surette "yardımcı ilimler" dersleri dinlemiş olmak, yahut bibliyografi, paleografi, filoloji v. s. üzerine en iyi ders kitaplarını okumuş olmak, ne de pratik mümareselerle şahsî bir görgü elde etmiş olmak, her vakit iyi bilgili, hele hiç yanılmaz olmak için yetişmez. — Bir kere, herhangi bir cinsten yahut herhangi bir zamandan vesikaları tetkik etmiş olanlar o cinsten ve o zamandan vesikalar üzerine, başkalarına öğretilemiyecek, birtakım bilgiler elde ederler ve bu bilgilerle o cinsten ve o zamandan olarak rasladıkları yeni vesikaları umumî bir surette, başkalarından daha üstün bir tarzda tenkit edebilirler; çok çalışmış mütehassısların kazandıkları mükâfat olan "ihtisas bilgeliğinin yerini hiçbir şey tutamaz [1]. Sonra da, mütehassıslar bile yanılabilirler: paleografların yazılarını yanlış halletmemek için her vakit dikkatli bulunmaları lâzım-

[1] Bu söylediğimiz "başkalarına öğretilmiyecek bilgiler" tamamı tamamına ne demektir? Hehhangi bir cinsten yahut herhangi bir devir üzerine vesikalara pek alışmış bir mütehassıs gene o cinsten ve o zaman üzerine yeni bir vesika görünce onun zihninde biribirlerine yakın bir takım fikirler biribirlerine bağlanırlar, bir takım mukayeseler birdenbire meydana çıkarlar, bunlar daha az görgülü başka bir kimsenin zihninde - o kimsenin elinde en mükemmel repertuarlar bulunsa bile - olamaz. Çünkü, vesikaların her türlü hususiyetleri ayrı ayrı gösterilemez; bu hususiyetlerden bazıları vardır ki, açık manalı başlıklarla sınıfalara ayrılmalarına imkân yoktur; bundan dolayı hiçbir repertuarda da defter edilmiş değillerdir. Fakat insanın hafızası iyi olduğu vakit onların izlerini saklar; herhangi bir tenbih de, hafif ve uzaktan bile olsa, o bilgiyi yeniden meydana çıkarmağa yetişir.

dır; kendilerini herhangi bir yanlışlık yapmış olmaktan suçlu bulmıyan filoloğlar var mıdır? Mutat üzere pek doğru haber alan bilgeler, daha önceden çıkarılmış metinleri hiç çıkarılmamış gibi sanarak basmışlar ve tanımış olmaları lâzımgelen vesikaları ihmal etmişlerdir. Bilgeler ömürlerini "yardımcı" bilgilerini ardı arası kesilmeden tamamlamakla geçirirler ve o bilgilerini haklı olarak hiçbir vakit tamam saymazlar. Fakat bütün bu şeyler bizim faraziyemizde sebat etmemize engel olamazlar. Yalnız şurası anlaşılmalıdır ki, tatbikatta vesikalar üzerine çalışmak için bütün "yardımcı bilgileri", hiç şaşmaz bir surette, elde etmiş olmak beklenilemez: yoksa hiçbir zaman işe başlamağı kimse gözüne alamazdı.

Tarihçiliğin çıraklığı önceden muvaffakıyetle ve lâyıklı bir surette öğrenilmiş farzedilince, vesikaların nasıl işleneceğini öğrenmek tarafı kalır.

KİTAP II

ANALİZ İŞLERİ

FASIL I

Tarih bilgisinin umumî şartları

Önceden de söylediğimiz gibi, tarih vesikalarla yapılır, vesikalar da geçmiş vakıalardan kalan izlerdir [1]. Bu ifade ve bu tarif içinde ihata edilmiş olan neticeleri bildirmenin yeri burasıdır.

Vakıalar, amelî olarak, ancak iki tarzda öğrenilebilir: ya — vakıalar geçmekte oldukları sırada müşahede edilirse — doğrudan doğruya, yahut — bıraktıkları izleri tetkik etmek suretile — vasıtalı olarak. Zelzele gibi bir hâdise farzedelim: eğer ben o hâdisede hazır bulunmuşsam onu doğrudan doğruya bilirim, bulunmamışsam, onu (yarıklar, yıkılmış duvarlar gibi) maddî tesirlerini görürüm, yahut o tesirler silinmişse, ya hâdisenin kendisini veya tesirlerini görmüş birinin yazmış olduğu tarifi okurum. — "Tarih vakıalarının" [2] hassası ise onlardan ka-

[1] Yukarıda s. 15.

[2] Çok kullanılan bu tabirin anlatılmasına lüzum vardır. Bu tabirin bir *cinsten* vakıalara tatbik edildiğini sanmamalıdır. Kimya vakıaları bulunduğu gibi, tarih vakıaları yoktur. Ayni vakıa, o hâdisenin tanınması tarzına, göre ya tarihî olur, ya olmaz. Tarih bilgisinin ancak birtakım tarzları vardır. Se-

lan izlere göre ancak vasıta ile bilinmiş olmaktır. Şu halde, tarih bilgisi vasıtalı bir bilgidir. Demek oluyor ki, tarih ilminin usulü doğrudan doğruya öğrenilen, yani doğrudan doğruya müşahede üzerine kurulmuş — jeolojiden başka — bütün öteki ilimlerin usulünden kökten ayrı olmalıdır. Tarih ilmi, onun için bir müşahede ilmi denilmiş olmakla beraber [1], hiç te öyle değildir.

Geçmiş vakıaları biz ancak onlardan kalmış ve saklanılmış olan izlerle tanıyabiliriz. Vesikalar denilen o izleri tarihçi, gerçi, doğrudan doğruya müşahede eder; fakat ondan sonra müşahede edeceğiz hiçbir şey yoktur; onları müşahededen sonra, tarihçi muhakeme yolile giderek, izlerden vakıalar üzerine imkân olduğu kadar doğru neticeler çıkarmağa çalışır. Vesika hareket noktasıdır; vakıa varılacak noktadır [2]. O hareket noktasile o varılacak nokta arasında bir sıra karışık muhakemeler geçirmeğe lüzum vardır, bu muhakemeler biribirlerine bağlı bulundukları gibi, onlarda yanılmak ihtimalleri de sayısız derecede çoktur; en küçük yanlışlık, işin gerek başında, gerek ortasında yahut sonunda yapılmış olsun, bütün neticeleri bozabilir. Bundan dolayı "tarihî" yahut vasıtalı usulün doğrudan doğruya müşahede usulünden daha aşağı olduğu

---

nato'nun bir toplantısı orada hazır bulunan için doğrudan doğruya bir müşahede vakıasıdır; o toplantıyı bir zabıtnamede tetkik eden için toplantı tarihî olur. Vesuve yanardağının Pline zamanında fışkırması tarihî olarak tanınmış bir jeoloji vakıasıdır. Tarih sıfatı vakıalarda değil, bilginin tarzındadır.

[1] Bunu Fustel de Coulanges söylemiştir. Yukarıda 8 inci sayfada not 2 ile karşılaştırınız.

[2] Müşahede ilimlerinde hareket noktası, doğrudan doğruya müşahede edilmiş olan vakıanın kendisidir.

görülür; fakat tarihçilerin usul seçmelerine imkân yoktur: geçmiş vakıalara varmak için *tek* usul odur, bu eksikli şartlarla beraber o usulün ilmî bir bilgiye götürebileceği de ileride görülecektir [1].

Muhakemelerin, vesikaları maddî olarak meydana çıkarılmasından başlıyarak vakıaları öğreninceye kadar yapılan tafsilâtlı analizi tarih metodolojisinin başlıca kısımlarından biridir. Bu bahis tenkit sahasıdır. Bundan sonraki yedi fasıl o bahse tahsis edilecektir. — Daha önceden o bahsin umumî hatlarının ve büyük şubelerinin pek kısa olarak bir taslağını yapmağı deneyelim.

1. Vesikalar iki cins olarak ayırt edilebilir. Bazı defa geçmiş vakıa maddî bir iz bırakmıştır (bir yapı, işlenmiş bir şey). Bazı defa, hem de en çok kere, vakıanın izi fikrî cinstendir: meselâ yazılmış bir tarif yahut hikâye olabilir. — Birinci ihtimal ikincisinden pek çok basit olur. Çünkü maddî izlerden bazılarile onların sebepleri arasında sabit bir münasebet bulunur, fizik kanunlarile tayin edilmiş olan bu münasebet te iyice malûmdur [2]. — Bunun aksine olarak, fikrî iz, büsbütün bir semboldür: fikrî iz vakıanın kendisi olamaz; bu iz vakıayı görmüş olanın zihninde kalmış olan doğrudan doğruya bir intiba bile değildir; bu iz vakıan(n onu görmüş olanın zihninde bırakmış olduğu intibaın itibarî bir nişanesidir. Bundan dolayı, yazılmış vesikaların maddî vesikalar gibi, kendi kendilerine bir değerleri yoktur; onların ancak, karışık ve çözülmesi güç zihnî muamelelerin nişaneleri olarak değer-

[1] Aşağıda VII. inci fasılda.

[2] Maddî vesikalar (eşya, yapılar v. s.) tenkidinin yazılmış vesikalar tenkidinden başka olan taraflarını ayrıca söyliyeceğiz.

leri olabilir. Demek oluyor ki, tarihçiye muhakemelerinin hareket noktasını veren vesikaların pek büyük ekseriyeti, zihnî muamelelerin izlerinden başka şeyler değildir.

Bu anlaşıldıktan sonra, yazılmış bir vesikadan o vesikanın uzak bir zamanda sebebi olmuş olan vakıa üzerine netice çıkarmak yani o vesikayı o vakıaya bağlıyan münasebeti bilmek için, vesikayı meydana getirmiş olan aradaki sebeplerin hepsini sırasile yeniden kurmak lâzımdır. Vesikayı yazanın, müşahede ettiği vakıadan başlıyarak bugün gözümüzün önünde duran yazılmış (yahut basılmış) vesikaya kadar yaptığı işlerin hepsini zincirleme olarak düşünmeğe lüzum vardır. Bu zincir aksi istikamette takip edilerek elyazısını (veya basılmış yazıyı) muayene ile başlanılır ve eski zamanda geçmiş vakıaya kadar varılır. Tenkit analizinin gayesi ve yürüyüşü işte böyledir [1].

İlkin vesika müşahede edilir. Bu vesika yazıldığı zamandaki halinde midir? Yoksa o vakittenberi bozulmuş mudur? Vesikanın nasıl yapılmış olduğu aranılarak, lüzumunda aslındaki şekline çevrilir ve nereden geldiği tayin edilir. Önceden yapılacak olan ve yazı, dil, şekiller, kaymaklar v. s. üzerinde olan bu ilk araştırma grupu *dışardan tenkide (Critique externe)* yahut *bilgelik tenkidine* Critique d'érudition) mahsus sahayı teşkil ederler. — Bundan sonra *içerden tenkit* (Critique interne) gelir; bu da en büyükleri umumî pisikolojiden alınmış kıyasla muhakemeler (raisonnements par analogie) yolile vesika müellifinin geçirdiği pisikoloji hallerini gözönüne getirmek

[1] Bu usulün tafsilâtını ve mantık dairesinde olarak doğruluğunu göstermek için, Ch. Seignobos'un, *Les Conditions psychologiques de la connaissance en histoire* yazısına bakınız: *Revue philosophique*'te 1887, II, s. I, 168.

suretile işler. Vesika müellifinin söylemiş olduğu şey bilinince insan kendi kendine şöyle düşünür: 1° müellif ne demek istemiştir? 2° söylemiş olduğu şeye inanmış mıdır? 3° inanmış olduğu şeye inanmakta haklı mıdır? buraya varılınca vesika, bir noktaya götürülmüş olur ki, o noktada her türlü objektif ilimleri kuran ilmî muamelelerden birine benzer: o da bir müşahede olur; bundan sonra onu objektif ilimler usulünde kullanmak kalır. Her vesika, nereden geldiği tetkik edildikten sonra, iyice yapılmış bir müşahede haline getirildiği vakit müşahedenin değeri ne derecede olursa, vesikanın değeri de tamamı tamamına o derecededir.

II. Yukarıda yazılan şeylerden iki netice çıkar: tarih tenkidinin son derece karışıklığı, mutlaka lüzumlu olması.

Tarihçi, başka âlimlerle mukayese edilince, pek ziyade can sıkacak bir vaziyette bulunur. Bir kimya âlimi gibi, vakıa üzerinde doğrudan doğruya müşahede yapmasına hiçbir vakit imkân olmadıktan başka, kullanmak mecburiyei altında kaldığı vesikaların tamamı tamamına uygun vakıalar gösterdikleri pek nadirdir. Kurulmuş ilimlerde doğrudan doğruya müşahedelerin yerlerini tutabilecek olan ve tutan, ilmî bir surette tesbit edilmiş, o müşahede varakalarından tarihçinn elinde bulunmaz. Bir kimya âlimi bir sıra tecrübeleri yalnız kendisinin lâboratuar hizmetçisinin söylediklerine göre öğrendiği vakit ne halde bulunursa tarihçi de o haldedir. Tarihçi, hiçbir ilim adamının kâfi göremiyeceği birtakım pek kaba raporlardan birşey çıkarmağa mecburdur [1].

[1] En elverişli olan ihtimal, söyledikleri gibi, vesikanın vakıayı göziyle görmüş "şahidi" tarafından yazılmış ol-

Bundan dolayı, tarih ilminin yalnız başlarına malzemesi olan bu vesikaları kullanmak için alınacak ihtiyat tedbirlerine pek ziyade lüzum vardır: hiçbir değerleri olmıyanları bir tarafa bırakmak ve ötekilerde doğru olarak görülmüş şeyleri ayırt etmek lâzım olduğu meydandadır.

En kat'î vuzuhun en lâzım olduğu bu maddelerde, insanın fikri hiçbir ihtiyat tedbiri almadan karışık bir surette iş görmeğe tabiî olarak kaydığı için, bundan dolayı, ayni zamanda bu işte tenbihlere de pek ziyade lüzum vardır. — Gerçi herkes, prensip olarak, tenkidin faydasını tanır; fakat bu tanıma, inkâr edilmiyen, ancak tatbikata güçlükle geçen kaziyelerden biridir. Tenkidin ilk ışıkları dünyanın en akıllı kavimleri arasında meydana çıkıncıya kadar, parlak medeniyet devirlerinde, asırlar geçmiştir. Ne şarklılar, ne de ortaçağlılar tenkit üzerine açık bir fikir edinememişlerdi [1]. Zamanımıza gelinciye kadar, birçok bilgili adamlar, tarih yazmak için vesikaları kullanırken, iptidaî ihtiyatları ihmal etmişler ve birtakım yanlış prensipleri

---

ması ihtimali bile, ilmî bilgiden çok uzaktır. "Şahit" mefhumu mahkeme işlerinden alınmıştır; bu da ilmî tabir haline getirilince ancak bir "müşahedeci" olur. Bir şahitlik bir müşahededir. Fakat iş üzerinde, tarihî şahitlik ilmî müşahededen haylıca ayrı kalır. "Müşahedeyi yapan", sabit kaidelere göre işler ve tamamı tamamına tesbit edilmiş bir dilde yazar. Bunun aksine olarak "şahit" hiç usulsüz bir müşahede yapmış ve kat'iliği olmıyan bir dilde yazmıştır: lüzumlu ihtiyat tedbirlerini almış olup olmadığı bilinmez. Bir tarih vesikasının hassası usulsüz ve teminatsız bir çalışmanın mahsulü olarak görünmesidir.

[1] B. Lasch'ın *Das Erwachen und die Entwickelung der historischen Kritik im Mittelalter*, Breslau, 1887, in - 8.

farkında olmıyarak kabul etmişlerdir. Bugün bile gençlerin en çoğu, kendi kendilerine bırakılırsa o eski yanlış yollara gideceklerdir. Çünkü tenkit aklın normal gidişine uygun değildir. İnsanın kendi kendine temayülü, kat'î ifadelere inanmak ve onları, kendinin önceden müşahedelerinden iyice ayırt etmeksizin bile, tekrar etmektir. Hergünkü hayatta, rivayetleri, nereden geldiği bilinmiüen ve hiçbir suretle temin edilmiyen haberleri, ayarları aşağı veya bozuk türlü türlü "veskaları" hiçbir suretle tahkik etmeden ayırt etmeksizin kabul etmiyor muyuz? Dünkü tarih üzerine bir vesikanın nereden geldiğini ve değerini incelemek zahmetine katlanmak için mahsus bir sebebe lüzum vardır; sebep olmayınca, o vesika insanı öfkelendirecek kadar inanılamıyacak bir şey değilse, yanlış olduğu meydana çıkmadıkça da, biz onu kendimize maledeniz, ona yapışırız, lüzumunda güzelleştirerek, başkalarına da yayarız. Özü doğru her adam kabul eder ki, fikir tembelliğinin o kadar yayılmış bir şekli olan, *ignavia critica* (tenkitte tembellik) ten kurtulmak için zorlu bir çabalamağa lüzum vardır; bu çabalama arkası kesilmeden tekrarlanmalıdır, çok defa da çabalama adeta bir ıstırapla olur.

Suya düşmüş bir adamın tabiî temayülü boğulmamak için her neye lüzum varsa onu yapmaktır; yüzme öğrenmek, kendi kendine gelen hareketlere karşı koymak ve başka türlü hareketler yapmaktır. Bunun gibi Tenkit âdeti de tabiî değildir; bu âdetin zihne yerleştirilmesine lüzum vardır, Tenkit âdeti tekrar tekrar meleke yapılmadan da uzvî olamaz .

Şu halde tarih işi halis bir Tenkit işidir; insan kendi tabiî temayülüne karşı koymak için daha önceden hazırlanmaksızın o işe girişirse bu işte boğulur. Tehlikeden haber

alabilmek için, en faydalı şey kendi vicdanını inceliyerek — fikir tembelliğine karşı koymak lüzumlu olduğundan — o tembelliğin yerine tenkit zihinli bir vaziyet gelinciye kadar tembelliğin sebeplerini tahlil etmektir [1]. Tarih usulünün prensiplerini iyice anlamak ve bu usulün biribiri arkasından gelen muamelelerini nazarî olarak ve biribirinden sonra ayırmak da pek faydalı olur. "Tarihte de, başka herhangi bir tetkikte olduğu gibi, en ziyade, dikkat eksikliğinden ilerigelen, maddî yanlışlıklar vardır; fakat tarih, eksik analizler yapmağa ve yanlış muhakemeler kurmağa sebep olan zihin karışıklığından ilerigeen yanlışlıklara başka herhangi bir tetkikten daha ziyade maruz bulunur... Tarihçiler kat'î ifadelerinin herbirini tahlil etmeye lüzum görmüş olsalardı, onlar delilsiz kat'î ifadeleri daha az ileri sürerlerdi; tarihçiler kendi prensiplerinin hepsini bildirmeye kendilerini borçlu sanmış olsalardı, yanlış prensipleri daha az kabul ederlerdi; tarihçiler huhakemelerinin hepsine bir şekil vermeye mecbur olsalardı, fena muhakemeleri daha az yaparlardı." [2].

---

[1] İnsana tabiî olan çabuk inanmanın derin sebebi tembelliktir. İnanmak münakaşa etmekten, kabul tenkit etmekten, vesikaları yığmak onları tartmaktan daha rahattır. Hem de daha keyiflidir: vesikaları tenkit eden onlardan bazılarını gzden çıkarır; vesikaları bulmuş olan onu gözden çıkarmayı, kolayca, karşılıksız bir kayıp gibi sayar.

[2] *Revue philosophique,* adı geçen yer, s. 178.

KISIM I

DIŞARDAN TENKİT (Bilgelik tenkidi)

FASIL II

Aslına çevirme tenkidi

Zamanımızda, bir kimse bir kitap yazar: kendi elile yazmış olduğu müsveddesini basımevine gönderir; kendi elile provalarını düzeltir ve basma iznini verir. Bu suretle basılmış olan kitap, vesika olarak, en iyi maddî şartlar altında ortaya çıkar. Onu yazan kim olursa olsun, duyguları ve niyetleri ne olursa olsun, insan elindeki şeyin onu yazan kimsenin verdiği metnin azçok doğru bir örneği olduğuna güphe etmez, şimdilik bize lüzumlu olan bir tek nokta da budur. — "Azçok doğru" demek lüzumludur, çünkü kitabı yazan provaları iyi düzeltmemişse, yahut mürettipler düzeltmelerine iyi dikkat etmemişlerse, asıl metnin örneği, pek elverişli olan bu ihtimalde bile, tam doğru olamaz. Mürettiplerin size söylemek istediğiniz şeyden büsbütün başka bir şey söyletmiş olmaları ve bundan pek geç haber alınması seyrek görülür bir hal değildir.

Yazanı ölmüş olan, kendi elile yazmış olduğu müsveddeyi basımevine göndermeye de imkân kalmıyan bir kitabın örneğini çıkarmağa gelince? Bu ihtimal, meselâ Chateaubriand'nın *Mémoires d'outre-tombe* kitabında gerçek olmuştur. Ayni hal, halkın merakını teskin etmek için

acele basılan, o meşhur adamların hususî mektuplarında hergün meydana çıkar. İlkin mektup metninin örneği çıkarılır, sonra bu örneğe göre basım harflerile "tertip" edilir ki bu da ikinci bir örnek demektir; en sonra da bu (basım provalarile) ikinci örnek, ilk örnekle, yahut, daha iyisi, asıllarile (yazan ölmüş olduğu için) biri tarafından karşılaştırılır, yahut öyle yapmak lâzımdır. Bu halde doğruluk teminatı önceki ihtimaldekinden daha azdır; çünkü asıl ile en sonraki örnek arasında bir mutavassıt daha (elle yazılmış örnek) bulunur, asıl metnin onu yazandan başka herhangi biri tarafından okunulması güç olmasına da imkân vardır. Yazanları öldükten sonra basılan hatıraların ve mektupların metinleri, ilk bakışta dikkatli yapılmış bir baskı göründükleri halde, çok defa, kopya ve noktalama (ponctuation) yanlışlıklarından dolayı bozulmuş bulunur [1].

Bir de, eski vesikalar ne halde saklanılmışlardır? Hemen hepsinde, asıllar kaybolmuştur, elimizde bulunanlar ancak onların örnekleridir. Doğrudan doğruya asıllardan alınmış örnekler olsa? Hayır, öyle de değil, örneklerden çıkarılmış örnekler. Bu örnekleri çıkaran yazıcıların hepsi, usta ve dikkatli adamlar olmaktan çok uzaktalardı; çok defa, hiç anlamadıkları, yahut iyice anlamadık-

[1] (Paris'te 1894 te kurulmuş olan) *Société des humanistes français* azalarından biri, yazanları öldükten sonra çıkarılmış eserlerden bazılarının baskılarında (başlıca *Mémoires d'outre-tombe* kitabının baskısında) tenkit edilebilecek söz yanlışlıklarını bu cemiyetin mecmuasında meydana çıkararak eğlenmişti; onun yazdığına göre, eski metinleri aslına çevirmek için işe yarıyan ayni usul ile en yeni vesikalardaki karışıklıkları kaybetmeye imkân vardır.

ları metinlerin örneklerini çıkarırlardı, Carolingien'lerin Renaissance zamanında olduğu gibi, elyazılarını karşılaştırmak da her vakit moda olmamıştı [1]. Bu zamanda müelliflerin ve başmürettiplerin, biribiri arkasından düzeltmelerinden sonra basılmış kitaplar yanlışsız örnekler olamazlarsa, asırlarca, az dikkatle ve her defa örnek çıkarıldıkça yeniden değişmeler tehlikesile karşılaşarak tekrar kopya edilmiş eski vesikaların, bize kadar, son derecede yanlışlı bir şekilde gelmiş olmalarını kabul etmek lâzımdır.

Şu halde, kendimizi bir ihtiyata borçlu tutmalıyız: bir vesikayı kullanmazdan önce bunun metni "iyi", yani müellifin kendi elile yazdığı asıl müsveddeye imkân olduğu kadar uygun olup olmadığını bilmek; metin "fena" olduğu halde de onu düzeltmek. Başka türlü yapmak tehlikeli olur. Fena, yani, elden ele geçtikçe bozulmuş bir metin kullanmakla, insan kopyacıların işi olan bir şeyi kitabı yazana isnat etmek tehlikesine düşer. Kopyacılarının yanlışlığile bozulmuş yazılara dayanarak birtakım nazariyeler kurulduğu ve sonra o yazıların metni bulunduğu yahut yanlış metin aslına çevrildiği vakit nazariyelerin hep birden suya düştükleri, gerçekten de, olmuştur. Basım yanlışlıklarının hepsi, kopya yanlışlarının hepsi ehemmiyetsiz yahut sadece gülünç olmazlar: aralarında bazıları vardır ki okuyanı aldatacak kadar gizli kalırlar [2].

---

[1] Eski çağların yazılmış eserlerinden en çoğunun bize kadar gelmesine vasıtalık etmiş olan orta çağlar kopyacılarının âdetleri hakkında W. Wattenbach'ın *Das Schriftwesen im Mittelalter 3*, Berlin, 1896, in - 8. eserinde toplamış olduğu bilgilere bakınız.

[2] Meselâ, A. Thomas'ın *Romania,* XX (1891). s.

İnsan, saygı ile anılan tarihçilerin müracaat edecekleri vesikalar olarak, temizlenmiş, düzeltilmiş, "iyi" metinler elde etmeyi kendilerine bir kaide tutmuş oldukları na inanmak ister. Halbuki böyle sanmak yanlış olur. Tarihçiler, uzun zamanlar, ellerine geçen metinleri, doğru olup olmadıklarını araştırmadan, kullanmışlardır. Dahası da var: bilgeler bile, san'atleri neşretmek olduğu halde, vesikaları asıllarına çevirmek san'atini ilk önceden bulmamışlardır: daha yakın zamana gelinciye kadar, vesikalar, âdet üzere, ele geçen ilk örnekler iyi olsunlar fena olsunlar, bir araya getirilerek ve gelişi güzel düzeltilerek basılırdı. Eski metinlerden basılmışların en çoğu bugün "tenkit" edilmişlerdir; fakat ortaçağlardaki büyük eserlerin "tenkit edilmiş basmalarının" çıkarıldığındanberi daha otuz yıl geçmemiştir, eski klâsik zamanlardan kalma birkaç eserin (meselâ Pausanias'ın eserlerinin) tenkit edilmiş basması ise henüz yapılmamıştır.

Şimdiye kadar tarih vesikalarının hepsi tarihçilere lüzumlu olan emniyeti verecek surette çıkarılmamıştır, tarihçilerden bazıları da hâlâ, iyice düzeltilmemiş bir metne, hem de düzeltilmiş olmamasından dolayı, güvenilemiyeceğini anlamıyorlarmış gibi hareket ederler. Fakat şimdi çok büyük bir ilerleme elde edilmiştir. Metinlerin düzeltilmesi ve asıllarına çevrilmesi için uygun olacak usul birçok bilge neslinin toplamış oldukları tecrübelerden sonra meydana çıkarılmıştır. Tarih usulünün hiçbir kısmı bugün daha sağlam olarak kurulmuş ve daha umumî olarak tanınmış değildir. Bu usul filolojiyi halka tanıtmak için

---

464 ve sonraki sayfalarda toplamış olduğu *Coquilles lexicographiques*'lere bakınız .

yazılmış birçok kitaplarda açık olarak anlatılmıştır [1]. Bu sebepten dolayı biz burada o usulün temelli prensiplerini hulâsa ederek onların neticelerini göstermekle iktifa edeceğiz.

I. Hiç basılmamış yahut henüz tenkit kaidelerine uygun olarak basılmamış bir vesika farzedelim. Bu vesikanın imkân olduğu kadar en iyi metnini kurmak için nasıl yapmalıdır? — Üç ihtimal gözönüne getirilebilir.

a. En basit ihtimal asıl metnin, müellifin kendi el-yazısının elde bulunmasıdır. Bu halde metninin tamamı tamamına doğru olarak örneğini çıkarmaktan başka yapılacak bir şey kalmaz [2]. Nazarî olarak bundan daha kolay

[1] E. Bernheim'ın *Lehrbuch der historischen Methode* 2, eserinin 341 - 54. sayfalarına bakınız. — Bundan başka, I. v. Müller'in *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft* kitabında F. Blass'a I² (1892), s. 249 - 89 (tafsilâtlı bir bibliyografiya ile); *Grundriss der romanischen Philologie*, I (1888), s. 253 - 63 de A. Tobler'e; *Grundris der germanischen Philologie* I 2, (1896), s. 184 - 96 da H. Paul'a bakınız.

Fransızcada, *Minerva*'da J. Gow ile S. Reinach'ın *Introduction à l'étude des classiques scoliares grecs et latins*, adlı makalelerinde "Critique des textes" fıkrasını, Paris, 1890, in - 16, s. 50 - 65 i okuyunuz.

I. Taylor'un *History of the transmission of ancient books to modern times*. . . . (Liverpool, 1889, in - 16) adlı eseri değersizdir.

[2] Bu kaide mutlak değildir. Vesika müellifinin yazış tarzındaki keyfî değişiklikleri, yeni zamanın vesikalarından en çoğunda olduğu gbi, herne vakit filoloji bakımından ehemmiyetli olmazsa, vesikayı bastıran o vesikadaki yazıları ayni şe-

bir şey olamaz; sade olan bu iş, tatbikatta, herkesin yapamıyacağı sürekli bir dikkate lüzum gösterir. Şüphe ederseniz deneyiniz. Hiçbir vakit yanılmamış ve hiçbir vakit dikkatsizlik göstermemiş olan kopyacılar, bilgelerin arasında bile, az bulunur.

b. İkinci ihtimal. — Vesikanın aslı kaybolmuştur; bilinen ancak onun bir örneğidir. Bunda dikkatli bulunmak lüzumludur, çünkü, her şeyden önce, bu örnekte yanlışlar bulunmasına ihtimal vardır.

Metinler bazı kanunlara uyarak bozulurlar. Asıllarla örnekler arasında görülen başkalıkların sebeplerini ve en çok görülen şekillerini ayırt etmekle, sınıflara ayırmakla uğraşanlar olmuştur; sonra da bu uğraşmadan, mukayese suretile, aslı kaybolmuş bir metnin tek bir örneğinde (anlaşılamaz oldukları için) bozulduğu şüphesiz yahut ih-

---

kilde yazmaya - bunu okuyanlara haber vermek şartile - hakkı olduğu umumî olarak kabul edilir. *Bulletin de la Commission royale d'histoire de Belgique,* 5e série, VI (1896) da *Introduction pour la publication des textes historiques* makalesine; hem de *Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft,* XI, s. 200, XII, s. 364 de, Alman tarihçilerinin 1894 ve 1895 te ikinci ve üçüncü kongrelerinde çok emekle kararlaştırılmış olan *Grundsätze für die Herausgabe von Actenstücken zur neueren Geschichte* makalesine bakınız. İtalyan tarihçilerinin Genova'da (1893) ve Romada (1895) toplanmış olan son kongrelerinde de bu mesele münakaşa edilmişse de bir neticeye varılamamıştır. — Vesikaları yazanların elyazılarile olan metinlerin örnekleri çıkarılırken ne dereceye kadar serbestlik haklı olabilir? Mesele işin içinde olmıyanların tasavvur edebilecekleri dereceden daha güçtür.

timal içinde bulunan fıkraların tahminle asıllarına çevrilmeleri için işe yarıyacak kaideler çıkarılmıştır.

Bir metnin aslının bir örnekte bozukluklar, bazılarının dediği gibi, "an'ane olmuş değişiklikler", ya hileye yahut yanlışlığa verilebilir. Kopyacılardan bazıları bile bile değiştirmişler yahut eksik kopya etmişlerdir [1]. Kopyacıların hemen hepsi, ya anlamadıklarından yahut kaza olarak yanlışlıklar yapmışlardır. Kopyacılar yarım bilgili ve yarım anlayışlı olduklarından metnin aslında anlamadıkları birtakım fıkraları yahut kelimeleri düzeltmeye lüzum görmüşlerse yanlışlıklar anlamamaktan ilerigelmiştir [2]. Örnek çıkarırken ters okumuşlar, yahut biri söyliyerek kendileri yazarken yanlış işitmişler, yahut işitmiyerek yanlış yazmışlarsa yanlışlıklar kaza eseri sayılır.

Hileden ve anlamamazlık yanlışlığından ilerigelen edeğişiklikleri düzeltmek, görmek bile, çok vakit, pek güçtür. Kazadan ilerigelen yanlışlıkların bazılarını (meselâ birkaç satırın unutulması), burada düşündüğümüz gibi, bir tek örnek bulunması ihtimalinde, düzeltmeye hiç imkân olmaz. Fakat kazadan ilerigelen yanlışlıkların en çoğu, bunların âdet olan şekilleri: mana, harf ve kelime karışıklığı, araya başka kelimeler, heceler ve harfler girmesi, *dittographie* (lüzumsuz olarak harfleri veya heceleri tekrarlamak), *haplographie* (tekrarlamak lâzım olduğu halde

[1] Metin arasına dışardan yabancı şeyler karıştırma bahsi III üncü fasılda geçecektir.

[2] Garolingien'lerin *eRnaissance* zamanı ve asıl *Renaissance* devrinin yazıcıları, XV inci asırdan beri, anlaşılabilecek metinler vermeyi düşünmüşlerdir. Bundan dolayı anlamadıkları her şeyi düzeltmişlerdir. Eski zamanların birçok eserleri böylece, bir daha düzeltilemiyecek surette bozulmuşlardır.

ancak bir defa yazılmış olan heceler veya kelimeler), iyi ayrılmamış kelimeler, iyi noktalanmamış cümleler v. s., iyi bilinince kendi kendilerine anlaşılırlar. — Asıl metinlerin yazısı ne olursa olsun, hangi dilde yazılmış bulunursa bulunsunlar, böyle türlü türlü şekillerde yanlışlıkları her zamanın, her memleketin yazıcıları yapmışlardır. Fakat, asılları kalın harflerle yazılmış metinlerden, birtakım da asılları küçük harfli olan metinlerden yapılmış kopya larda bazı harf karışıklıkları çok görülür. Mana ve asıl metin şu veya bu dilde yahut şu veya bu tarihte yazılmış olmasından dolayı başka başka olan lûgat ve söyleyiş mukayeselerile anlaşılır. Demek oluyor ki metinleri tahmin ile asıllarına çevirmek için umumî nazariye yukarıda söylediğimiz şeylerden ibarettir, bu san'atte her şeyi umumî surette öğrenmek yolu da yoktur. İnsan her türlü metinleri asıllarına çevirmeği değil, yunanca metinleri, lâtince metinleri, fransızca metinleri v. s. asıllarına çevirmeyi öğrenir; çünkü bir metnin tahminle aslına çevrilmesi için: 1° bir dili; 2° ayrı ayrı paleografilerden birini; 3° *ayni dilde kaleme alınmış ve ayni tarzda yazılmış metinleri kopya edenlerin âdet edinmiş oldukları veya âdet edindikleri (harf, mana ve kelimede) karışıklıkları* derin bir surette bilmeğe lüzum vardır. Yunanca ve lâtince metinleri tahminle düzeltmeyi öğrenmek için "an'ane olmuş başkalıkların", sık sık görülen karışıklıkların, yapılmış olmasına ihtimal verilen düzeltmelerin (alfabe sırasile ve usul altında) repertuarları yapılmıştır [1]. Bunlar san'ati bilen adamların ida-

[1] Bu kolleksiyonlar usul sırasile yahut alfabe sırasile dizilmişlerdir. — İki klasik dil için başlıcaları, Blass'ın daha önce (yukarda 70 inci sayfada 10 numaraya bakınız) söylenilmiş olan eserinden başka, Madvig'in *Adversaria critica*

resi altında yapılacak tatbikat mümareselerinin yerlerini şüphesiz tutamazlar [1], fakat bu repertuarlar meslek adamlarının bile çok işlerine yararlar.

Aslına çevirmeler arasında iyi yapılmış olanları saymak kolay olur. En ziyade memnun edenler, Senek'in (Seneque) mektuplarının metni (89,4) üzerinde Madvig'in yapmış olduğu klâsik düzeltmesi gibi, paleografi bakımından doğruluğu meydanda bulunanlardır. Bu düzeltmeden önce: *"Philosophia unde dicta sit, apparet; ipso enim nomine fatetur. Quidam et sapientiam ita quidam finierunt, ut dicerent divinorum et humanorum sapientiam..."* diye okunurdu. Halbuki bunun manası yoktur. *Ita* ile *quidam* arasında bir eksiklik bulunmadığı sanılırdı. Madvig asıl metnin ilk yazısının büyük harflerile yazılmış ve kaybolmuş şeklini gözünün önüne getirdi ,VIII inci asrdan önceki âdete göre, o metinde de kelimeler ayrılmamış (Scriptio continua) ve cümleler noktalanmamış olacaktı; Madvig kopyayı yapan kimsenin ilkin gözünün önünde bulunan büyük harfli eski yazıdaki kelimeleri gelişi güzel kesip kes-

(Kopenhag, 1871 - 74, 3 c., in - 8) kitabıdır. Yunanca için Fr. J. Bast'ın meşhur *Commantatio palaeographica* eseri ki, gramerci Gregoire de Corinthe'in baskısına (Leipzig, 1811, in - 8) ekleme olarak çıkarılmıştır, bir de Cobet'nin *Variae lectiones* (Leyde, 1873, in - 8) eseridir. Lâtince için şunlar vardır: H. Hagen, *Gradus ad criticen* (Leipzig, 1879, in - 8), ve W. M. Lindsay, *An introduction to latin textual emendation based on the texte of Plautus* (London, 1896, in - 16). *Bulletin de la Société des humanistes français*'nin bir muharriri bu eserde, yeni fransızca için ona benzer bir mecmua bulunması arzusunu göstermiştir.

[1] *Revue critique,* 1895, II, s. 358 ile karşılaştırınız.

mediğini düşündü, bunun üzerine de kolayca şöyle okudu: ". . ipso enim nomine fatetur quid amet. Sapientiam ita quidam finierunt. . ., ilâ." B. B. Blass, Reinach, Lindsay, risalelerinde, not şeklinde göstererek, bu türlü ve pek ince birçok ustalıkları bildirmişlerdir. Zaten, bu ustalıklar artık yalnız yunanca ve lâtince mütehassıslarına mahsus değildir. Şark dillerinde, Romen dilinde, Cerman dilinde yazılmış metinler söz tenkidine tutulduklarındanberi, o dillerin mütehassısları tarafından meydana getirilmiş okadar "parlak" ustalıklar da gösterilebilir. Daha önce söylediğimiz gibi, büsbütün yeni zamanlara ait ve basılma bakımından en iyi şartlar altında örnekleri çıkarılmış vesikaların üzerinde bile "güzel" düzeltmeler yapmaya imkân vardır.

Zamanımızda, *emendatio* (düzeltme) san'atinde belki hiç kimse Madvig derecesine kadar varamamıştır. Bununla beraber, Madvig bu zamanın filoloji işleri hakkında iyi bir fikir beslemezdi. Onun düşünüşüne göre, XVI ıncı ve XVII inci asırlardaki ümanistler (humanistes) bu iş üzerine, bu zamandaki bilgelerden daha iyi hazırlanmışlardı. Vakıâ, tahminle *emandatio,* öyle bir spordur ki bunda insanın fikri nekadar hünerli olursa, paleografi hususunda nekadar ziyade hayali bulunursa, klâsik dillerdeki inceliği nekadar doğru, çabuk ve ince duygu ile anlarsa o kadar iyi muvaffak olur. Eski bilgeler ise, şüphesiz, pek pervasızlardı, fakat kalâsik dillere bugünkü bilgelerden daha ziyade yakından alışmışlardı.

Düzeltme işi ne olursa olsun, bir tek örnekte, bozulmuş bir şekilde, saklanılmış birçok metinler karşısında tenkitçilerin çabalamaları boşa çıkmış, şüphesiz her vakit de boşa çıkacaktır. Pek çok defa, tenkit bir metnin bozukluğunu gösterir, mananın ne istediğini bildirir, ancak, ih-

tiyatlı ise orada durması lâzımdır, çünkü metnin ilk şeklinin izleri bir yığın yanlışlarla ve düzeltmelerle silinmiş olduğundan karışıklıkları çözmeğe artık hiçbir çare kalmamıştır. — Tahminle tenkit yaparak pek ziyade meraklı mümareselerle uğraşan bilgeler, şiddetle çalıştıkları sırada düzgün şekillerden şüphe ederek anlamaktan ümitlerini kestikleri fıkralar için tehlikeli faraziyeler ileri sürmeye kalkışabilirler. Bunu kendileri de bilmez değillerdir. Bundan dolayı, çıkardıkları basmalarda, aslına çevirdikleri metnin bir elyazısında veya birden ziyade elyazılarındaki şekillerini pek açık olarak ayırt etmeyi kendilerine bir kannu olarak tanırlar.

c. Üçüncü ihtimal. — Aslı kaybolmuş bir vesikanın, herbiri ötekilerden farklı, birkaç örneği bilinmektedir. Burada, şimdiki zamanın bilgelerinde eski zamanlardakilere nispetle belli bir üstünlük vardır: bu zamandakilerin bilgileri daha çok olduktan başka örneklerin mukayesesini daha düzgün bir surette yaparlar. — Gaye, bundan önceki ihtimalde olduğu gibi, metni imkân olduğu kadar ilk şekle çevirmektir.

Eski zamanlardaki bilgeler ve zamanımızdaki acemiler de onlar gibi, böyle hallerde, ilk gelen ve pek fena olan bir harekete: herhangi bir örneği, elaltında bulunanı kullanmak hareketine, karşı koymaya çabalamışlar ve çabalamaktadırlar. — Şu ikinci hareket de ilkinden pek iyi değildir: başka başka olan örnekler ayni zamanda yazılmış değillerse en eskisini kullanmak. Kopyaların birbirinden eski olmaları, nazarî olarak, çok defa gerçekte de, hiçbir suretle ehemmiyetli değildir; çünkü XI inci asırda yazılmış ve kaybolmuş iyi bir örneğin XVI ıncı asırda alınmış örneği olan bir elyazısının, XII inci veya XIII üncü asırda

yanlışlı olarak çıkarılmış ve tekrar elden geçmiş örneğinden pek çok daha değeri vardır. — Üçüncü hareket, şahit tutulan ayrı ayrı şekilleri sayarak biribirlerine en çok uyanlarda karar kılmak hareketi de henüz iyi bir hareket değildir. Bir metnin yirmi tane nüshası bulunduğunu farzedelim: *a* şekli on sekiz kere, *b* şekli iki kere şahit tutulmuş. Bu sebepten dolayı *a* şeklini kabul etmek, nüshaların hepsinin ayni derecede değeri bulunduğunu sanmaktır ki bu da temelsizdir. Böyle sanmak da bir muhakeme yanlışlığı yapmaktır; çünkü *a* şeklini gösteren on sekiz nüshadan on yedisi on sekizincisinden kopya edilmişse, *a* şekli gerçekten olarak ancak bir kere şahit tutulmuş demektir; burada düşünelecek tek bir mesele de *a* şeklinin kendi değeri bakımından *b* şeklinden daha az iyi yahut daha iyi olup olmadığını bilmektir.

Tutulacak tek ve makul yolun, en önce, örneklerin biribirleri arasındaki münasebetleri tayin etmek olduğu kabul edilmiştir. — Bunu yapmak için söz götürmez bir kaziyeden (postulat), şu: ayni yerlerde ayni yanlışları bulunan örnekelrin hepsi ya biribirlerinden alınmıştır, yahut hepsi de o yanlışları yapmış olan örnekten çıkarılmış, kaziyesinden başlıyarak hareket edilir. Çünkü birçok kopyacının, hiç yanlışı bulunmıyan bir ilk şeklin ayrı ayrı örneğini çıkarırken ayni yanlışlıkları yapmalarına inanılamaz: yanlışların bir örnek olması hepsinin biribirinden geldiğini gösterir. — Ayni örnekten çıkarılmış örneklerin bir tanesi saklanılarak öteki nüshaların hepsi hiç çekinmeden ortadan kaldırılır: onların değerleri, şüphesizdir ki ancak, hepsinin birden aslı olan o örneğin değeri kadardır; aralarındaki ayrılık, eğer ayrılık varsa, üzerine katılmış yanlışlıklardır; nüshaların arasındaki değişiklikleri meydana

çıkarmak vaktini kaybetmek olur. — Bu iş yapıldıktan sonra, insanın önünde bulunanlar, biribirnden ayrı, doğrudan doğruya ilk şekilden çıkarılmış, yahut (doğrudan doğruya ve asıl şeklinden çıkarılmış olan) asılları kaybolmuş ve biribirinden çıkarılmış kopyalardır. — Birer *familya* gibi biribirlerinden çıkarılmış ve herbiri ayni teamülü azçok saf olarak gösteren örnekleri sınıflara ayırmak için gene yanlışları mukayese usulüne başvurulur. Bu usul, çok defa, pek de fazla zahmet çekmeden, saklanılmış nüshaların tam bir zincirleme cetvelini *(Stemma coddicum)* yapmaya elverişlidir, öyle bir cetvel nüshaların biribirlerine göre ehemmiyetlerini pek açık olarak meydana çıkarır. — Güç nevileri incelemenin yeri burası değildir; o güç nevilerde, arada bulunan şekillerden pekçoğunun ortadan kalkmış olmasından, yahut başka başka birçok teamülü biribirlerine karıştıran eski usulde keyfî birleştirmelerden dolayı, iş görmek son derecede sıkıntılı, belki de imkânsız olur. Zaten bu son derecede güç ihtimallerde usul hiç değişmez: biribirlerine uyan fıkraların mukayesesi kuvvetli bir alettir, fakat tenkitçilerin leinde bulunan âlet de yalnız budur.

Nüshaların zincirleme cetveli kurulduğu vakit, metnin ilk şeklini bulmak için, biribirlerinden ayrı teamüller arasında mukayese yapılır. Kâfi görülecek bir metin vermek üzere biribirlerine uyarlarsa güçlük kalmaz demektir. Ayrılırlarsa, bir karar verilir. Rasgele, ikisi de bozuk bir metin verecek surette biribirlerine uyarlarsa, ikisi de ayni örnekmiş gibi, tahminle *emendatio* usulüne başvurulur.

Kaybolmuş bir asıl metnin tek kopyası bulunmaktansa, biribirlerinden ayrı birkaç kopyası elde bulunmak, prensip olarak, pek çok daha uygun bir ihtimaldir, çünkü biribirinden ayrı şekillerin sadece mekanik bir tarzda

mukayese edilmesi - tahminle tenkit usulünün kat'î olmıyan ışıklarının dağıtamıyacağı - karanlıkları gidermeğe çok defa kâfi gelir .Bununla beraber, elde pek çok nüshalar bulunup da bunları sınıflara ayırmaya ihtimam edilmemiş olursa, yahut fena bir tarzda sınıflara ayrılmışsa, çok nüsha bulunması bir yardım olmaktan daha ziyade bir sıkıntı olur: biribirlerile münasebetleri ve ilk şekille münasebetleri daha önceden tesbit edilmemiş örnekler üzerine keyfî ve karışık olarak yapılmış asla çevirmelerden daha az güvenilecek bir şey olamaz. Bir taraftan da, makul usullerin tatbikı, bazı hallerde, pekçok zaman ve emek kaybedilmesine sebep olur: düşününüz ki, filân eserin biribirine benzemiyen birkaç yüz nüshası bulunabilir; pek de uzun olmıyan filân metnin *(İnciller* gibi*)* biribirinden ayrı değişiklikleri binlerceye varır; ortaçağlardan kalmış filân romanın "tenkitli bir basma" sını hazırlamak için pek çabuk iş görmeye alışmış bir adama birçok yıllar çalışmak lâzım olur. O kadar mukabelelerden, o kadar mukayeselerden ve o kadar çalışmadan sonra bu romanın metni bari, metnin aslına çevrilmesi için gözönünde yalnız iki üç el yazısı bulunduğu vakitten, hissedilecek derecede, daha iyi olur mu? Hayır. Tenkitli basmalardan bazılarının lüzum gösterdikleri maddî çabalama, işlenecek olan malzemenin görünüşte son derecede çok olmasından dolayı, o çabalamanın mükâfatı demek olan pozitif neticelerle hiç de mütenasip olmaz.

Aslı kaybolmuş bir metnin birçok örneklerinin yardımile yapılmış olan "tenkitli basma" ların, bastıran tarafından kurulmuş *stemma codicum*'ları (zincirleme cetveller) okuyanların kontrol edebilmesi için vasıta göstermesi, hem de bu basmalarda, bir tarafa bırakılmış olan değişik

nüshaların not halinde bir listesi bulunması lüzumludur. Bu suretle en fena tarafı düşünülürse, ellerinde daha iyi bir metin bulamıyan salâhiyetli adamlar o iyi metni kurmak için lüzumlu olan şeyleri o basmada bulurlar [1].

II. Temizleme ve ekleme tenkidi demek olan aslına çevirme tenkidinin neticeleri büsbütün menfidir. Ya tahmin yolile, yahut hem mukayese hem tahmin yolile, asılları kaybolmuş vesikaların yalnız iyi bir metni değil, imkân olduğu kadar en iyi metni elde edilir. En açık kazanç, yanlışlıklara sebep olacak, fena ve kaza eseri olan şekilleri ortadan kaldırmak, hem de, şüpheli fıkraları şüpheli olarak haber vermektir. Fakat tenkidin yeni bir bilgi ortaya çıkaramıyacağını söylemeye lüzum yoktur. Sonsuz emekler verilerek aslına çevrilmiş bir metnin değeri ona benzer ve aslı saklanılmış olan bir vesika metninin değerinden daha büyük değildir; bunun aksine olarak, daha azdır. *Enéide* müellifinin elyazısı yokedilmemiş olsaydı asırlarca karşılaştırmaardan ve tahminlerden kurtulunmuş olacak ve

[1] Bizim memlekette bilgeler, daha yakın zamanlara gelinciye kadar, bu iptidaî ihtiyatı, "bilgiç tavrı" takınmaktan korunmak bahanesile, ihmal etmişlerdi. B. B. Hauréau *Notices et extraits de quelques manuscrits latins de la Bibliotèque nationale* (VI, s. 310), eserinde *"De presbytero et logico"* adında, ölçülü mısralarla yazılmış bir parça neşretmiştir. Orada "bu parça hiç basılmamış değildir, der, B. Thomas Wright onu daha önceden bastırmıştı. . . Fakat bu basma pek bozuktur; hattâ metin bazı yerlerinde hiç anlaşılamıyacak haldedir. Bundan dolayı biz onu çok düzelttik, bu düzeltme için iki örnek kullandık; ancak, bu örneklerin ikisi de kusursuz şeyler değildir. . ." Bundan sonra, değişiklişler hiç gösterilmeden parçanın basılmış şekli gelir. Kontrol etmek imkânsızdır.

Enéide metni şimdi olduğundan daha iyi bulunacaktı. Bu söz "aslına çevirme" [1] işinde usta olanların ve bundan dolayı o işi seven, o işi göremezlerse, içlerinden, canları da sıkılacak olan kimseler içindir.

III. Bir taraftan da, tarih vesikalarının hepsinin doğru metinleri elde edilinciye kadar aslına çevirme tenkidinin yapılmasına lüzum olacaktır. İlmin şimdiki halinde, yeni metinler ortaya çıkaran, yahut bilinen metinleri temizliyen işlerden daha faydalı işler azdır. Tenkit kaidelerine uygun olarak, şimdiye kadar hiç basılmamış yahut düzgün basılmamış vesikalar çıkarmak tarih tetkiklerine temelli bir hizmet etmektir. Bütün memleketlerde sayısız derecede çok ilim cemiyetleri bu başlıca işe para kaynaklarının ve faaliyetlerinin en büyük kısmını bağlamaktadırlar. Fakat tenkit edilecek metinlerin sayısı pekçok olmasından [2] ve söz tenkit işlerine yapılması lüzumlu olan ihti-

[1] "Textual emendation too often misses the mak through want of knowledge of what may be called *the rules of the game.*" (W. M. Lindsay, o, c., s. v.)

[2] Metinlerden hepsinin "tesbit edilmek" ve neşredilmek zahmetine değeri olup olmadığını düşünenler çok olmuştur. B. J. Bédier'nin dediğine göre: "Eski metinlerin (orta çağlardaki Fransız edebiyatı metinleri) arasında hangilerini neşretmek münasip olur? Hepsi. Hepsi mi? denilecek. Vesikaların yükü altında daha şimdiden sarsılmıyor muyuz? . . Hepsinin çıkarılmasına lüzum gösteren sebep şudur. O kadar çok sayıda elyazıları önümüzde, kapalı ve sıralarını saklar gibi kaldıkça, henüz bilinmiyen bütün şeylerin anahtarı onlardaymış gibi bizi kendilerine çekecekler, sözü doğru fikir sahiplerinin istidlâl (induction) işlerine girişmelerine engel olacaklardır. Onları neşretmek, hiç olmazsa onlardan kurtulmak ve

mamların inceliğinden dolayı [1] neşretme ve aslına çevirme işi ancak ağır bir surette yürümektedir. Orta çağlar ve modern çağlar tarihi için faydalı olan vesikaların hepsi *secundum artem* (ikinci eleden) basılmazdan yahut tekrar basılmazdan önce çok zaman geçecektir, birkaç yıldanberi tutulmuş ve öncekine nispetle hızlı olan gidişin daha çok [2] hızlanacağı farzedilse bile.

---

ileride hepsini silmeye imkân bulunmak için münasip olur..." *(Revue des Deux Mondes,* 15 févr. 1894, s. 910.) — Söylediğimiz gibi (s. 29) vesikaların hepsi, çalışanların kendilerine faydalı olacak vesikalardan haberleri bulunmasına yer vermemek için, defter edilmelidir. Fakat kısa bir analiz vesikanın içindekini bildirmeğe imkân olan ihtimallerin hepsinde, bu vesikanın şeklinde bir fayda yoksa, onu aynile neşretmek hiçbir işe yaramaz. Lüzumsuz şeyleri yığmamalıdır: vesikaların hepsi bir gün analiz edilecek; birçok vesikalar hiçbir vakit neşredilmiyecektir.

[1] Metinleri bastıranlar çok defa, aydınlatma bahanesile tefsirler yapmayı da üzerlerine alarak, işlerini olduğundan daha uzun ve daha güç kılarlar. İşlerini azaltmaları ve asıl "tenkit cihazına" bağlı olmıyan her türlü notlardan vazgeçmeleri kendileri için daha faydalı olurdu. Bu nokta için Th. Lindner'in *Mittheilungen des Instituts für oesterreischische Geschichtsforscung.* XVI, 1895, s. 501 ve sonrakilerde *Ueber die Herausgabe von geschichtlischen Quellen* adlı yazısına bakınız.

[2] Bunu anlamak için, *Monumenta Germaniae historica* ve *Instituto storico italiano* gibi en çalışkan cemiyetler tarafından şimdiye kadar yapılmış olan işlerle, daha yapılacak olan işleri mukayese etmek yetişir. — Bilgelerin dirayetlerini işletmelerine çoktanberi sebep olan, en eski ve asıllarına çevrilmesi en güç vesikaların en çoğu, oldukça kâfi görülecek bir hale getirilmişlerdir. Fakat yapılacak daha pek çok maddî iş vardır.

FASIL III

Çıktığı yerin tenkidi

Hiçbir haberi olmıyan, hiçbir şey öğrenmemiş olan bir kimsenin kâğıtlarında haber aramak yahut o kâğıtlara göre verilmiş bir haber bulmak imkânsız olur. Bundan dolayı insan bi rvesika karşısında bulunduğu vakit her şeyden önce: "Bu vesika nereden gelmiştir? Onu yazan kimdir? Vesikanın tarihi nedir?' diye düşünmelidir. — Yazanı, yazıldığı tarihi, çıktığı yeri, kısa sözle, nereden geldiği hiç bilinmiyecek olan bir vesika hiçbir şeye elverişli değildir.

İptidaî görünen bu hakikat tamam tamamına olarak ancak zamanımızda tanınmıştır. İnsanların tabiî ἀκρισία sı (temyiz kudretinin eksikliği) o kadardır ki, vesikaları kullanmazdan önce onların nereden geldiğini öğrenmeyi, ilk defa olarak, âdet edinmiş olan kimseler bundan dolayı böbürlenme duymuşlar (hem de bunu duymaya hak kazanmışlar) dır.

Modern vesikalardan en çoğunun üzerinde nereden çıktıkları gösterilmiştir: zamanımızda kitaplar, gazete makaleleri, resmî yazılar, hususî yazılar bile, umumî olarak, tarihlenir ve imzalanır. Eski vesikalardan birçoğunun, aksine olarak, nerede yazıldıkları iyice gösterilmemiş olduğu gibi imzaları ve tarihleri de yoktur.

İnsanın fikrinin kendi kendine temayülü, menşe gösterildiği vakit ona inanmaktır. *Les Chatiments* eserinin kapağında ve mukaddemesinde, Victor Hugo onu kendisinin yazdığını söyler: demek oluyor ki, *Les Chatiments* eserini yazan Victor Hugo'dur. Müzede, işte, imzasız bir tablo, fakat çerçevesini süsliyen ve müze idaresinin himmetile takılmış bir tahta parçasının üzerinde Léonard de Vinci'nin adı okunur. Bu tablo Léonard de Vinci'nindir. B. Clément'nın *Extraits des Poètes chrétiens* eserinde Saint Bonaventure adı altında, Saint Bonaventure'ün "eserlerinin" tekrar basılışlarının en çoğunda ve ortaçağlar elyazılarının pek çoğunda *Philomena* başlıklı bir şiir okunur: *Philomena* başlıklı şiir Saint Bonaventure'ündür, hem de bu şiirden "o ermiş adamın ruhu hakkında değerli bilgiler bile toplanılır." [1] Vrain - Luca, B. Ohasles'e, Vercingétorix'in, Kleopatra'nın ve Sainte Marie-Madeleine'nin, tamamı tamamına olarak imzalanmış ve saklanılmış elyazılarını getirmişti. [2]: B. Ohasles bunlar Vercingétorix'in Kleopatra'nın ve Sainte Marie-Madeleine'nin elyazılarıdır, diye düşünmüştü. — Burada, halkın her şeye inanmak temayülünün en umumî, hem de ayni zamanda en inatçı şekillerinden birinin karşısında bulunmaktayız.

Tecrübe ve düşünce, kendi kendine gelen bu güvenmez temayüllerinin, bir usul ile azaltılması lüzumlu olduğunu göstermişlerdir. Vercingétorixin Kleopatra'nın ve Marie-Madeleine'nin elyazılarını Vrain - Luca tertip etmişti. Ortaçağlar yazıcılarının bazan Bonaventure'e, bazan

[1] R. de Gourmont, *le Latin mystique* (Paris, 1891, in - 8) s. 258.

[2] Bu yalandan elyazıları için *Bibliothèque nationale*'de yeni Fransız mallarından 709 numaraya bakınız.

Louis de Grenade'a, bazan John Hoveden'e, bazan John Peckham'a isnat ettikleri *Philomena* şiiri belki o müelliflerden hiçbirinin değildir, birincisinin ise şüphesiz hiç değildir. İtalyanın en şöhretli müzelerinde, en küçük bir delil bulunmadığı halde, parlak bayağılıklar, Leonard de Vinci'nin şanlı adile süslenmişlerdir. Bir taraftan da *Les Chatiments* eserini Victor Hugo'nun yazmış olduğu pek doğrudur. — Bunlardan şu neticeyi çıkaralım ki, menşe hakkındaki en kat'î bilgiler hiçbir vakit kendi kendilerine kâfi gelmezler. Bu bilgiler, kuvvetle veya hafif olarak zanlardan başka şeyler değillerdir: elde bulunan vesikalar yeni zamanlara ait olduğu vakit zan umumiyetle pek kuvvetlidir, vesikalar eski zamanlardan kalmış oldukları vakit zan çok defa hafiftir. Birtakım taklit eserler vardır ki, ehemmiyetsiz eserlerin değerini arttırmak için onlara, yahut bir kimseye şan kazandırmak için veya sonradan gelenleri aldatmak için, yahut daha başka yüzlerce sebeple, yüksek eserlere benzetilmişlerdir, bunların listesi de yapılmıştır [1]: eskiçağlara ve Ortaçağlara ait "taklit *épigraphie*" eserleri pek çoktur. Bundan başka büsbütün "yalandan" vesikalar da vardır; bunları yapmış olan uydurmacılar, onların kendi uydurdukları menşeden geldiğini göstermek için tamamı tamamına uygun alâmetler de koymuşlardır. — Şu halde, kontrol etmek lâzımdır. — Fakat nasıl? — Vesikaların görünüşteki menşei büpheli olduğu vakit bu menşe, nereden geldikleri hiç belli olmıyan vesikaların menşeini imkân olduğu kadar tayin etmeye yarıyan ayni usul ile kontrol edilir. Kontrol tarzları iki ih-

[1] F. Blass, eski çağlara ait taklit epigrafiler bahsinde, bu sebeplerden başlıcalarını saymıştır. (Adı geçen kitap, s. 269 ve sonrakiler.)

timalde de bir örnek olduklarından, bundan dolayı iki ihtimali daha ziyade ayrı ayrı anlatmaya lüzum yoktur.

I. Menşe tenkidinin başlıca vasıtası, tetkik edilen ve sikayı *içerden analiz* etmektir, bu analiz vesikanın müellifi, zamanı ve yaşamış olduğu memleket hakkında bilgi vermeğe yarıyacak alâmetleri bulmak için yapılır.

İlkin vesikanın yazısı incelenir: Saint Bonaventure 1221 de döğmüştür; Saint Bonaventure'e isnat olunan şiirler XI inci asırda ortaya çıkmış elyazılarında okunuyorsa bu hal, isnadın aslı olmadığına âlâ bir delil olur: herhangi bir vesikanın bir örneği XI inci asrın yazısile bulunuyorsa o vesika XI inci asırdan sonraya ait olamaz. — Vesikanın dili incelenir: bazı şekiller ancak bazı yerlerde ve bazı zamanlarda kullanılmıştır. Uydurmacılardan en çoğunun hilesi bu noktadan bilgisizliklerile meydana çıkar: birtakım kelimelerin, şivelerin sonradan çıktıklarını onlar bilmezler; Amerikanın cenubunda bulunmuş birtakım Fenike yazılarının, Fenike sentaksının alamancada yapılmış filân tefsirden önceki zamana ait olduğu anlaşılmıştır. — Vesikalar reesmî yazılar ise üslûp tetkik olunur. Bir *merovengien* beratı gibi görünen, fakat doğrulukları sabit *merovengien* beratlarında âdet olan üslûpta yazılmamış bir vesika uydurma demektir. — En sonra da, vesikada bulunan bütün pozitif bilgilere: yazılan vakıalara, birtakım vakıalar üzerine imalara dikkat edilir. Bu vakıalar, uydurmacının yetişemiyeceği kaynaklardan gelmiş olarak, başka bir taraftan öğrenilmiş bulunuyorlarsa vesikanın doğruluğu meydana çıkmış olur, vesikanın tarihi de, vesika müellifinin haber almış olduğu vakıa ile, ona en yakın bulunan ve vesika müellifi bunu da haber almış olsaydı elbette göstermiş olacağı vakıa arasında aşağı yukarı ka-

rarlaştırılır. Bazı vakıaların tercih ile bildirilmiş olması, bir de bazı fikirlerin ileri sürülmüş olması da delil tutularak müellifin hangi şartlar, hangi muhit içinde yaşamış olduğu ve karakteri de tahmin ile yeniden kurulur.

Bir vesikanın içerden analiz edilmesi, dikkatle yapılmak şartile, o vesikanın nereden geldiği hakkında, umumiyetle, yetişecek kadar bilgi verir. Analiz edilen vesikaların ayrı ayrı unsurlarile, o vesikalara benziyen ve nereden geldikleri muhakkak olan vesikaların mukabil unsurlarının bir usul ile karşılaştırılması sayesinde birçok sayıda uydurmalar meydana kıkarılmış [1], hem de doğru vesikalardan en çoğunun hangi şartlar altında meydana geldikleri iyice anlaşılmıştır.

Tenkide tâbi tutulan vesikaya ait olarak, ayni zamandan veya daha yakın zamanlardan vesikalarda dağınık bir halde bulunabilecek olan fıkra nakilleri, müellifin hayatı hakkında tafsilât gibi *dışardan bilgilerin* de hepsi toplanılarak içerden analizle elde edilmiş olan neticeler tamamlanır ve tahkik olunur. Bazan bu türlü hiçbir bilgi bulunamaması manalı olur: *Merovingien* devrine ait olduğu rivayet edilen bir beratı XVIIinci asırdan önce hiçbir kimsenin zikretmemiş olması yalnız, uydurmalar yaptığına

[1] E. Bernheim (adı geçen kitap, s. 243 ve sonrakiler) bugün uydurma oldukları tanınmış olan vesikaların kocaman bir listesini vermiştir. Burada şu meşhur uydurmaları hatırlatmak yetişir: Sanchoniathon, Clotilde de Surveille, Ossian. — B. Bernheim'ın kitabı çıktığındanberi, o vakte kadar doğruluklarından hiç şüphe edilmemiş birkaç meşhur vesika daha, bakılacak vesikalar listesinden silinmişlerdir. Başlıca, A. Piaget'nin *Le Chronique des chanoines de Neuchâtel* (Neuchâtel, 1896, in - 8) eserine bakınız.

kanaat getirilmiş olan, bir XVII inci asır bilgesi tarafından görülmüş olması, o vesikanın yeni zamanda yapılmış olduğunu hatıra getirir.

II. Şimdiye kadar, en basit ihtimali, tetkik edilen vesikanın yalnız bir müellif eseri olması ihtimalini gözönüne getirdik. Fakat birçok vesikalar vardır ki bunlara başka başka zamanlarda ilâveler yapılmıştır, metnin birinci müellifine ait olan şeyi, onun önceden hatırına getiremediği ikinci ve üçüncü iş arkadaşlarına isnat etmemek üzere o ilâveleri ilk metinden ayırt etmeye lüzum vardır [1]. — İki türlü ilâve vardır: metin arasına ilâve ve uzatma. — Metin arasına ilâve bir metnin arasınaı müellifin elyazısında bulunmıyan kelimeler ve cümleler sıkıştırmak demektir [2]. Metin arasına ilâveler, âdet üzere, kopyacıların ihmallerinden ileri geldiklerinden arizî olurlar ve satırların aralarındaki hâşiyelerin yahut sayfaların kenarlarındaki notların metin içine sokulmuş olmasile izah edilirler; fakat çok defa başka birisi ,müellifin cümlelerini tamamlamak, onu güzelleştirmek, yahut kuvvetlendirmek niyetile o cümlelere kendi uydurduğu bir şeyi istiyerek ilâve etmiş (yahut o cümlelerin yerine koymuş) bulunur. Böyle, metin arasına istiyerek yapılmış ilâveler hangi elyazısı üzerinde yapılmış ise o elyazısı elimizde bulunsaydı, ilâveler yahut kazıntılar hemen meydana çıkarılırdı. Halbuki, hemen her vakit, ilâveli ilk nüsha kaybolmuş bulunur;

[1] İlk metindeki değiştirmeleri müellifin kendisi yapmış ise bunlara "düzeltmeler" denilir. İçerden analiz ve vesikanın ayrı ayrı basmalarından nüshaların mukayesesi bu düzeltmeleri meydana çıkarırlar.

[2] F. Blass'ın adı geçen kitabına bakınız. s. 254 ve sonrakiler.

ondan çıkarılmış olan kopyalarda da ilâveden (yahut değiştirmeden) hiçbir iz görünmez. — "Uzatmaları" tarif etmeğe lüzum yoktur. Ortaçağlardaki kronikçilerden birçoğunun başka başka eller tarafından "uzatılmış" oldukları ve biribiri arkasından gelen uzatıcılardan hiçbirinin kendi yaptığı işin nerede başladığını ve sonu nerede olduğunu bildirmeğe ehemmiyet vermedikleri malûmdur.

Birçok nüshaları bulunan bir vesikayı aslına çevirmek işleri yapıldığı sırada, bu nüshalardan birkaçı her türlü ilâveden önceki ilk metni gösteriyorlarsa, metin arasına ilâveler ve uzatmalar biribirinden kolayca ayırt edilirler. Fakat nüshaların hepsi metin arasına ilâvelerin ve uzatmaların yapıldıklarından sonraki örneklerden gelmiş ise, o vakit içerden analize başvurmak lüzumlu olur. Vesikanın kısımlarından hepsinin üslûbu bir şekilde midir? bir ucundan öteki ucuna kadar ayni fikir mi hâkimdir? fikirlerin silsilesinde aykırılıklar ve tenafürler var mıdır? — Tatbikatta uzatma yapanların ve metin arasına ilâve edenlerin şahsiyetleri ve niyetleri iyice belirmiş olursa, analiz yolile, ilk metni, makasla keser gibi, ayırmağa imkân bulunur. Fakat hepsi belirsiz olursa, ek noktaları iyice görülemez; bu halde faraziyeleri çoğaltmaktansa ek noktalarının görülmediğini tanımak daha makul olur.

III. Vesikanın gerek zaman içinde, gerek mekân içinde yeri tamamı tamamına yahut aşağı yukarı belli edilince, bir de müellif yahut müellifler hakkında bilmeye imkân olan şeylerin hepsi en sonunda bilinince, menşe tetkiki işi tamam olmuş değildir [1]. Karşınızda bir kitap

[1] Müellifin adını bulmaya muvaffak olunup olunmamasında, prensip olarak, ehemmiyet yoktur. Bununla beraber, *Histoire littéraire de la France* (XXVI, s. 388) kitabında şu

bulunsun: bunun içindeki bilgilerin "menşeini" anlamak, bu kitabın değerini takdir edebilecek halde bulunmak için, kitabın Paris'te 1890 da filân kişi tarafından kaleme alınmış olduğunu bilmek yetişir mi? Farzedelim ki, o filân kişi, daha önceden, 1850 de yazılmış bir eseri (hiç söylemeksizin) tıpkı tıpkısına kopya etmiş olsun. Başkasından alınmış olan kısımlar için mesul ve kefil olan o filân kişi değil, yalnız 1850 deki müelliftir. Vakıa zamanımızda, kanunla yasak edilmiş olan ve şerefsiz tutulan İntihal az görülür: vaktile intihal her tarafta kabul edilen ve ceza görmiyen bir âdetti. Tarih vesikalarının birçoğu, görünüşte yeni gibi oldukları halde, daha eski vesikaları (söylemeksizin) aksettirmekten başka bir şey yapmazlar, tarihçiler de, bu yüzden, tuhaf tuhaf talihsizliklerle karşılaşırlar. IX uncu asırda bir kronikçi olan Eginhard'ın birtakım fıkraları Suétone'dan alınmıştır; IX uncu asrın tarihi için bunlarla yapılacak bir şey yoktur; bununlaberaber, işin farkına varılmamış olsaydı neler olacaktı? Bir vakıaya üç kronikçi üç defa şahitlik ederler; fakat bu üç kronikçiden ikisinin üçüncüden kopya ettikleri, yahut üç kronikçinin de biribirlerine benziyen hikâyelerini ayni kaynaktan almış oldukları tahkik edilmiş bulunursa, sözlerinin birliği insanı hayrette bırakan o üç şahit ancak bir tanedir demek olur. Ortaçağlara ait birtakım papa mektuplarında, imparator beratlarında belâgatli fıkralar bulunur, bunları ciddî tutmamalıdır: çünkü o fıkralar üslûba aittir, o

fıkra görülmektedir: "Müelliflerinin adı bulunmıyan vaızları almadık: Pek kolay olan bu eserlerin, müellifleri bilinmedikleri vakit, onların edebiyat tarihi için gerçekten ehemmiyetleri yoktur". Müelliflerinin adları belli olursa o eserlerin ehemmiyetleri daha çok mu olur?

mektupları ve o beratları yazanlar kalemlerin inşa kitaplarından aynile kopya etmişlerdir.

Vesikaları yazanların kullandıkları *kaynakları,* imkân olduğu kadar, ayırt etmek menşe tenkidinin işidir.

Burada halledilecek meselenin, daha yukarda söylenilmiş olan, metinleri asıllarına çevirme işine benziyen tarafları yok değildir. Çünkü iki işte de şu prensipten başlıyarak hareket edilir: biribirlerine benziyen şekillerin kaynağı aynıdır; birçok yazıcılar bir metnin örneğini çıkarırken ayni yerlerde tamamı tamamına aynı yanlışlıkları yapmazlar; birçok muharrirler ayni vakıaları hikâye ederler, fakat o vakıaları görmek için hepsi ayni bakım noktalarında bulunmazlar, ayni şeyleri tamamı tamamına ayni tabirlerle de söylemezler. Tarih vakıalarının son derecede karışık olmasından dolayı, biribirinden ayrı iki müşahedecinin o vakıaları ayni suretle nakletmiş olmalarına hiç ihtimal verilemez. Elyazıları familyaları kurulduğu gibi, ayni tarzda, vesika familyaları kurmaya çalışılır. Onun gibi en sonunda zincirleme cetveller kurulur.

Olgunluk imtihanlarına girenlerin yazılarına bakan mümeyyizler bazan (biribirinin yanında oturan) iki talebenin verdikleri kâğıtlardaki yazıların bir familyadan gibi olduklarının farkına varırlar. Mumeyyizler, iki talebenin hangisinin ötekinden kopya ettiğini araştırmak isterlerse, kopya eden talebenin şüpheye yer vermemek üzere, çoğalttığı küçük (hafif değiştirmeler, kısaltmalar, ilâveler, kaldırımlar, yer değiştirmeler gibi) hilelerle beraber, onu kolayca bulurlar. İkisinin de yapmış oldukları yanlışlar iki suçluyu meydana çıkarmaya yetişir; birtakım acemilikler, kendisinin yaptığı ve en ziyade ona iyilik eden arkadaşının yazısındaki bir hususiyetten ileri gelen yanlışlar en çok

suçlu olanı meydana çıkarırlar. — Bunun gibi, farzedelim ki, iki eski vesika bulunsun: birinin müellifi, arada başkası bulunmadan, ötekilerden kopya etmiş olduğu vakit, aradaki bağı bulmak, en çok defa, pek kolay olur; kısaltmış olsun, uzatmış olsun, insan intihal ederken, hemen daima bir yerde kendini meydana vurur [1].

Üç vesika bir familyadan olduğu vakit, onların biribirlerine bağlılıkları, birçok defa, güçlükle ayırt edilir. Meselâ A, B ve C vesikaları bulunsun. Farzedelim ki, A öteki ikisinin kaynağı olsun: A nın B ve C tarafından ayrı ayrı kopya edilmiş olması ihtimali olduğu gibi, C nin müşterek kaynağı B vasıtasile öğrenmiş olmasının, B nin müşterek kaynağı C vasıtasile öğrenmiş olmasının ihtimalleri de vardır. B ile C müşterek kaynağı başka başka tarzlarda kısalmışlarsa, bu parça parça kopyalar şüphesiz biribirine uymazlar. B ile C biribirine bağlı bulunuyorlarsa gene, bundan önceki fıkrada söylenilmiş olan, en basit ihtimale dönülür. Fakat, farzedelim ki, C nin müellifi A ile B yi birleştirmiş, zaten A yı daha önceden B de kullanmış olsun: zincirin bağları biribirlerine karışırlar ve onları bulmak güçleşir. — Ayni familyadan dört, beş yahut daha çok vesika ile karşılaşınca iş daha güç olur; çünkü yapılmasına imkân olan tertipler pek çabuk artar. — Bununlaberaber, arada vasıta olan vesikalardan kaybolmuş bulunanların sayısı pek çok olmazsa, tenkit, kıyaslar ve sabırlı

[1] Pek elverişli olan hallerde, bazan, intihal edenin yaptığı karışıklıklar tetkik edilerek, onun gözünün önünde bulunan kaynak elyazısının çeşidine, şekline ve maddî haline kadar tayin edilebilmiştir. "Kaynakların tenkidi" ispatlarını, bazan, «metinlerin tenkidi» ispatlarında olduğu gibi, *paléographie* bakımından besbelli olan şeyler tekid ederler.

bir ustalık sayesinde, sadece sonu gelmiyecek karşılaştırmaları tekrar tekrar kullanarak, vesikaların aralarındaki bağları meydana çıkarabilir. Modern bilgelerden bazıları (Meselâ, en ziyade *mérovingien* zamanına ait biyografi yazılarile meşgul olan B. B. Krusch) böyle yaparak, yakın vakitlerde, kusursuz olarak doğru ve sağlam zincirlemeler kurmuşlardır [1]. Menşe tenkidi, vesikaların aralarındaki bağları tesbit etmeye tatbik edildiği vakit, onun neticeleri iki türlü olur. — Bir taraftan, menşe tenkidi kaybolmuş vesikaları yeniden kurar. İki kronikçi, B ile C, herbiri ayrı olarak, X in vesikasını, şimdi bulunamıyan müşterek bir kaynağı kullanmışlar mıdır? Kaybolmuş bir vesikadan kısım kısım çıkarılmış ve saklanılmış olan kopyaların biribirlerile karşılaştırarak o vesika üzerine bir fikir edinmek imkânı olduğu gibi, B ile C vesikaları aralarına sıkıştırılmış parçaları ayırarak ve biribirlerine bağlıyarak X hakkında bir fikir edinmeye de imkân olur. — Bir taraftan da, menşe tenkidi "doğru" tutulan yani uydurma olduklarından şüphe edilmiyen birçok vesikaların, başka yerlerden alınmış olduklarını, bunlar hangi kaynaklardan alınmışlarsa değerleri de o kaynaklar derecesinde bulunduğunu, hem de birtakım hayalî tafsilâtla yahut birtakım belâgatli cümlelerle kaynaklarını

[1] B. Julien Havet'nin kendi eserlerinin dergisi içinde toplanılmış olan çalışmaları *(Questions mérovingiennes,* Paris, 1896, in - 8) örnek olarak sayılırlar. Pek güç bir takım meseleler o çalışmalarda kusur bulunamıyacak bir incelikle halledilmiştir. — B. L. Delisle'in birtakım menşe meselelerini aydınlatmak için uğraşarak yazdığı hatıralarının okunması da pek faydalıdır. — Bu türlü meseleler en usta bilgelere şan kazandırmış olan meselelerdir.

süsledikleri vakit, değerleri büsbütün hiç olduğunu ispat ederek o vesikaların itibarını yok eder. Alamanya'da ve İngiltere'de vesika bastıranlar, başka yerlerden alınmış fıkraları küçük harflerle, asıl olan yahut kaynakları bilinmiyen fıkraları daha büyük harflerle bastırmağı, pek iyi bir şey olarak, âdet edinmişlerdir. Böyle basmak sayesinde birtakım meşhur ve çok defa (pek haksız olarak) zikredilen kroniklerin, kendi kendilerine değeri olmıyan, toplamalar oldukları ilk bakışta görülür: ortaçağlara ait İngiliz kronikleri arasında herkesin en çok sevgisini kazanmış olan Westminster'li Mathieu'nun sanılan *Flores historiarum* kitabı bu suretle, hemen büsbütün Wendover'in ve Paris'li Mathieu'nun yazdıkları eserlerden alınmıştır [1].

IV. Menşe tenkidi tarihçileri pek büyük yanlışlıklardan korur. Elde ettiği neticeler insana hayret verir. Menşe tenkidinin, uydurma vesikaları ortadan kaldırarak, yanlış isnatları haber vererek, zamanla bozulmuş birtakım vesikaların hangi şartlar altında meydana geldiğini tayin ederek ve o vesikaları asıllarile karşılaştırrak yptığı hizmetler [2] o kadar büyüktür ki, menşe tenkidi bugün halis

[1] H. R. Luard'ın *Rerum britannicarum medii aevi scriptores*'deki basmasına (c. I, London, 1890, in - 8) bakınız. Westminister'li Mathieu'nun *Flores historiarum* kitabı Paris'li Mathieu'nun *Chronica majora*'sından almış olduğu fıkralardan dolayı papalığın yasak kitaplar "Index" ine girmiştir, halbuki *Chronica majora*'nın kendisi sansürden kurtulmuştur.

[2] Augustin Thierry'nin *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands* kitabı gibi, kaynaklarının nereden geldikleri tetkik edildiğindenberi hükümleri büsbütün yıkılmış olan meşhur kitapların bir listesini yapmak faydalı olurdu. — Uydurma vesikalar üzerine bir nazariye kurmuş olan

"tenkit" sayılır. Bir tarihçi vesikaları biribirlerinden ayırt etmek lüzumunu hiç duymazsa, nakil yolile gelen isnatlardan sakınmazsa, bir tek vesikayı kaçırmaktan korkuyormuş gibi her türlü haberleri, eski olsun, modern olsun, iyi olsun, fena olsun, her nereden gelirse gelsin, kabul ederse, o tarihçi için "tenkit kabiliyeti eksik" [1] demek âdettir.

Böyle demek haklıdır: Fakat tenkidin bu şeklile kalmamak, hem de aşırı gitmemek lüzumludur.

Bu tenkitte aşırı gitmemek lüzumludur. — Bu işlerde son derecde emniyetsizlik, hemen son derecede inanmak derecesinde can sıkacak neticeler verir. Le P. Hardouin, Virgile'in ve Horace'ın eserlerini ortaçağlardaki bir takım keşişlere isnat ettiği vakit, Vrain-Lucas'ya aldanmış olan adamdan daha az gülünç olmamıştı. Menşe tenkidinin tarzlarını, bazılarının yaptıkları gibi, keyif için, münasebetli münasebetsiz tatbik etmek o tarzlarda aşırı gitmek demektir. Hroswitha'nın yazıları, *Ligurnius ve Unam Sanctam* başlıklı papa emri gibi [2] enâlâ vesikaların uydurma olduklarını iddia etmek, yahut sathî alâmetlere bakarak, bazı "Annales" kitapları arasında bağlar bulundu-

---

bir tarihçiyi görmekten daha ziyade hiçbir şey halkı eğlendiremez, ciddî olmıyan bir takım vesikaları ciddî tutarak aldanılmış olmak kadar bir tarihçiyi utandıracak bir şey de olamaz.

[1] Tenkit kabiliyeti eksikliğinin en kaba (ve en ziyade yayılmış olan) şekillerinden biri, modern müelliflerin vesikalar münasebetile söyledikleri şeyleri vesika olarak ve vesikalarla ayni derecede tutarak kullanmaktaır. Acemiler, modern müelliflern ifadelerinde, asıl kaynaklardan gelen şeyleri onlara ilâve edilen şeylerden lüzumu kadar ayırt edemezler.

[2] E. Bernheim'in *Handbuch*'unda bu misallerin bir listesine bakınız.

ğunu tesbit etmek için menşe tenkidi tarzlarını kullanmış olan beceriksizler, imkân olsaydı, o vesikaları itibardan düşürmüş olurlardı. Sonra da, vesikaların menşeini hiçbir vakit şüpheli saymıyanlara karşı gelmek takdir edilecek bir şeydir; fakat onlara karşı gelmek için, yalnız vesikalarının menşei şüpheli bulunan tarih devirlerile meşgul olmak fazla ileriye gitmek olur. Modern tarihe ve asrımız tarihine ait vesikaların görünüşteki menşeleri, hemen her vakit doğrusu olduğu için, usta tenkitçilerin kendilerini göstermelerine sebep olan o nazik isnat meselelerinin çıkmasına meydan vermekle beraber, o vesikaların alâka vermeye değerleri, eskiçağlara yohut yüksek ortaçağlara ait vesikaların değerlerinden daha az değildir [1].

Yalnız menşe tenkidile kalmamak lüzumludur. — Menşe tenkidi, aslına çevirme tenkidi gibi, bir hazırlanma işidir, neticeleri de menfi olur. Menşe tenkidi, analiz sonunda gerçekten vesika olmıyan ve insanı aldatmış bulunan vesikaları ortadan kaldırmaya vardırır: İşte o kadar. "Menşe tenkidi yanlış vesikaları kullanmamağı öğretir, doğru olanlardan fayda aramayı öğretmez [2]." "Tarih tenkidi" nin hepsi şüphesiz yalnız bu değildir; bu onun yalnız bir temelidir [3].

---

[1] Eski çağlar ve orta çağlar vesikalarını en hakikî menşe tenkidine tâbi tutmak lüzumlu olduğundan dolayı, eski çağların ve orta çağların tetkiki, modern çağların tetkikından daha "ilmî" sayılır. Halbuki, eski çağların ve orta çağalrın tetkikindeki güçlüklerin çokluğu ancak öncedendir.

[2] *Revue philosophique,* 1887, II, s. 170.

[3] Menşe tekikının nazariyesi bugün, hiç değişmiyecek surette, kurulmuştur; bu nazariye E. Bernheim'ın *Lehrbuch'*-

FASIL IV

Kaynakların tenkitle sınıflara ayrılması

Şimdiye kadar yapılmış olan işler sayesinde, vesikaları, herhangi bir neviden, yahut herhangi bir mevzua ait vesikaların hepsi "bulunmuş" farzedelim: o vesikaların nerede oldukları biliniyor, onlardan herbirinin metni, lüzum görülmüş ise, aslına çevrilmiştir, herbiri menşe tenkidine de tâbi tutulmuştur: herbirinin nereden çıktığı biliniyor. Şimdi, bu suretle tahkik edilmiş olan malzemenin usul altında toplanması ve sınıflara ayrılması kalır. Bu iş, yüksek tenkit (içerden tenkit) ve kurmak için hazırlık denilebilecek işlerin en sonudur.

Herkim bir tarih noktasını tetkik ederse, kaynaklarını önceden sınıflara ayırmaya mecburdur. Tahkik edilmiş olan malzemeyi kullanmadan önce, onları hem makûl, hem de kolay bir tarzda, sıraya koymak tarihçilik meselesinin görünüşte pek küçük, hakikatte pek ehemmiyetli bir kısmıdır. Bu işi görmeyi öğrenmiş olanlar, yalnız bundan dolayı, kendilerine belli bir üstünlük temin ederler: daha az zahmet çekerler ve daha iyi neticeler elde ederler; öte-

---

unda tafsilâtla anlatılmıştır. s. 242 - 340. Bundan dolayı onu kısaca hulâsa etmekten hiç çekinmedik. — Fransızcada, B. G. Monod'nun *Etudes critiques sur les sources de l'histoire mérovingienne* (Paris, 1872, in - 8) kitabının giriş kısmında iptidaî mülâhazalar vardır. *(Revue critique,* 1873, I, s. 308.)

kiler zamanlarını, zahmetlerini israf ederler: bazan onların notlar, vesikalardan alınmış fıkralar, suretler, zaten karmakarışık kâğıt yığınları altında bunaldıkları olur. Bütün ömürlerinde yapı taşlarını yerlerinden oynatarak nereye koyacaklarını bilemiyen, böyle yaparken de gözgözü görmiyecek kadar toz kaldıran o telâşlı adamlardan acaba kim bahsetmişti?

I. Başka yerlerde olduğu gibi, burada da ilk hareketin, tabiî hareketin en iyi hareket olmadığını kendi kendimizden saklamamalıyız. Metinler toplamak istenildiği vakit, insanlardan en çoğunun ilk hareketi metinler hangi sıra ile bulunmuş ise onları o sıra ile kaydetmektir (Kâğıtları elimizde bulunan) eskizaman bilgelerinden birçoğu, bu zamanda iş bilmiyen acemilerin de hemen hepsi, o yolda çalışmışlar ve çalışmadıktadırlar: ellerinde tutmuş oldukları, yahut tuttukları defterlere, faydalı sandıkları metinler gördükçe onları bir ucundan öteki ucuna kadar yazarlardı ve yazmaktalardır. — Bu tarz pek fenadır. Hervakit, toplanılmış olan metinleri sonunda sınıflara ayırmak lâzımdır; çünkü sonradan tafsilâttan birine ait olanları topunun arasından ayırmak istenilirse, bütün defterleri tekrar okumaktan kurtulmaya imkân yoktur, her defa yeni tafsilâta lüzum gördükçe de o zahmetli işe tekrar başlamak zarurî olur. Bu tarzların ilk bakışta insanın hoşuna gitmesi, yazıları azaltıyor gibi görünmesidir; fakat işin azaldığı doğru değildir. Çünkü bu tarzın neticesi sonradan araştırmaları sonsuz derecede çoğaltmak ve metinlerin bir araya getirilmesine engel olmaktır.

Bazı başka kimseler sistemle sınıflara ayırmanın faydasını pek iyi anlarlar; bundan dolayı kendilerine alâka veren metinleri önceden çizilmiş sıralarla toplamaya niyet

ederler. Böyle yapmak için, defterlerin her sayfasına, daha önceden, başlıklar hazırlıyarak o defterlere yazarlar. Bu suretle, ayni cinsten metinlerin hepsi biribirlerine yakın bulunurlar. — Bu sistem de kusursuz değildir, çünkü yazılmış metinler arasına başka metinler yazmak kolay olmaz, sınıfların çerçivesi bir kere yerleşince bir daha bozulmaz: değiştirmek güç olur. Kütüphane muhafızlarının birçoğu vaktile kataloğlarını bu tarzda yazarlardı, şimdi bundan vaz geçilmiştir.

Daha kaba bir tarz vardır, bunu da, ancak bir daha söylememek için göstereceğiz. Bu tarz vesikaları yazı ile hiç not almaksızın, sadece hafızada kaydetmektir. Bu tarzı da kullananlar olmuştur. Pek iyi hafızaları bulunan, zaten de tembel olan, bazı tarihçiler buna heves etmişlerdir: bunun neticesi şu olmuştur ki, onların aldıkları fıkraların ve gösterdikleri kaynakların en çoğu doğru değildir. Hafıza pek ince fakat o kadar az kat'î bir kayit âletidir ki, o derecede bir cüret mazur tutulamaz.

Bugün herkes kabul eder ki, vesikaları fişler üzerinde toplamak doğru olur. Her metin ayrı, yeri değişebilir bir yaprak üzerine kaydedilir ve yaprağın üzerinde metnin nereden geldiği imkân olduğu kadar doğru olarak gösterilir. Böyle yapmanın faydaları meydandadır: fişlerin yerlerinin değişebilmesi onların lüzumuna göre istenilen yere konularak türlü türlü terkipler yapmaya elverişli olur: ayni cinsten metinlerin hepsini bir araya getirmek, hem de yeniden başka metin bulundukça her grupun arasına ilâve etmek kolay olur. Birkaç bakımdan faydalı olduklarından dolayı birkaç grup içerisine girmeleri haklı bulunan vesikalar için, o vesikaların yazıldığı fişlerden birkaç nüsha yazmak, yahut yeni fişlerin üzerine asıl vesika-

nın hangi fişte bulunduğunu işaret etmek yetişir. Zaten biraz geniş toplamalar yapmak istenilince, vesikaları fişler üzerine yazmaktan başka türlü yapark kurmaya, sınıflara ayırmaya ve onlardan istifade etmeye maddî olarak imkân olamaz. İstatistikçiler, maliyeciler, rivayete göre, müşahe de yapan edebiyatçılar da zamanımızda bu tarzın iyiliğini bilgeler kadar anlamışlardır.

Fiş sisteminin bazı mahzurları yok değildir. Her fişin üzerinde, o fişte yazılmış olan şeyin hangi kaynaktan alınmış olduğu kat'î olarak işaret edilmek lâzımdır; şu halde bir vesika ayrı ayrı elli fişte analiz edilirse, ayni işaretleri elli defaya kadar tekrarlamaya lüzum olur. Bundan yazı işi biraz artar: şüphesiz bu pek küçük karışıklıktan dolayı olacak ki, bazı kimseler, o kadar bozuk olan, defterlere yazmak usulünü tercih etmekte ısrar ederler. — Bundan başka, fişlerin ayrı ayrı yapraklar olmasından ve yerleri değişebilmesinden dolayı, kaybolmaları imkânı vardır, bir fiş kaybolunca da onu nasıl yerine koymalı? Hangi fişin koybolduğu bile anlaşılamaz; tesadüf eseri olarak anlaşılsa bile, bir tek çare, daha önceden yapılmış işlere baştan aşağıya kadar tekrar başlamaktır. — Doğrusu istenilirse, tecrübe ile bulunmuş, pek basit, fakat tafsilâtile bildirilmesinin yeri burası olmıyan, birtakım ihtiyat tedbirleri sayesinde bu sistemin mahzurlarını enaz dereceye indirmee imkân bulunur. Tavsiye edilen şey, kullanılan fişlerin ayni büyüklükte, dayanıklı olmaları fişlerin, "gömlekler" içinde, yahut çekmeler v. s. içinde biran önce sınıflara ayrılmasıdır. — Zaten bu işlerde herkes kendisine mahsus âdetler edinmekte serbest olmalıdır. Fakat şurası daha önceden bilinmelidir ki, o âdetlerin, az veya çok pratik olmalarına göre, ilim işleri üzerine doğrudan doğruya

tesirleri vardır. E. Renan'ın dediğine göre: "Kütüphanelerin böyle herkesin şahsına göre düzeltilmesi ilim işlerinin yarısıdır [1]..." Bu takdir yanlış değildir. Filân bilgenin haklı olarak kazandığı şöhretin büyük bir kısmı tertip etmek sanatını bilmesinden ileri gelir; bir başkası bu işte beceriksizlikten dolayı âdeta felce uğrar [2].

Vesikalar, ya harfi harfine, yahut kısaltma suretile, fişler üzerine, yahut yerleri değişebilir yapraklar üzerine toplandıktan sonra sınıflara ayrılır. Hangi plân üzerine? Hangi sırayla? Bellidir ki, bu mesele her nev'e göre değişir, her türlü ihtimal için kaideler göstermek makul olamaz. Bununla beraber, şu umumî mülâhazaları söyliyeceğiz.

II. Bir tarih işi görmek üzere tahkik edilmiş birtakım vesikaları sınıflara ayıran tarihçi ihtimalile, bir "regeste" tertip eden tarihçi ihtimalini biribirinden ayırmalıyız. (Lâtincede, yazı ile kaydetmek demek olan, *regerere*'den gelen) *Regeste'ler* ve *Corpus'ler* tarih vesikalarının bir usul ile sınıflara ayrılmış kolleksiyonlarıdır. Vesikalar bir *Corpus*'de harfi harfine, bir *Regeste*'de analiz ve tarif edilerek gösterilir.

Corpus'ler ve *Regeste*'ler vesika kolleksiyonunda çalışanlara yardım etmeye yarar. Birtakım bilgeler aramak ve sınıflara ayırmak işlerini, ilk ve son defa olarak, ken-

[1] E. Renan: *Feuilles détachées*, s. 103 .

[2] Büyük bilgelerin, en ziyade toplamak ve sınıflara ayırmak için pek büyük işlerle uğraşmış olanların çalışma tarzları hakkında haber almak pek faydalı olur. Bu haberlerden bazıları o bilgelerin kâğıtlarında, bazan mektuplarında bulunur. Du Cange'ın tarzları hakkında şu kitaba bakınız: L. Feugère, *Etude sur la vie et les ouvrages de Du Cange* (Paris, 1858, in - 8), s. 62 ve sonrakiler.

di üzerlerine alırlar ve onların sayesinde halk sonradan bu işlerden kurtulur .

Vesikalar, tarihlerine göre, geldikleri yerlere göre, içlerinde bulunan şeylere göre, şekillerine göre [1] sınıflara ayrılabilirler. Bunlar, zamana, mekâna, nev'e ve şekle göre sınıflara ayırma için dört kategoridir. Bu türlü sınıfa ayırmalar biribirlerile birleştirerek, arzuya göre, daha az sayıda sınıflar elde edebilir. Meselâ filân şekilde, filân memleketten, filân tarihten filân tarihe kadar (Fransa'da Philippe-Auguste zamanındaki kırallık imtiyaz vesika-

[1] Şu esere bakınız: J. G. Droysen, *Précis de la science de l'histoire,* s. 25, "Tenkitle sınıflara ayırma işinde yalnız zaman sırası bakımından düşünülmez... Tenkitçi malzemeyi gruplara ayırmak istediği vakit gözettiği bakım noktaları nekadar türlü türlü olursa, çizgilerin biribirlerile buluşmalarile gösterilen noktalar o kadar sağlam olurlar."

Eskiden yapıldığı gibi, vesikaları *Coupus* ve *Regeste* halinde gruplara ayırmaktan şimdi vazgeçilmiştir, çünkü vesikaların arasında müşterek olarak, ya daha önceden neşredilmiş, yahut aksine olarak, neşredilmemiş olmak vasfı vardır. Bir zaman, *Analecta, de Relliquiae manuscriptorum, "anecdota hazineleri",* münşeat örnekleri, v. s. toplıyanlar, bir cinsten olan vesikaların arasında müşterek olarak neşredilmemiş olmak hassası bulununca ve kendileri faydalı görünce onların hepsini neşrederlerdi; bunun aksine olarak, Georgisch *(Regesta chronologico - diplomatica),* Bréquigny *(Table chronologique des diplômes, chartes et actes imprimés concernant l'histoire de Frnace),* Wauters *(Table chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de Belgique),* bir cinsten ve aralarında müşterek vasıfları olan vesikaların hepsini neşretmişlerdir.

ları); filân şekilde (lâtince taş yazıları) yahut filân zamanda (eskizamanda, ortazamanda) filân cinsten (lâtince ilâhiler) bir araya getirilmek istenilir. — Daha açık söylemek üzere, bir *Corpus inscriptionum graecarum,* bir *Corpus inacriptionum latinarum,* bir *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum,* J. F. Böhmer ile onun işine devam edenlerin topladıkları bir *Regesta imperii,* Ph. Jaffé ile A. Potthast'ın topladıkları bir *Regesta pontificum romanorum* bulunduğunu hatırlatacağız.

Seçilmiş olan bölük usulü hangisi olursa olsun, şu iki şeyden biri olur: bu bölük içerisinde ayrılmak istenilen vesikalar ya tarihli olurlar, yahut tarihli değildirler.

Vesikalar — bir prensin divanından çıkmış olan imtiyaz beratları gibi — tarihlenmiş olurlarsa, her fişin baş tarafına, o fiş üzrinde yazılı olan vesikanın tarihini (modern takvime çevrilerek) yazmaya dikkat edilir. Şu halde fişlerin hepsini, demek ki toplanılmış olan vesikaların hepsini, tarih sırasile sınıflara ayırmaktan daha kolay bir iş olmaz. Tarih sırasile sınıflara ayırmaya imkân olunca, prensip olarak, öyle yapmak lâzımdır. — Burada yalnız bir güçlük vardır, o da büsbütün tatbikat bakımındandır. En ziyade elverişli ihtimallerde bile, vesikalardan bazıları tarihlerini kaybetmiş bulunurlar; bu tarihleri, *regeste*'nin müellifi, yerlerine koymaya yahut bunu yapmak için çalışmaya mecburdur; bunun için de uzun ve çok sabır bağlı araştırmalara girişmek lüzumlu olur.

Vesikalar tarihli değillerse, alfabe sırası ile coğrafya sırası ve sistem sırası aralarında birini seçmek lâzım olur. — Lâtin taş yazıları *Corpus*'ünün tarihi de, bunun her vakit kolay olmadığını gösterir. "Tarih sırasına imkân yoktu, çünkü yazıların en çoğunda tarih yoktur. Smetius'denbe-

ri sınıflara ayırırlardı, yani yazıların içindeki şeylere göre, nereden gelmiş olduklarına hiç te ehemmiyet verilmeksizin, dinî yazılar, mezar yazıları, askerî yazılar, şiir yazıları, umum için yazılmış vasfından olanlar ve şahıslara ait vasıfta olanlar v. s. diye ayırt edilirdi. Boekh kendisinin *Corpus inscriptionum graecorum'u* için coğrafya sırasını tercih etmiş olmakla beraber, o vakte kadar kabul edilmiş olan coğrafya sırasının, lâtince bir corpus için imkânı bulunan tek bir usul olduğu fikrinde idi..." [Fransa'da, coğrafya sırasını teklif edenler bile] "bir memleketin umumî tarihine ait, şüphesiz imparatorluk devrinin de tarihine ait, metinler için bir istisna yapmak istemişlerdi; 1845 te Zumpt böyle başka başka sistemlerden seçilmiş ve pek karışık bir sistemi müdafaa etmişti. Daha 1847 de Th. Mommsen coğrafya sırasını ancak *Municipes*'ler yazıları için kabul etmişti, 1852 de Napoli Kırallığının yazılarını neşrettiği vakitte de fikrini büsbütün değiştirmemişti. Ancak Berlin Akademisi kendisini C. I. L.'i çıkarmaya memur ettikten sonra, tecrübeyle öğrenmiş olduğundan, Egger'in bir eyalet umumî tarihi için teklif etmiş olduğu istisnaları bile bir tarafa bırakarak, yalnız halis bir coğrafya sırasında karar kılmaya lüzum gördü [1]." Bununla beraber, epigrafya vasikalarının hassalarından dolayı, bunlar için makul olan usul, şüphesiz yalnız bulundukları yerlere göre sıralamaktı. Bu, elli yıldanberi uzun uzadıya ispat edilmişti; fakat taşyazısı kolleksiyoncuları ancak iki asır müddetçe tersine yolda teşebbüslerden sonra bu usul üzerinde ittifak etmişlerdir. İki asır müddetçe, lâtince taşyazıları mecmuaları yapılmış, fakat anlaşılmamıştı ki, "taşyazılarının bah-

[1] J. P. Waltzing, *Recueil général des inscriptions latines* (Louvain, 1892, in - 8), s. 41.

settikleri maddelere göre sınıflara ayırmak, Cicero'nun, eserleri basılırken, nutuklarını, kitaplarını ve mektuplarını parçalara ayırarak bu parçaları hangi mevzulardan bahsediyorlansa onlara göre sıralamak" demektir; "yani ülkeye ait, biribirlerinin yanlarına kurulmuş binalardaki taşyazıları biribirlerini izah ederler"; bir de, "yüz bin taşyazısının hemen hepsi birden ziyade sınıflara başlı oldukları için o yüz bin taşyazısını madde sırasile sıralamak hemen hemen imkânsız olduğu halde, bunun aksine olarak, coğrafya sırasında her binanın yalnız bir yeri, hem de iyice belli bir yeri vardır [1]."

Tarih sırası ve coğrafya sırası uygun gelmedikleri vakit alfabe sırası pek rahat olur. Ortaçağların yazıları, ilâhileri ve dinî olmıyan şarkıları gibi, birtakım vesikalar vardır ki üzerlerinde ne tarihleri, ne de nerede yazıldıkları kat'î olarak işaret edilmemiştir. Bunları *İncipit* alfabe sırasile, yani vesikalaradn herbirinin ilk kelimelerinin alfabe sırasile, sınıflara ayırırlar [2].

---

[1] Ayni eser. — Coğrafya sırası kabul edildiği vakit, vesikalardan bazılarının geldikleri yerin bilinmemesinden bir güçlük karşıya çıkar: müzelerde saklanılmış olan taş yazılarından birçoğunun oralara nereden getirilmiş oldukları belli değildir. Bu güçlük, tarih sırasile tertip edilen *regeste*'lerde, tarihli olmıyan vesikalar için karşıya çıkan güçlüğe benzer.

[2] Güçlük ancak *incipit*'lerini kaybetmiş olan vesikaalrda görülür. Gene bu sayfada 1 numaralı notla karşılaştırınız. — On sekizinci asırda, Séguier ömrünün büyük bir kısmını, lâtince taş yazılarından o zamana kadar neşredilmiş olan 50 bin yazının *incipit* alfabe sırasile bir kataloğunu toplamaya hasretmişti. Bu pek büyük iş basılmamış ve faydasız olarak kalmıştır. O kadar geniş toplamalara girişmeden önce, topla-

Sistem sırası, yahut ders kitabı sırası, *corpus*'ler ve *regeste*'ler tertip etmek için tavsiye edilecek bir sıra değildir. Bu sıra daima keyfî olur, tekrarların ve karışıklıkların önüne geçmek mümkün olamaz. Zaten tarih, coğrafya, yahut alfabe sırasile tertip edilmiş kolleksiyonlara iyi "fihrist" ilâve etmek, onları, sistem sırasile yapılmış mecmuaların görebilecekleri işlerin hepsini görebilecek hale getirmek için yetişir. — *Corpus*'ler ve *regeste*'ler yapmak san'atının (XIX uncu asrın ikinci yarısında o kadar yüksek bir mükemmellik derecesine varmış olan "büyük, *corpus*'ler" san'atının, [1]) başlıca kaidelerinden biri, tertip sırası ne olursa olsun o kolleksiyonlara, kullanılmalarını kolaylaştırmak üzere, türlü türlü cetveller ve fihristler: yani tarih sırasile toplanmış *regeste*'lerden *incipit* cetveller ilâvesine elverişli olanlara bu cetvelleri, *index* sırasile toplanılmış *regeste*'lere müellif adları sırasile cetveller v. s. ve v. s. ilâve etmektir.

Corpus ve Regeste yapanlar kendilerine alâka vermiyen, yahut *hepsi* kendilerine alâka vermiyen vesikaları başkaları için toplamış ve sınıflara ayırmış oldukları halde kendilerini büsbütün bu işe verirler. Halbuki âdet üzere çalışanlar ancak kendi hususî tetkiklerine faydalı olacak malzemeyi toplarlar ve sınıflara ayırırlar. Bundan birtakım farklar meydana çıkar. Meselâ önceden kararlaştırılmış bir sisteme uygun olarak sıraya koyma usulü

---

manın tertip sırası makul olduğuna ve yapılacak işin - ki o kadar zahmetli ve verimi az bir iştir - faydasız kalmıyacağına emin olmalıdır.

[1] G. Waitz'ın *Historische Zeitschrift*, XL (1878), s. 280 - 95 de *Ueber die Herausgabe und Bearbeitung von Regesten* eserine bakınız.

büyük kolleksiyonlar için tavsiye edilemiyecek bir şey olduğu halde, monografiler tertip etmek üzere kendi hesaplarına çalışanlar için çok defa, başka her türlü sınıflara ayırma usullerine tercih edilecek, bir tertip sırası olur. Fakat meslekleri vesika toplamak olanların tecrübelernden değerleri anlaşılmış olan şu maddî âdetlere riayet etmekten her vakit fayda elde edilir: her fişin başına varsa tathini, hem de ve herhalde bir başlık yazmak [1], *cross-reference*'leri ve *index*'leri çoğaltmak; müracaat edilmiş kaynakların hepsini (ayrıca sıralanmış fişler üzerine) kaydederek önceden yapılmış ayıklamalara, dikkatsizlikle, yeniden başlamak zahmetine düşmekten kurtulmak; v. s. — Bu âdetlere her vakit riayet etmek tarih çalışmalarından ilmî bir vasıfta olanları daha kolay ve daha sağlam yapmak için çok yardım eder. B. B. Hauréau'nun elinde (tam değilse bile) makul bir surette tertip edilmiş bir sıra fişler bulunması, kendisinin meşgul olduğu ve pek hususî bir cinsten tarih tetkiklerinde, ömrünün sonuna kadar herkesin onu bir üstat olarak tanımasına sebep olmuştur [2].

[1] Önceden kararlaştırılmış bir sistem sırası bulunmadığı halde, tarih sırasının da yeri olmadığı vakit, fişleri yani vesikaları, muvakkat bir zaman için, her fişin üzerinde başlık olarak seçilmiş kelimelerin alfabe sırasile sıraya koymak *(Schlagwörter)* çok defa faydalı olur. "*Dictionnaire*" sistemi denilen budur.

[2] Langlois'nın, *Manuel de bibliographie historique*, I, s. 88 eserine bakınız.

FASIL V

Bilgelik tenkidi ve bilgeler

Önceki fasıllarda tarif edilmiş olan işlerin (metinlerin aslına çevrilmesi, nereden geldiklerinin tenkidi, tahkik edilmiş olan vesikaların bir araya getirilmesi ve sınıflara ayrılması) hepsi birden dışardan tenkidin, başka tabirle, bilgelik tenkidinin o geniş sahasını teşkil eder [1].

Bayağı ve sathî düşünen asıl halk bilgelik tenkidinin hepsini birden değersiz bulur. Onunla meşgul olanların bazıları, aksine olarak, bilgelik tenkidine şan vermek isterler. Halbuki bu fazla şerefle o değersizliğin ortasında, bilgeliğin haklı bir yeri vardır.

Dışardan tenkidin ince analizlerine acıyan ve onlarla alay eden kimselerin kaba fikirleri, doğrusu, reddedilmeye değmez. Bilgeliğin haklı olduğunu ispat etmek ve bilgelerin gölgede kalan işlerine saygı göstermek için yalnız bir delil vardır, fakat bu delil kat'îdir: bilgelerin işleri mutlaka lüzumludur. Bilgelik olmayınca tarih yazılamaz. Saint Jérôme:

---

[1] Biz burada «bilgelik tenkidini» «dışardan tenkit» le bir manada alıyoruz. Herkesin kullandığı dilde *bilge* «érudit» diye yalnız dışardan tenkit mütehassıslarına değil, asıl halka pek te alâka vermiyecek, teknik, dar mevzular üzerine monografiler tertip etmeyi âdet edinmiş tarihçilere de derler.

Non sunt contemnenda quasi parva, sine quibus magna constare non possunt, demişti [1].

Bir taraftan da, bilgeliği kendilerine meslek yapmış olanlar, yaptıkları işlerle iftihar için sebepler ararken, o işleri lüzumlu göstermekle kalmıyarak, bilgeliğin değerlerinde ve kudretinde mubalâğa etmeye kadar varmışlardır. Denildiğine göre, bilgelik tenkidinin o kadar emniyetli olan tarzları tarihi bir ilim, "kat'î bir ilim" derecesine çıkarmıştır; menşe tenkidi "geçmiş zamanı bilmek istiyenleri başka herhangi bir türlü tenkidin götürdüğünden daha ileriye götürmüştür"; metinleri tenkit etmeyi âdet edinmek "tarihi anlamak" kudretini artırır, o kudreti verir bile. Bu sözlerin altında, bütün tarih tenkidinin ancak bilgelik tenkidi olduğuna, hem de vesikaları temizlemenin, yamalamanın ve sınıflara ayırmanın ötesinde hiçbir şey kalmadığına

[1] İzah edilmesi kolay olan bu delil çok defa yapıldığı gibi, yakında B. J. Bédier tarafından da izah edilmiştir: *Revue des Deux Mondes,* 15 févr. 1894, s. 932 ve sonrakiler

Bazı kimseler bilgelik işlerinin faydalı olduklarını memnun olarak kabul ederler, fakat, bilgelerin iftiharlarından sinirlendikleri için, «bir metni mukabele etmek» yahut «parşömen üzerinde bir gotik yazısını okuyabilmek» acaba «insan fikrinin en yüksek gayreti» midir, dışardan tenkit yapanlara lüzumlu olan fikir kudretlerinin de «kendilerinde o kudretleri bulanların etrafında döndürülen rivayetlere» değerleri var mıdır yok mudur diye düşünürler. Ehemmiyetsizliği meydanda olan bu mesele üzerine, bilgelere tevazu göstermeleri nasihatını veren B. Bruntière ile, bilgelerin iftihar etmeleri için sebepler bulunduğunda ısrar eden B. Boucherie arasında çıkan bir münakaşanın vesikaları *Revue des langues romanes,* 1880, t. I ve II de bulunur.

inananlar bulunmuştur. Mütehassıslar arasında epiyce yayılmış olan bu kuruntu pek kaba olduğundan onu ayrıca reddetmekte fayda yoktur: çünkü "geçmiş zamanları bilmek için başka herhangi bir tenkidin götürdüğünden daha ileriye götüren", psikolojik tefsir tenkidi, samimilik ve doğruluk tenkididir, dışarıdan tenkit değildir [1]. Bir tarihçinin talii yaver olup da kendisinin tetkikleri için faydalı olan vesikaların hepsi daha önceden basılmış, nereden geldikleri bakımından doğru olarak tenkit edilmiş, hem de tasnif edilmiş olsa bile, o tarihçi tarih yazmak için, gene önceden lüzumlu olan işleri kendi elile yapmadan o vesikaları kullanabilecek halde bulunamaz, denilir. Başkaları ne demiş olurlarsa olsunlar, insan asıl vesikaların tozlarını - gerek lûgat manasında, gerek mecazî manada - hiçbir vakit kendisi temizlemeden, yani o vesikaları kendisi bulmadan ve tasfiye etmeden tarihi tam bir surette anlamaya muvaffak olabilir. B. Renan'nın şu: "asıl vesikaları kullanmaya alışmadan, tarih hakkında, tarihin sınırları hakkında ve tarihin türlü türlü tetkik sahalarına ne dereceye kadar emniyet edilebileceği hakkında açık bir fikir edinmek imkânı olabileceğini sanmıyorum [2]" sözünü - etimolojideki manasile - yahudice (judaïquement) tefsir etmemelidir. Bu söz sadece, doğrudan doğruya kaynaklara müracaat etmeye ve iyice belli meselelerle meşgul olmaya alışmak manasında alınmalıdır [3]. Elbet bir gün gelecek,

[1] Dışardan tenkit işlerinde kaldıkça, tenkitleri en iyi ayarda bulunan bazı kimseler, hiçbir vakit ne yüksek bir tenkit düşüncesine, ne de tarihi anlamak derecesine çıkamamışlardır.

[2] E. Renan, *Essais de morale et de critique*, s. 36.

[3] "Fikri şiddetli bir intizama alıştırmak bakımından bile olsa, ömürlerinde hiç olmazsa bir defa, hususî bir noktayı

o vakit eski zamanlara ait vesikaların hepsi basılmış ve tenkit edilmiş olacağından, klasik eski zaman tarihinde, ne metinler tenkidini (aslına çevirmek), ne de kaynaklar tenkidini (menşe) yapmaya artık lüzum kalmıyacaktır; fakat bundan dolayı, o vakit eski zamanlar tarihini gerek tafsilâtile gerek umumî bir surtte yazmanın şartları daha iyi olmıyacağı daha az meydanda değildir. Şunu tekrar etmekten yorulmamalıyız: dışardan tenkit büsbütün bir hazırlık işidir; bu türlü tenkit bir gaye değil, bir vasıtadır; en ziyade istenilecek şey dışardan tenkidin, ondan vazgeçmeye yetişecek kadar yapılmasıdır; dışardan tenkit ancak muvakkat olarak lüzumlu bir şeydir.

Nazarî olarak, niyetleri tarihte sentez yapmak olan kimselerin üzerinde işledikleri malzemeyi kendileri temizlemeleri mecburî olmadıktan başka, böyle yapmanın doğru olup olmadığını düşünmek haklıdır; bunu çok defa düşünenler de olmuştur [1]. Tarih işi işçilerinin ihtisas kazanmış olmaları acaba tercih edilmez mi? Bazılarına - bilgelere - dışardan tenkit, yahut bilge tenkidinin insanı büsbütün meşgul eden işleri düşer; ötekiler de o işlerin yükünden kurtulmuş olacaklarından, birleştirmek ve kurmak için yüksek tenkit işlerini yapmakta daha serbest kalmış olurlar. Mark Pattison'nun fikri böyle olduğundan: *History cannot be witten from manuscripts* demişti. Bu sözün manası da şudur: "İnsan vesikaları, kullanılabilecek bir hale kendisi

---

aydınlatmak için çalışmamış olan filozoflara ben pek ehemmiyet vermem. . . ." *(Avenir de la science,* s. 136).

[1] Herkesin "*all the preliminary grubbing for himself*" yapması lüzumlu olup olmadığı hakkında J. M. Robertson'nun *Buckle and his critics* (London, 1895, in - 8), s. 299 eserini karşılaştırınız.

getirmeye mecbur olunca o vesikalarla tarih yazmanın imkânı yoktur."

Eski "bilge" ve "tarihçi" meslekleri, vakıâ, biribirinden pek açık olarak ayrılmıştı. "Tarihçiler" o zamanlarda bilgelerin meydana getirdikleri işleri takip etmeden yazılan ve "tarih" denilen tumturaklı ve boş edebiyat nevinden işlerlerdi. Bilgeler de yaptıkları tenkit araştırmalarile, ayrıca, tarihin temelini kurarlardı, fakat onlar da temeli kurmayı hatırlarına getirmezlerdi: tarih vesikalarını toplamakla, temizlemekle ve sınıflara ayırmakla kanaat getirerek, tarihe alâka göstermezler ve geçmiş zamanı kendi zamanlarındaki halk adamlarından daha iyi anlamazlardı. Bilgeler, bilgeliğin gayesi ancak bilgelikmiş gibi, tarihçiler de yalnızca, halkın elinde bulunan aşağı vesikalar üzerine düşünmek ve san'at göstermek kuvvetile kaybolmuş realiteleri yeniden kurmaya muvaffak olulorlarmış gibi hareket ederlerdi. — Bilgelikle tarih arasında o kadar tam bir ayrılık bugün hemen hiç anlaşılamaz gibi görünür, şüphesiz pek te can sıkacak bir şeydir. Şimdi tarihte iş bölümü tarafını tutanların istedikleri şeyin hiç te öyle olmadığı meydandadır. Tarihçiler âlemile bilgeler âlemi arasında sıkı bir münasebet bulunması lâzımdır, çünkü bilgelerin gördükleri işlerin yapılmalarına sebep ancak o işlerin tarihçilere feydalı olmasıdır. Söylenilmek istenilen şey şudur: Analiz işlerinin bazıları ve sentez işlerinin hepsi aynı kimse tarafından görüldüğü vakit bu işler mutlaka daha iyi olur demek değildir; tarihçi ve bilge işlerini birleştirmek imkânı olmakla beraber iki işi ayırmak ta haksız olmaz; belki bu iki işi ayırmak, tatbikatta çok defa mecburî olduğu gibi, prensip olarak ta istenilecek şeydir.

Tatbikatta işler şöyle görülür — Tetkik etmeye niyet

edilen tarih kısmı hangisi olursa olsun üç türlü ihtimal bulunabilir: ya, kaynaklar önceden temizlenmiş ve sınıflara ayrılmıştır; ya. kaynakların önceden işlenmesi hiç yapılmamış yahut bu işin bir kısmı yapılmamş olmakla beraber, bunda büyük güçlükler görülmez; yahut kullanılacak kaynaklar pek bulanıktır, hem de temizlenmiş bir hale getirilmeleri için pek çok uğraşmaya lüzum vardır. — Geçerken şurası söylenilmelidir ki, mevzuların kendilerindeki ehemmiyetle onları kullanmadan önce yapılacak işlerin miktarı arasında, tabiî, hiç münasebet yoktur: meselâ hıristiyanlığın başlangıcı ve ilk genişlemeleri gibi en büyük ehemmiyeti bulunan mevzuların lâyıkile tetkikine ancak, birkaç bilge neslini meşgul etmiş olan bilgelik tahkiklerinden sonra münasip surette başlanılabilmişti; birinci derecede ehemmiyetli başka bir mevzu olan, Fransız İnkılâbı tarihi kaynaklarının maddî tenkidi daha az gayrete lüzum göstermiştir; orta çağlar tarihinde pek ehemmiyetleri olmıyan birtakım meseleler de ancak birçok dışardan tenkit işleri yapıldıktan sonra halledilebilecektir.

İlk iki ihtimalde bir iş bölümünün uygun olup olmıyacağı meselesi hatıra gelmez. Fakat üçüncüsünü gözönüne getirelim. Doğru düşünen bir adam tarihin bir noktasını tetkik için lüzumlu olan vesikaların fena, dağınık, bozuk, iyice emniyet edilemiyecek bir halde bulunduklarını görür. Şu halde iki şeyden birini seçmesi lâzımgelir; ya, lüzumlu olduğunu bildiği, fakat kendisinin bütün zamanını alacağı için yapmayı istemediği işlerden dolayı o mevzudan vazgeçecektir; yahut hazırlama tenkit işlerine başlamaya karar verecek, fakat tahkik edeceği malzemeyi işe yarıyacak hale getirmek için, ihtimal ki, kendisinin vakti olmıyacağını, bundan dolayı da ancak istikbal için, başka

birisi için çalışacağını kendi kendisinden saklamıyacaktır. Bu ikinci ihtimale karar verecek adam, âdeta kendisi istemeden bilgelik mesleğine girmiş bulunacaktır. — Vakıâ metinlerden geniş kolleksiyonlar yapmış va tenkidli basmalar çıkarmış olanların, kendi yaptıkları *regeste*'leri ve kendi yaptıkları basmaları kullanarak, tarih yazmaları için önceden hatıra gelecek hiçbir engel olamaz: zaten birçok kimselerin hem dışardan tenkit için önceden lüzumlu çalışmaları, hem de tarih kurmak gibi daha yüksek işleri üzerlerine almış olduklarını da görüyoruz: burada Waitz'ı, Mommsen'ı, Hauréau'yu söylemek yetişir. Fakat böyle, ik işi bir araya getiren adamlar, birçok sebeplerden dolayı, az görülür. Sebeplerden birincisi insanın ömrünün kısa olmasıdır: büyük çapta öyle kataloglar, öyle basmalar, öyle *regeste*'ler vardır ve onları yapmak maddî olarak o kadar iş ister ki bu iş en ziyade gayretle çalışanların bütün kuvvetlerini tüketir. İkinci sebep şudur ki, bilgelik işi bir çok kimseler için sevimsiz değildir; hemen herkes bu işte, zaman geçirdikçe, ayrıca bir tatlılık bulur; birçokları da, başka türlü yapmaya imkân bulabilecekleri halde, kendilerini bilgelik işine bağlamışlardır.

Çalışan kimselerin, istiyerek yahut istemiyerek kendilerini bilgelik işlerine bağlamaları, esasından, iyi midir? - Evet, şüphesiz. Endüstride olduğu gibi, tarih tetkiklerinde de iş bölümünün tesirleri aynı, hem de pek elverişlidir: Daha çok, daha iyi yapılmış, daha intizamlı mahsul alınır. Metinleri asıllarına çevirmek için uzun zamanda elde edilen âdete alışmış olan tenkitçiler metinleri eşsiz bir ustalıkla ve emniyetle asıllarına çevirirler; yalnız metinlerin nereden geldiklerini tenkit işile uğraşanlarda, o güç ihtisasla daha az uğraşmış olanlarda bulunamıyacak derecede bir keşif kudreti bulunur; bütün ömürlerince defterler tertip

edenler yahut *regeste*'ler kuranlar onları, hangi bir kimseden daha kolaylıkla, daha çabuk, daha da iyi kurarlar. Bundan dolayı her "tarihçi" nin, ayni zamanda, "bilgelik" yapması hiç faydalı olmadıktan başka, kendilerini dışardan tenkit işlerine vermiş olan bilgeler arasında bile bir takım sınıflar ayrılır. Nitekim, bir bina yapılan yerde, mimarın ayni zamanda işçilik yapmasında hiçbir fayda yoktur, işçilerden hepsinin de vazifeleri bir örnek değildir. Bilgelerin en çoğu şimdiye kadar büsbütün ihtisaslara ayrılmamışlarsa da, keyiflerine çeşit vermek için, kendileri istiyerek, türlü türlü nevilerde bilgelik işleri görürlerse de, aralarında tarif katalogları ve fihrist işçileri (arşivist, kütüphaneci v. s.) olanları, daha ziyade "tenkitçi" işlerinde (metinleri temizleme, asıllarına çevirme, bastırma) mütehassıs olanları; en ziyade *regeste* yapanları saymak kolaydır. — "Bilgeliğin değeri ancak verdiği neticelere göre olduğu teslim edilince, ilmî iş bölümü fazla ileri götürülemez [1]"; tarih ilimlerinin ilerlemesi de çalışanların gittikçe daha ziyade ihtisas peyda etmelerine bağlıdır. Vaktile ayni kimsenin, biribiri arkasından, tarih işlerinin hepsile uğraşmasına imkân olması, halk arasında vukuflu olanların istediklri şeylerin pek de büyük olmamasından ileri gelirdi: bugün vesikaları tenkit edenlerden dikkatli ihtimamlar, mutlak surtte bir mükemmellik isterler, bunlar da meslekte gerçekten usta olmaya lüzum gösterirler. Tarih ilimleri şimdi tekâmüllerinin öyle bir noktasına varmışlardır ki, büyük çizgiler çizilmiş, temelli keşifler yapılmış olduğundan, artık tafsilâtı iyice tayin etmekten başka bir şey kalmamıştır; geçmiş zaman bilgisinin ancak son derecede geniş tahkiklerle ve son derecede derin analizlerle ilerliyebileceği

[1] E. Renan, *l'Avenir de la science*, s. 230.

hissedilmektedir, bunlara da ancak mütehassıslar muvaffak olabileceklerdir.

Fakat tarihte çalışanların "bilge" ve "tarihçi" diye (bilgelerin de bilgelik tenkidinin ayrı ayrı ihtisaslarına) ayrılmalarını en ziyade haklı gösterecek şey şudur: bazı kimselerin bazı ihtisas işleri için tabiî bir istidatları vardır. Tarih ilimleri için yüksek dersler bulunmasındaki başlıca sebeplerden biri de, fikrimizce, üniversite derslerinin (tecrübeli adamlar oldukları farzolunan) hocalara, talebede ya bilgelik istidadının tohumlarını, yahut bilgelik işlerine temelden bir ehliyetsizlik bulunduğunu ayırt ettirmesine elverişli olmasıdır [1]. *Criticus non fit, sed nascitur.* Bir takım tabiî istidatlarla doğmuş olmıyan bir kimseye teknik bilgelik mesleği ancak nefret verir; bu işe girmekte tereddüt eden gençlere yapılabilecek en büyük hizmet bunun kendilerine bildirmektir. — Şimdiye kadar kendilerini hazırlık işlerine bağlamış olan adamların bütün işler arasında onları seçmeleri bu işlerde zevk duymalarından, yahut onları lüzumlu bildikleri için kendilerini bağlamaya razı olmalarından ileri gelmiştir: bu işleri seçmiş olanların manevî meziyetleri, kendilerini bu işlere bağlamaya razı olanların meziyetlerinden daha azdır, bununla beraber, bu işleri seçmiş olanların en çoğu daha iyi neticeler elde etmişlerdir, çünkü onlar, vazifelerini yapmış olmak için değil, sevinçle ve gizli bir maksat beslemeden çalışmışlardır. Şu halde, herkesin kendisine, en uygun olan ihtisasa, ne yapacağını bilerek

[1] Üniversite profesörü istidatları anlamak ve teşvik etmek için en iyi vaziyette bulunur; fakat G. Waitz'ın bir akademi nutkunda pek iyi söylediği gibi, "gayeye (tenkitte meharet) talebenin şahsî gayretlerile varılabilir; bu işte hocaya düşen hisse küçüktür. . ." *(Revue critique,* 1874, II, s. 232.)

girmesi, hem kendisinin menfaati, hem de umumun menfaatı bakımından lâzımdır.

Dışardan tenkit işleri için ehliyet verecek tabiî istidatları, bir de bu işlerden büsbütün vazgeçmeye sebep olacak eksiklikleri tetkik edelim. Ondan sonra da bilgelik mesleğini makina gibi yapmakla elde edilen istidatlar hakkında birkaç söz söyliyeceğiz.

I. Bilgelik işlerini iyi görmek için ilk şart bu işlerden hoşlanmaktır. — Halbuki, müstesna bir surette şairlik veya mütefekkirlik, sözün kısası yaratıcılıkı istidatlarile doğmuş olan adamlar hazırlama tenkidinin küçük teknik işlerile iyice uzlaşamazlar: bu işleri hafif görmek istemezler, eğer anlayışlı iseler, o işlere, bilâkis, şeref verirler, fakat, maruf tabirle, bir usturayle çakıl taşı kesmekten korktuklarından o işlerle pek te meşgul olmazlar. Leibniz, kendisini devletler hukuku tarihine ait basılmamış ve basılmış vesikalarla pek büyük bir *Corpus* yapmaya teşvik eden Basnage'a şöyle yazmıştı: "Kopyacılık edecek tabiatte değilim.. Sizin bana verdiğiniz nasihatın da dostunu fena huylu bir kadınla evlendirmek istiyen bir kimsenin tavsiyesine benzediğini kabul etmez misiniz? Çünkü bir adamı bütün ömrünce meşgul edecek bir işe girmeye teşvik etmek onu evlendirmek demektir [1]". Renan da kendisinin, "yüksek tenkit araştırmalarına - ve tarih kurma denemelerine - imkân vermiş olan" önceden basılması lüzumlu o "pek büyük çalışmalar" dan bahsederken şöyle demişti: "(bu türlü işlerin müelliflerinden) daha heyecanlı fikir ihtiyaçlarile şimdi öyle bir feragat işi görecek olan kimse bir kahraman

[1] Fr. X. von Wegele tarafından nakledilmiştir: *Geschichte der deutschen Historiographie* (München, 1885, in 8), s. 653.

sayılır... [1]" Renan, *Corpus inscriptionum semiticarum*'un çıkarılmasını idare etmiş, Leibniz de *Scriptores rerum Brunsvicensium*'u bastırmış olmakla beraber, ne Leibniz, ne Renan, ne de onlar dereecsinde olanlar, pek sevindirecek bir şeydir ki, yüksek kudretlerini yalnız bilgeliğe feda etmek kahramanlığını gösterememişlerdir .

Yüksek fikirli adamlardan (haksız olarak kendilerini öyle sananlar ve daha çok sayıda bulunanlardan da) başka, hemen herkes, daha önce söylediğimiz gibi, zaman geçtikçe, hazırlık tenkidinin ince işlerinden tat duyar. Çünkü bu türlü tenkitle uğraşmak pek çok kimselerin zevklerini: kolleksiyon yapmak zevkını ve bilmece bulmak zevkını okşar ve genişletir. Kolleksiyon yapmak, toplanan şeyler ne olursa olsun, türlü türlü şeyler yahut posta pulları olsun, yalnız çocuklar için değil, çocuk olmıynalar için de epiyce bir keyiftir. Bilmeceleri, tamamı tamamına tahdit edilmiş küçük meseleleri halletmek, iyi düşünceli birçok kimseler için hoşa giden bir iştir. İnsan yeniden her ne bulursa keyfine gider; bilgelik sahasında ise, pek kolay olsun yahut kat kat güçlüklerin arasında olsun, hem güçlüklerle uğraşmayı sevenler, hem de sevmiyenler için yeniden bulunacak sayısız derecede çok şeyler vardır. Şöhretli bilgelerin hepsinde kolleksiyon toplamak yahut muammalı sözleri açmak için yüksek derecede tabiî bir temayül vardır. Birçoğu bunu kendileri de anlamışlardı. B. Hauréau şöyle demişti: "Giriştiğimiz yolda nekadar çok güçlüklere rasladıksa iş o kadar hoşumuza gitmiştir. Bibliyoğrafya denilen bu türlü iş (kaynak tenkidi, başlıca, *pseudépigraphie* bakımından) halktan şerefli bir rağbet bulacağını iddia edemez... fakat bu iş onunla meşgul olanın çok hoşuna gider. Evet, vekâ,

[1] E. Renan, adı geçen kitap, s. 125.

bu iş, şüphesiz, mütevazi bir tetkiktir, fakat başka türlü tetkikler arasında, verdikleri zahmete karşılık: Buldum! denilebilmesine elverişli olan nekadarı vardır? [1]" Julien Havet, "Avrupa âlimlerinin kendisini tanımış oldukları bir zamanda bile" "harfleri küçük dört köşe çizgiler içine ayrılmış bir kelimeyi bulmak yahut gizli işaretlerle yazılmış bir yazıyı halletmek gibi görünüşte faydasız olan eğlencelerle [2]" keyiflenirdi. Yerleşmiş tabiatler, bazı kimselerde sebep oldukları faydasız ve gülünç fena huylarla beraber, pek iyilikler de veren tabiatler! Her halde bu tabiatler ilim zihniyetinin birer şekilleri, en iptidaî birer şekilleridir. Bu tabiatler kendilerinde bulunmıyanların bilgeler âleminde yapacakları bir iş yoktur. Fakat bilgelik araştırmalarına namzetlerin sayısı her vakit çok olacaktır; çünkü tefsir, kurmak ve anlatmak işleri daha az bulunur istidatlara lüzum gösterirler: tesadüf eseri olarak tarih işleri içine atılmış olup ta o işlerde faydalı olmak istedikleri halde kendilerinde psikoloji'ye lüzumlu olan dirayet bulunmıyanlar ve yazmakta güçlük çekenler daima, hazırlık işlerinin verdiği basit ve rahat keyfe kapılacaklardır.

Şu kadar ki bilgelik işlerinde muvaffak olmak için o işlerden yalnız hoşlanmak hiç te yetişmez. Bir takım vasıflara lüzum vardır ki "irade bunların yerini tutamaz".

[1] B. Hauréau, *Notices et extraits de quelques manuscrits latins de la Bibliothèque nationale*, I (Paris, 1890, in - 8) s. V.

[2] *Bibliothèque de l'Ecole des chartes*, 1896, s. 88. — E. Lavisse'in elenist, paleograf ve bibliyograf Charles Graux'nun fikrî hayatı için yazdığı istifadeli kitapta bunun gibi noktaları karşılaştırınız. *(Questions d'enseignement national*, Paris, 1885, in - 18, s. 265 ve sonrakiler.)

Hangi vasıflar? Bu sorguyu kendi kendilerine sormuş olanlar müphem olarak şöyle cevap vermişlerdir: "Fikrî olmaktan ziyade ahlâkî olan vasıflar, sabır, fikirde iffet...." Acaba daha ziyade tasrih etmenin imkânı yok mudur?

Bir takım gençler vardır ki dışardan tenkit işleri için önceden hiçbir nefret duymadıkları, belki de bu işleri tercih etmeye hazır bulundukları halde, bunlar da büsbütün iktidarsızlık gösterirler; bu hal tecrübeyle görülmüştür. Bu gençler başka işlerde fikirce zayıf olsalardı, meselenin anlaşılmasında da güçlük bulunmazdı, bu işlerde kudretsizlikleri her şeyde sersemliklerinin görünüşlerinden biri sayılırdı; yahut hiçbir vakit teknik öğrenmemiş olsalardı mesele gene anlaşılırdı. Halbuki bu gençler bilgili ve akıllı, bazan, söylediğimiz eksiklik kendilerinde bulunmıyan ve başkalarından daha akıllı adamlardır. Bu gençler, kendileri için "iyi çalışmaz, kendisinde yanlış yopmak dehası vardır" denildiği işitilen kimselerdir. Onların yaptıkları kataloğlarda, basmalarda, *regeste*'lerde, monografilerde eksiklikler karınca gibi kaynar ve hiç emniyet telkin etmezler: her ne yapsalar hiçbir vakit, mutlak surette bir doğruluğa demiyorum, namuslu sayılacak derecede bir doğruluğa bile varamazlar. Onlarda bir "yanlış yapmak hastalığı" vardır ki İngiliz tarihçisi Froude bunun pek meşhur ve gerçekten örnek tutulabilecek bir misalidir: C. A. Froude pek istidatlı bir muharrirdi, fakat yanlışı bulunmıyan hiçbir şey yazamamaya istidadı vardı; kendisi için *constitutionnally inaccurate* demişlerdi. Meselâ Avusturalya'da Adelaide şehrini gezmişti ve şöyle yazmıştı: "Ayaklarımızın altında, ortasından bir nehir geçen ovada 150,000 nüfuslu bir şehir gördüm, bu nüfustan hiçbiri her gün üç defa yemek yemenin muntazam surette tekrarı mümkün olması hususunda

en küçük bir keder duymamış ve duymıyacaktır"; halbuki Adelaide bir tepe üzerinde kurulmuştur; ortasından hiçbir nehir geçmez; nüfusu 75,000 i geçmezdi ve B. Froude bu şehri gezdiği zamanda şehir bir kıtlık çekiyordu. Hepsi bunun gibi [1]. B. Froude tenkidin faydasını pekâlâ tanırdı, İngiltere'de tarih tetkikini, gerek basılmamış, gerek basılmış asıl vasikalar tetkikına dayanarak kuranların birincilerinden bile olmuştu, fakat fikrinin kurtuluşundan dolayı vesikaları temizlemeye hiç elverişli değildi; bilâkis vesikalara dokununca onları, istemiyerek, bozardı. *Daltonisme* denilen ve kırmızı yuvarlak levhalarla yeşil yuvarlak levhaları doğru olarak ayırt etmeye engel olan o görme uzuvları hastalığı şimendifer müstahdemlerini işten çıkarmaya sebep olduğu gibi, teşhis edilmesi pek güç olmıyan, yanlışlık hastalığı, başka tabirle Froude hastalığı da bilgelik mesleğini ifa etmekle bir araya gelemez sayılmalıdır.

Froude hastalığı psikologlar tarafından hiçbir vakit tetkik edilmemiş gibi görünür. Zaten bu, ayrıca ve başlı başına bir hastalık ta değildir. Herkes ("zayıflık" le "dalğınlık" la v. s. eyle) yanlışlık yapar. Normal olmıyan şey, arkası kesilmeden, doğru yopmak için sebatlı çabalamalarla beraber, arkası kesilmeden, çok yanlışlık yapmaktır. Bu hâdise, ihtimal ki, dikkat hassasının zayıflığından ve insanın iradesi kararsız ve az kuvvetli olduğu için iyice kontrol edemediğinden dolayı hayalin irade dışarısında (yahut şuurun altında) olarak pek fazla işlek olmasından ileri gelir. Hayal istenilmeden fikir işlerine karışarak onlara yanlışlık yaptırır: hayal, bir takım ihtimallerle, hafızanın eksikliklerini doldurur, gerçekten vakıaları büyültür ve kü-

[1] *Fortnightly Review*'in 1894 birinckânun sayısında, s. 815, H. A. L. Fischer'e bakınız.

çültür, onları büsbütün uydurma olan şeylerle karıştırır, v. s. Çocukların en çoğu böylece her şeyi, ihtimallerle değiştirirler; çocuklar doğrucu ve tamam tamamına uygun olmakta, yani hayallerini zaptetmekte, güçlük çekerler. Birçok insanlar, bu bakımdan, çocuk olmaktan hiçbir vakit kurtulamazlar.

Froude hastalığının psikolojice sebepleri ne olursa olsun, en salim, en iyi muzaveneli adam da bilgelik işlerinin en basitlerinde bile, lüzumu kadar zaman sarfedemezse, o işleri bozabilir. Bu işlerde acele etmek sayısız derecede yanlış yapmaya sebep olur. Bundan dolayı, bilgeliğin temelli fazileti sabrıdır, demeleri haklıdır. — Çalışırken fazla acele etmemek, gecikmekte daima fayda varmış gibi hareket etmek, bir işi çabuk görüp bitirmektense o işten vazgeçmek; bu kaideleri söylemek kolaydır, fakat insanın kendi hareketini onlara uydurmak için ağır bir mizaç sahibi olması lâzımdır. Sinirli, "heyecanlı", bir işi bitirmek ve işlerine çeşit vermek için daima acele eden, âlemi hayrette bırakmak ve tesir yapmak istiyen adamlar başka meslekler-de şerefli bir surette iş görebilirler; bilgelik mesleğinde muvakkat, bazan faydalı olmaktan ziyade zararlı, er veya geç kendilerine can sıkıntısı da getirecek eserler yığmaya mahkûm bulunurlar. Gerçekten bilge soğuk kanlı, ihtiyatlı, çekingen olur; etrafında geçen yeni zaman hayatının akıntısı ortasında bulunduğu halde, bilge hiçbir vakit acele etmez. Acele etmek ne işe yarar? Ehemmiyetli olan şey, yapılan işin sağlam, kat'î, hiç bozulmaz surette olmasıdır. Avrupada iki üç âlime, bir beratın doğruluğu hakkında kanaat getirecek "yirmi sayfalık o küçük şaheseri hatfalarca törpü ile işlemek", yahut bozulmuş bir vesikanın en iyi metnini yerleştirmek için on yıl geçirmek, o kadar zaman

içinde, pek te doğru olmıyarak düzeltilmiş, hem de sonradan gelecek bilgelerin bir gün yeniden zahmet çekerek tekrar başlıyacakları, *inedita* (basılmamış) ciltler bastırmaktan daha iyidir.

Bilgelik sahasında seçtiği ihtisas ne olursa olsun, bir bilge ihtiyatlı, dikkat ve irade bakımlarından eşsiz bir kuvvet sahibi olmalıdır; bundan başka, fikrinde nazarî düşünmeyi seven bir tarz bulunması, şahsî fayda duygusundan büsbütün uzak kalması ve fiiliyat adamı olmak için büyük arzusu bulunmaması lâzımdır, çünkü uzak bir zamanda meydana çıkacak ve şüpheli, hemen de daima başkalarına fayda verecek neticeler bulmak için çalışmaya razı olmuş bulunmalıdır. — Metinlerin tenkidi ve kaynakların tenkidi için, meseleler halletmekte tabiî bir duygu bulunmanın, yani çevik, ustalıklı, çok faraziye kurmakta istidatlı, münasebetleri çabuk anlıyan, hattâ "tahmin eden" bir fikir sahibi olmanın ayrıca pek faydası vardır. — Tarif ve toplama (defterler, kataloglar, *corpus*'ler, *regeste*'ler) için kolleksiyon merakı, müstesna bir çalışma arzusu, intizam, çok çalışmak ve sebat etmek hassaları mutlak surette lüzumludur [1]. — Bilgelikte istenilen istidatlar bu söyledik-

[1] Bilgeliğe tabiî meyli olanların en çoğunda, aynı zamanda, hem mesele halletmek için istidat, hem de kolleksiyon toplamak zevki vardır. Bununla beraber, bu bilgeleri - ya aslına çevirme tenkidi ile kaynak tenkidi san'atı işlerini, yahut insanı daha ziyade meşgul eden ve daha kaba olan, kolleksiyon yapmak işlerini tercih etmelerine göre - iki sınıfa ayırmak kolaydır. J. Havet, bilgelik meselelerinin tetkikinde üstatlığa çıkmış olduğu halde, kendisini hayretle takdir edenlerin ondan bekledikleri, *merovingien* devrine ait kırallık beratlarının umumî bir mecmuasını yapmaya girişmeğe hiçbir vakit

lerimizdir. — Kendilerinde bu istidatlar bulunmıyanlar için dışardan tenkit işlerini yapmak o kadar acı gelir ki, hem de, böyle olunca, elde edilen neticeler geçirilen zamanla o kadar nispetsiz olur ki "bilgelik işine girmezden" önce bu istidatların bulunup bulunmadığını tahkik için nekadar dikkat edilse fazla olmaz. Kendilerine vaktinde aydınlatıcı nasihatler verilmediğinden dolayı, yanılıp bu işe girerek faydasız yorulanların hali, hele başka işlerde daha faydalı olarak çalışabilmiş olacaklarını sanmakta haklı iseler, acınacak bir şeydir [1].

II. Bilgelik işleri Almanlardan birçoğunun mizacına pek çok uygun geldiğinden, XIX uncu asırda Almanya'da bilgelik eserleri pek çok olmuştu, dışardan tenkit işlerini âdet edinmenin, zaman geçtikçe, mütehassıslarda hâsıl ettiği bozukluklar da en iyi Almanya'da görülür. Hemen hiçbir yıl geçmez ki, Alman Üniversitelerinde yahut onların

---

razı olmamıştı; bu münasebetle "uzun zamanda bitirilecek işlerden pek te hoşlanmadığını" memnuniyetle söylerdi. *Bibliothèque de l'Ecole des chartes,* 1896, s. 222.)

[1] Aksine olarak, çok kimselerin dediğine bakılırsa, bilgelik (dışardan tenkit) işlerinde başka tarih işlerine bir üstünlük vardır, bu işleri orta derecede kimseler de yapabilirler, en mütevazı derecede zekâsı olanlar bile, iyice alıştırılmış olmak şartile, bu işte kullanılabilirler. — Yüksek ve kuvvetli olmıyan fikir sahiplerinin bilgelik işlerinde kullanılabilecekleri doğrudur; fakat bunların da mahsus vasıfları bulunması lâzımdır. Yanlışlık, istisnasız olarak herkesin iyice istemekle ve mahsus bir surette öğrenmekle dışardan tenkit işlerine elverişli olduğunu sanmaktadır. Bu işlere elverişli olanlar gibi, hiç elverişli olmıyanlar arasında da hem zeki olanlar, hem de ahmak olanlar vardır.

etrafında, bilgelik işlerinin bilgeler için sebep olduğu mahzurlar hakkında itirazlar yükselmiş olmasın. Giessen Üniversitesi rektörü B. Philippi, 1890 yılında, hazırlık tenkidi ile umumî kültür arasında meydana çıkan derin ayrılığı pek ziyade acınacak bir şey olarak göstermişti: metinler tenkidi, ehemmiyetsiz pek küçük tafsilât arasına dalar; metinler, karşılaştırmak keyfiyeti için, karşılaştırılır; değersiz vesikalar sonsuz derecede bir takım ihtimamlarla asıllarına çevrilir; bu suretle "tetkik malzemesine tetkikın fikrî neticelerinden ziyade ehemmiyet verildiği" ispat edilmiş olur. Giessen rektörü, Alman bilgelerinin dağınık üslûplarının ve münakaşada şiddetli olmalarının, âdet edindikleri "'küçük şeylerle fazla uğraşmanın tesirinden" ileri geldiği fikrindedir [1]. Gene o yıl içinde, Bâle Üniversitesinde B. J. v. Pflugk-Harttung ayni fikri söylemişti. Bu müellif kendisinin *Geschichtsbetrachtungen* [2] adlı eserinde şöyle demiştir: "Tarih ilimlerinin en yüksek kısımları ihmal edilmektedir: ancak pek küçük müşahedelere, ehemmiyetsiz tafsilâtın tam bir surette düzeltilmesine değer veriliyor. Metinlerin ve kaynakların tenkidi bir spor oldu: bu oyunun kaidelerine en küçük riayetsizlik affedilemiyecek bir şey sayılıyor, halbuki o kaidelere riayet etmek - elde edilmiş olan neticelerin kendilerindeki kıymet ne olursa olsun - işi bilenlerin beğenmesi için yetişiyor. Bilgelerden en çoğu birbirlerine kin ve kabalık gösteriyorlar; bir takımı da, köstebeklerin yaptıkları gibi, toprak yığınları kurdukları hal-

[1] A. Philippi, *Einig Bemerkungen über den philologischen Unterricht*, Giessen, 1890, in - 4. Revue critique, 1892, I, s. 25 ile karşılaştırınız.

[2] J. v. Pflugk - Hattung, *Geschichtsbetrachtungen*, Gotha, 1890, in - 8.

de bunları birer dağ sanarak ovünüyorlar ve gülünç oluyorlar: böyleleri, sevinerek: "Alles, was du durch jenen Bogenpfeiler erkennst, alles ist Frankfurter Land![1]" diyen Frankfurt burjuvasına benziyorlar.

Bize gelince, biz bilgelerin mesleklerinde karşılaştıkları üç türlü tehlike ayırt ediyoruz: mesleği öğrenmeksizin heves göstermek, fazla tenkit yapmak ve iktidarsızlık.

İktidarsızlık. Tenkit analizi yapmak âdeti bazı zekâları dağıtır ve felce uğratır. Tabiatleri cesaretsiz olan bazı adamlar, vasikaları tenkit etmek, neşretmek ve sınıflara ayırmak işlerinde nekadar özenseler pek küçük birtakım yanlışlar yapmaktan kaçınmadıklarını görürler; bu pek küçük yanlışlıklara karşı da kendilerinin tenkitçi terbiyesi nefret ve dehşet verir. Kendilerinin imza etmiş oldukları bir eserde o türlü kirler görmek, o kirleri temizlemek için artık vakit geçmiş olunca, kendilerine şiddetli bir acı verir. Bundan dolayı öyle bir boğucu ve kuruntulu bir hasta haline girerler ki artık eksiklik yapabilmek korkusundan hiçbir iş göremez olurlar. Kendi kendilerine daima bir ceza verir gibi tatbik ettikleri *examen rigorosum* (pek sıkı tetkik) usulü kendilerini hareketsiz bırakır. Bu usulü başkalarının yaptıkları işlere de bir ceza gibi tatbik ederler, en sonunda da tarih kitaplarında, ispat vesikalarından ve notlardan - "tenkit takımlarından", - tenkit takımlarında ise yanlışlardan, düzeltilmesi lâzımgelecek şeylerden başka bir şey göstermemeye kadar da varırlar.

Fazla tenkit. Gerek en kaba cahilliğe, gerek yanılmalara sebep olan şey tenkitte fazla ileri gitmektir. İnceliğin ya-

[1] J. v. Pflugk - Harttung, adı geçen kitap, s. 21 .

nında kurnazlık neyse, tenkidin yanında fazla tenkit te öyledir. Bazı kimseler her yerde, muamma bulunmıyan yerlerde bile, muamma kokusu alırlar. Açık manalı metinlerde kendilerinin kuruntu ettikleri değişiklikler bulunduğunu bahane ederek, o metinleri ince elerler. Doğru vesikalarda hile izleri bulurlar. Tuhaf bir zihin hali ! İnsan her şeye inanmak meylinden kaçınmaya alışınca en sonunda her şeyden şüphe eder [1]. — Şurası dikkat edilecek bir şeydir ki, metinler ve kaynaklar tenkidi nekadar müspet ilerlemeler meydana getirirse fazla tenkit tehlikesi de o kadar artar. Çünkü tarih kaynaklarının hepsi düzgün bir surette tenkit edilmiş bulunduğu vakit (eski zaman tarihinin devirlerinden bazıları için bu hal yokındır), aklıselim oracla durmayı emredecektir. Fakat o zaman da durmaya razı olmıyanlar bulunacaktır: şimdi en iyi yerleşmiş tenkitler üzerine incelikler gösterildiği gibi, o zaman da incelikler göstenenler bulunacak, incelik gösterenler de mutlaka fazla tenkitciliğe düşeceklerdir. E. Renan'ın dediği gibi, "tarih ilimlerinin ve onların yardımcıları olan filoloji ilimlerinin hassası, nisbî mükemmellik derecelerine varınca hemen yıkılmaya başlamaktır [2]." Bunun sebebi fazla tenkitçiliktir.

Heves göstermek (dilettantisme). Tabiî istidatları dolayısile tenkit yapanlar ve tenkitçiliği meslek tutmuş olanlar, vesikaları dışardan tenkit etmeyi (şatranç oyunu gibi) güç fakat, kaideleri karışık olduğu için, meraklı bir ustalık oyunu gibi saymaya temayül gösterirler. Bazıları vardır ki, işin temeli, açıkcası, tarih, kendilerini alâkasız bırakır. Bunlar sırf tenkit yapmak için tenkit ederler, onların gözünde derin tetkik usulünün kendisi, elde edilecek neticeler

[1] Yukarda s. 95 deki sözlerle karşılaştırınız.

[2] E. Renan, *l'Avenir de la science*, s. XIV.

ne olursa olsun, o neticelerden daha ehemmiyetli görünür. Bu, büyük istidatlı adamlar kendi işlerini herhangi umumî bir fikre bağlamaya, meselâ bir meseleyi iyice anlıyabilmek için o meseleye ait vesikaların hepsini bir sistem altında tenkit etmeye çalışmazlar; ayrı ayrı meselelere ait metinleri gelişi güzel tenkit ederler, bu metinlerin pek çok bozulmuş olmaları onların gözettikleri tek bir şarttır. Âletleri, yani tenkitçilik, ellerinde, sıkıcı bir muamma bulunduğu için kendilerinin karışmalarına lüzum gösteren, her sahaya giderler. O muamma halledildikten sonra, yahut hiç olmazsa münakaşa edildikten sonra, başka muammalar ararlar. Onların bıraktıkları şey her tarafı biribrine bağlı bir eser değil, her türlü meseleler üzerine işlerden yapılmış dağınık bir kolleksiyondur. Bu da, Carlyle'in dediği gibi, bir antikacı dükkânına, yahut biribirlerine yakın küçük küçük adalara benzer.

Mesleğe heves edenler heveslerini oldukça makul delillerle müdafaa ederler, onların dediklerine göre ilkin, her şey ehemmiyetlidir; tarihte değeri olmıyan vesika yoktur: "İlimde hiçbir eser kısır kalmaz, hiçbir hakikat ilim için faydasız olmaz.... Tarihte mevzuun küçüğü olmaz"; bundan dolayı "bir işe değer veren şey mevzuun cinsi değil, o işin usulüdür [1]". Tarihte ehemmiyetli olan şey "yığılan bilgiler değil, beyin cimnastiği, zihnin âdet edinmesi, kısa sözle, ilim zihni" dir. Tarihin bildirdiği şeyler arasında bir ehemmiyet derecesi bulunduğu farzedilse bile, hiç kimsenin bir vesika için daha önceden "ehemmiyetsizdir" demeye hakkı olamaz. Şu halde, bu işelrde faydayı anlamak için dayanılabilecek nokta nedir? Birçok vesikalar uzun zaman bir tarafa atıldığı halde, bakım noktasında bir

[1] *Revue historique,* LXIII (1897), s. 320.

değişiklik yahut bir takım yeni keşifler o vesikaları birdenbire üste çıkarmıştır: "Herhangi bir vesikayı ehemmiyetsiz bırakmak keyfî olur, önceden kısır diye hükmedilebilecek araştırma yoktur, kendisinin değeri olmıyan bir şey lüzumlu bir vasıta olarak değerli olabilir." Belki bir gün gelecek te, o gün ilim kurulmuş bulunacağından, ehemmiyetsiz bir takım vesikalar ve vakıalar bir tarafa atılacaktır; fakat bugün biz lüzumsuzu lüzumludan ayırt edecek halde değiliz; ikisinin arasındaki sınırı çizmek te, bütün ihtimallere göre, güç olacaktır. — Bu sözler, en ziyade mütehassıs işi, hem de görünüşte en faydasız olan çalışmalara hak verdirir. — Zaten, en fena tarafı düşünülerek, çalışma bozuk ise, ne ehemmiyeti olabilir? "İlmin kanunu, insan oğlunun bütün eserlerinde olduğu gibi", tabiatin bütün işlerinde olduğu gibi, "geniş çizgilerle ve etrafında bir çok lüzumsuz şeyler bulunduğu halde, başlamaktır".

Bu mülâhazaları, çürütmek imkânı olduğu derecede, çürütmeğe girişecek değiliz. E. Renan da bu noktayı hem lehinde hem aleyhinde aynı kuvvetle müdafaa ettiği halde münakaşayı en sonunda şu sözlerle kapatmıştır: "Araştırmalar, daha ciddî mevzular için daha faydalı olarak kullanılabilecek zaman alıyorlarsa o vakit onlara faydasız denilebilir.... Bir işçinin yaptığı işin her tarafını bilmesi lüzumlu olmamakla beraber, mütehassıs işlerine girişenlerin araştırmalarına değer verilecek şey ancak o işin umumî heyeti olduğundan, bu umumî heyet hakkında kendilerinin bir fikirleri bulunması arzu edilir, bugünkü ilmin kendilerine borçlu bulunduğu o kadar gayretli çalışıcılar yaptıkları işin felsefe bakımından manasını anlamış olsalardı nekadar kıymetli zamanlar kaybolmamış bulunurdu! Yol gösterilmemesinden ve varılacak gaye hakkında açıkça bir şey bil-

memekten dolayı o kadar insan kuvvetlerinin kaybedilmiş bulunmasına çok acınır [1]".

Heveslilik bir derece fikir yüksekliği ve bir derece "manevî mükemmellik" le bir araya sığmaz, fakat teknik bakımından değerli olmağa mâni değildir. Tenkitçilerden, hem de en yetişmiş olanlarından bazıları sadece amelî adamlardır, yaptıkları san'atin gayelerini de hiçbir vakit düşünmemişlerdir. — Bununla beraber heves göstermek ilmin kendisi için bir tehlike değildir, diye netice çıkarmak doğru olmaz. Kendi keyiflerinin istediğine ve merak ettikleri şeylere göre, meselelerin içindeki ehemmiyetten ziyade onların güçlüklerine kapılarak çalışan hevesli bilgeler tarihçilere (yani işleri telif etmek ve tarihin en yüksek gayelerini gözeterek eser çıkarmış olan çalışıcılara) en acele lüzumlu olan malzemeyi vermezler: başkalarını verirler. Dışardan tenkit mütehassıslarının çalışmaları yalnız, halledilmesi lüzumlu olan meseleler üzerine olsaydı, hem de bu çalışmalar yukardan bir nizam altına alınmış ve idare edilmiş olsaydı, o çalışmalar daha bereketli olurlardı.

Heveslilerin "işlerini" makul bir surette "teşkilât" altına koyarak heveslilığin sebep olduğu tehlikenin önünü almak fikri daha eskiden gelmişti. Daha elli yıl önce "kontrol" dan, dağılmış "kuvvetleri bir araya toplamak" tan sık sık bahsedilirdi: modern büyük endüstrideki iş yerlerini örnek tutarak, iyi kurulmuş "geniş iş yerlerinde", bilgeliğin hazırlık işlerinin büyük mikyasta, ilmin faydalarına en uygun bir surette yaptırılması düşünülürdü. He-

[1] E. Renan, adı geçen kitap, s. 122, 243. — Aynı fikri E. Lavisse, Paris Üniversitesi talebesine nutuklarında başka tabirlerle söylemiştir. *(Question d'enseignement national,* s. 14, 86, v. s.).

men her memlekette hükûmetler (tarih komiteleri ve komisyonları vasıtasile), akademiler ve ilim cemiyetleri, - eski rejim zamanında manastırlardaki rahipler heyetlerinn yaptıkları gibi — bu zamanda meslekleri bilgelik olanları bir araya getirerek geniş mikyasta işlere girişmeğe ve bilgelerin işlerini biribirlerine bağlamağa çalışmışlardır. Fakat, dışardan tenkit mütehassıslarını işe alarak ehil adamların nezareti altında teşkilât yapılması maddî büyük güçlüklerle karşılaşmaktadır. "İlim işinin teşkilât altına alınması" meselesi hâlâ düşünülmektedir [1].

III. Bilgelerin kibirli olmaları ve arkadaşlarının eserleri hakkında verdikleri hükümlerin son derecede şiddetli olması, daha önceden de gördüğümüz gibi, çok defa, "zihinlerinin küçük şeylere son derecede saplanmasına" alâmet olan bir kabalhat diye gösterilir, bunu en ziyade eserleri şiddetli hükme uğrıyanlar söylerler. Doğrusu, mütevazı ve iyilik düşünür bilgeler vardır: bu bir karakter meselesidir. Mesleğinde zihnini "küçük şeylere saplamak", bu işte tabiî istidadın değişmesi için kâfi değildir. *Bénédictin*'lerin "merhametli B. Du Cange" dedikleri Du Cange son derecede mütevazı idi. Kendi eserlerinden söz açtığı vakit: "Onlar gibilerini ve daha iyilerini yapmak için gözlerden ve parmaklardan başka bir şeyin lüzumu yoktur." derdi.

[1] Kitabın müelliflerinden biri, üç yüz yıldanberi, fakat en ziyade XIX uncu asırda, dünyanın başlıca memleketlerinde, tarih işlerinin teşkilâtı hakkında yapılmış olan şeyleri, başka bir yerde tafsilâtile izah etmek niyetindedir. Bu mevzu üzerinde birkaç bilge, daha önceden, J. Franklin tarafından *Annual Report of the American historical Association for* 1891, s. 38 - 61 de *The expenditures of foreign governements in behalf of history* eserinde toplanılmıştır.

Prensip olarak, hiçbir vakit hiç kimseyi ayıplamazdı: "Benim tetkik etmem ancak tetkik keyfi içindir, ne başkalarına, ne de kendime eziyet etmek için değil [1]" derdi. Bununlaberaber, bilgelerden en çoğunun, biribirlerinin en küçük yanılmalarını, hiç hatır saymadan, bazıları gururlu ve sert bir tavırla, halka bildirdikleri şüphesizdir, bunu yaparken acı bir gayret te gösterirler. Acılık ve sertlik bir tarafa bırakılırsa, böyle yapmakta haksız değildirler. Çünkü onlarda da — asıl "ilim adamları", fizikçiler, kimyacılar. v. s. gibi — ilim hakikatine karşı şiddetli bir duygu olduğundan, usule aykırı olan şeyleri haber vermeği âdet edinmişlerdir. Bu suretle, vaktile bilgelik mesleğinde çoğalmış olan, iktidarsızların ve hile yapanların mesleğe girmelerine de engel olurlar.

Tarih derslerine girmeğe niyet eden gençler arasında, bazıları ilim fikrinden ziyade ticaret fikrile hareket ederek, kabaca müspet muvaffakıyetler istediklerinden, kendilerine şöyle derler: "Tarih işi, usulün kaidelerine uygun olarak yapılmak için sonsuz ihtiyatlara ve çalışmalara lüzum göstrir. Halbuki, müellifleri kaidelere karşı azçok eksiklikler yapmış olan tarih eserlerinin çıktığı görülmiyor mu? Bu müellifler o eksikliklerden dolayı daha mı az saygı görüyorlar? Hatırları sayılan müellifler her vakit en ziyade ihtimamla çalışanlar mıdır? İş becermesini bilmek bilginin yerini tutamaz mı?" İş becermek bilginin yerini gerçekten tutsaydı, eksik çalışmak tam çalışmaktan daha kolay olduğu için, gençlerin gözünde ehemmiyeti olan şey de muvaffak olmak olduğu için bu gençler, muvaffak olmak şartile, eksik çalışmakla tam çalışmanın arasında fark bulunmadığına pek çabuk karar verirlerdi. — Zaten,

[1] L. Feugère, adı geçen kitap, s. 55, 58.

hayatta da muvaffakıyet mutlaka en iyilere düşmediği halde, burada niçin öyle olmasın? — İşte, bilgelerin merhametsizce şiddetlerinden dolayı, o gibi düşünceler, bayağılık olmakla beraber, ayni zamanda pek te fena bir hesap olur.

Fransa'da İkinci İmparatorluk devrinin sonuna doğru, tarih işleri hususunda, aydınlatılmış bir halk yoktu. Tarih bilgeliği üzerine birtakım fena kitaplar hiç mukabele görmeden çıkarılır, bunları ortaya çıkaranlar haksız şerefler bile görürlerdi. İşte o vakit, *Revue critique d'histoire et de littérature* mecmuasını kuranlar bu halin, ahlâkı bozacak bir şey olduğuna, haklı olarak, hükmettiklerinden, buna karşı koymağa teşebbüs ettiler. Bunun için, vicdansızca yahut usulsüz iş gören bilgelere, kendilerini bütün ömürlerince bilgelikten soğutacak, ilmî cezalar tertip ettiler. Birtakım bilgeleri unutulamıyacak bir surette söndürdüler, böyle yapmaları keyif için değil, tarih tetkikleri sahasında bir sansür kurmak, hem de bu suretle dehşet vererek bir âdalet göstermek için sırkı bir niyet üzerineydi. Bunun üzerine, iyi çalışmıyanlar kovalandılar, *mecmua* asıl halkın kalın tabakasına kadar tesir edemedise de, zabıtasını, bilgelikle alâkası olanların en çoğunu samimî olmak ve usule riayet etmek âdetine ister istemez alışmağa mecbur edecek kadar, geniş bir sahada işletti. Mecmuanın sebep olduğu cereyan yirmi beş yıldanberi her türlü ümidin üstünde yayıldı.

Bugün, bilgelik sahasında aslı olmıyan bir şey göstermek değilse bile onu *uzun zaman* göstermek güç olmuştur. Artık, tarih ilimlerinde de, asıl ilimlerde olduğu gibi hiçbir yanlış yerleşmez, hiçbir hakikat kaybolamaz. Bir kimya tecrübesinin iyi yapılamamış yahut eski bir kitabın yeni basmasının baştan savma yapılmış oldukları meydana çıkmak için birkaç ay, belki, birkaç yıl geçebilir, fakat yan-

lış mahsuller, yeniden tetkik edilmek şartile, kabul edilmekle beraber, er ve geç, hem de çok defa pek çabuk, meydana çıkarılır, haber verilir, ortadan kaldırılır. Dışardan tenkit işlerinin nazariyesi o kadar iyi yerleşmiş, her memlekette o nazariyeyi iyice anlamış bilgelerin sayısı o kadar çoktur ki, şimdi, vesikaları tarif eden bir kataloğun, bir eski kitap basmasının, bir *regeste*'nin, bir monografinin hemen derinden tetkik edilerek, ayıklanarak onun hakkında bir hüküm verilmemesi pekaz görülür. Şunu iyice bilmek lâzımdır: bir bilgelik işini ortaya çıkarmazdan önce, onun hiçbir suretle hücuma uğramıyacak surette olması için bütün tedbirleri almıyarak cür'et göstermek artık pek ihtiyatsızlık olur, çünkü o iş hemen, yahut her halde yakın bir zamanda hücuma uğrar ve yıkılır. Bunu bilmiyen birtakım saf adamlar, pek iyi niyetlerle, "hizmet etmek" maksadile, başka işlerde (meselâ politika sahasında) olduğu gibi, burada da herkesin gözü önünde, tahmin ile, "ihtisas bilgileri olmadan" iş görülebileceğine de kanaat getirmiş gibi görünürler, arada sırada, yetişecek kadar hazırlanmadan, hâlâ dışardan tenkit sahasına çıkmak tehlikesine düşerler; bundan pişman olurlar. Kurnaz olanlar kendilerini bu tehlikeye atmazlar: bilgelik işleri, zahmetli ve pekaz şerefli olduktan başka, onlara değerli bir şey gibi görünmez; usta mütehassısların, bu işe karışanlara karşı merhametsiz olduklarını ve bu işi kendilerine hasrettiklerini onlar pek iyi bilirler; kendileri için bu tarafta yapılacak hiçbir iş olmadığını anlarlar. Bilgelerin namuslu ve sert bir surette hiç uyuşmaz olmaları, kendilerini, asıl tarihçilerin hâlâ arada sırada başlarına gelen, hoşa gitmiyecek temaslardan kurtarır.

Bundan dolayı, eksik çalışanlar, bilgelerin yaptıkları gibi pek yakından kontrol etmiyecek okuyucular aradık-

larından daha ziyade tarih yazmak tarafına kaçarlar. Orada usulün kaideleri daha az bellidir, yahut daha doğrusu daha az bilinir. Metinlerin tenkidi ve kaynakların tenkidi ilmî şekillere vardırılmış olduğu halde tarihte sentez işleri hâlâ tesadüfe göre yapılır. Bilgelik eserlerinde o kadar açık olarak meydana çıkan fikir karışıklığı, cahillik, ihmal tarih eserlerinde edebiyatla bir dereceye kadar kapanır, bu hususta iyice alıştırılmamış olan halk ta o hallerden müteessir olmaz [1]. Sözün kısası, bu sahada cezasız kalmak ihtimalleri çoktur. — Bununlaberaber o ihtimaller de azalmaktadır: pek uzak olmıyan bir gün glecek, düzgün surette sentez yapmıyanlar da o gün, dikkatsizce yahut usta olmadan hazırlama tenkidi teknikçilerinin şimdiden oldukları gibi, hürmet görmekten mahrum kalacaklardır. On dokuzuncu asrın, daha dün ölmüş olan, meşhur tarihçilerinin, Augustin Thierry'nin, Ranke'nin, Fustel de Coulanges'in, Taine'in v. s. nin eserlerini tenkitçiler şimdiden tırtıklamış, âdeta bunların boşluklarını meydana vurmuş değiller midir? Bu tarihçilerin usullerindeki eksiklikler şimdiden görülmüş, tarif edilmiş, mahkûm edilmiştir.

Başka türlü mülâhazalardan müteessir olmıyanlara, tarihte namuslu bir surette çalışmak lüzumuna kanaat verecek şey iyi çalışmamakla beraber hoşa gitmiyecek hallerle karşılaşmamak zamanlarının geçmiş yahut hemen hemen geçmek üzere bulunmuş olmasıdır.

[1] Dışardan tenkit mütehassısları bile, bilgelik işleri çıkınca o kadar açıkgöz oldukları halde, her türlü sentez işini bir tarafa atmayı kendilerine önceden bir kaide olarak tutmadıkları vakit, yanlış sentez işleri yapmaya "umumî fikirler" in görünüşlerine, hem de edebiyat süslerine, hemen başkaları kadar kolaylıkla, kapılırlar.

KISIM II

İÇERDEN TENKİT

FASIL VI

Tefsir tenkidi (Herméneutique)

I. Bir hayvanat âlimi bir adalenin şeklini ve uzunluğunu tarif ettiği vakit, bir fiziyoloji âlimi bir hareketin trasesini gösterdiği vakit, onların elde ettikleri neticeler toptan kabul edilebilir, çünkü o neticeleri hangi usulle, hangi âletlerle, hangi kayıt sistemile elde ettikleri bilinir [1]. Fakat Tacite Cermenler hakkında: *Arva per annos mutant* dediği vakit, Tacite'in ne, haber almak için düzgün hareket etmiş olduğu, ne de *arva* ve *mutant* kelimelerini hangi manada kullanmış olduğu önceden bilinmez; bunlardan emin olmak için önceden yapılacak bir iş vardır [2]. Bu iş içerden tenkittir.

Tenkitten maksat vesikada doğru olarak kabul edilebilecek şeyi ayırt etmektir. Halbuki bir vesika ancak uzun

[1] Müşahede ilimlerine de bir nevi tenkidin lüzumu vardır. İlk önümüze çıkan adamın müşahedeleri tahkik edilmeden kabul edilmez; ancak "çalışmasını bilen" kimselerin elde ettikleri neticeler kabul edilir. Fakat bu tenkit toptan ve bir defada yapılır, tenkit müellifin hakkındadır, işleri hakkında değil; tarih tenkidinin, ötekinin aksine olarak, vesikanın kısımlarından her biri üzerinde tafsilâtla iş görmesi lâzımdır.

[2] Yukarda kitap II, fasıl V, s. 109 la karşılaştırınız.

bir sıra işlerin en son neticesinden başka bir şey değildir. Müellif o işlerin tafsilâtını bize bildirmez. Vakıaları müşahede etmek yahut toplamak, cümleleri tasavvur etmek, kelimeleri yazmak, biribirinden ayrı olan bu işlerin hepsi ayni düzgünlükle yapılmış olmıyabilir. Şu halde müellifin bu çalışma mahsulünü *analiz ederek* hangi işlerinin düzgün olmadıklarını ayırt etmek ve onların *neticelerini* kabul etmemek lâzımdır, Bu suretle, tenkit için *analiz lüzumlu* bir şeydir, her türlü tenkit bir analizle başlar.

Analizin mantık dairesinde tamam olması için, müellifin yapmış olması lüzumlu olan işlerin *hepsini birer birer* tetkik ederek o işleri yeniden kurmak ve onlardan herbirinin düzgün yapılıp yapılmadığını aramak lâzımgelirdi. Vesikayı meydana çıkarmış olan işlerin hepsini, müellifin vesikaya mevzu olan vakıayı görmesinden, vesikanın harflerini çizmiş olan âletin hareketine kadar, biribiri arkasından gözden geçirmek lâzımgelirdi; yahut daha iyisi, aksi istikamette giderek elin hareketinden vakıayı müşahedeye kadar, derece derece, çıkmak lâzımgelirdi. Bu usul o kadar uzun olur ve o kadar usanç verir ki onu tatbik için hiç kimsenin ne vakti, ne de tahammülü bulunur.

İçerden tenkit, dışardan tenkit gibi, onu kullanmak keyfi için kullanılacak bir vasıta değildir [1]; içerden tenkit doğrudan doğruya bir zevk vermez, çünkü hiçbir meseleyi kat'î olarak halletmez. İçerden tenkit ancak lüzumundan dolayı kullanılır ve onu en lüzumlu derecesine indirmeğe çalışılır. En titiz tarihçi bile, işlerin hepsini şu iki grupta toplıyan kısa bir usulle kanaat eder:

1° Vesikanın içindeki şeyleri analiz etmek ve müelli-

[1] Yukarda s. 117 ile karşılaştırınız.

fin ne demek istediğinden emin olmak için lüzumlu olan müspet bir tefsir tenkidi; 2° müellifin söylediklerini kontrol etmek için lüzumlu olan, vesika hangi şartlar içinde meydana gelmişse o şartları analiz etmek ve menfi tenkit. Tenkit işini böyle ikiye ayırmak usulünü de ancak seçme adamlar tatbik ederler. Tabiî temayül, usul ile çalışan tarihçilerde bile, metni, müellifin zihninde ne bulunduğunu tamamı tamamına tasavvur etmeğe lüzum görmeksizin [1] vesikada doğrudan doğruya haberler aramak düşüncesile okumaktır. Böyle yapmak olsa olsa XIX uncu asır vesikaları için mazur görülebilir, çünkü onları yazmış olan adamların dili ve düşünüş tarzları bizim için yabancı değildir, o da yalnız bir türlü tefsir etmek mümkün olduğu vakitlerde. Vesikayı yazmış olan müellifin dili ve ya düşünüş âdetleri vesikayı okuyan tarihçinin âdetlerinden ayrılınca yahut metnin manası açık ve itiraz edilemiyecek bir halde olmayınca öyle yapmak tehlikeli olur. Bir metin okuyan herhangi bir kimse yalnız o metni anlamakla meşgul olmazsa metni, zarurî olarak, kendi duyguları arasından okur [2]; vesikada kendisinin tasavvurlarına uygun olan yahut vakıalar hakkında daha önceden edinmiş olduğu fikre uygun bulunan cümleler veya kelimeler gözüne çarpar; hiç farkına varmaksızın da o cümleleri veya

[1] Taine, *Origines de la France contemporaine,* c. II, *la Révolution* eserinde böyle yapmış gibi görünür; müellif kendisinde bulunan basılmamış vesikalardan ayırarak eserine koymuştu; fakat önceden bir usul altında o vesikaları analiz ederek manalarını tayin etmiş olduğu görülmez.

[2] Almancada, bu hâdiseyi tamamı tamamına anlatan bir *hineinlesen* kelimesi vardır; fransızcada buna karşılık bir tabir yoktur.

kelimeleri ayırır, kendi hayalinde bir metin kurarak onu müellifin gerçekten olan metninin yerine bile koyar [1].

[1] Futsel de Coulanges bu *usulün* tehlikelerini pek açık olarak anlatır: "Bilgelerden bazıları kendilerine bir fikir edinmekle işe başlarlar. . . Metinleri de bundan sonra okurlar. Bu suretle metinleri anlamamak yahut yanlış anlamak tehlikesine pek ziyade düşerler. Çünkü metin ile önceden bir fikir edinmiş bulunan zihin arasında, bir çarpışma çıkar; zihin bu çarpışmayı belli etmezse de kendisindeki fikre uygun olmıyan şeyi anlamak istemez, bu çarpışmanın mutat olan neticesi de, zihnin metinde açık olan şeyi tanıması değildir, daha ziyade metin boyun iğer, rıza gösterir ve zihinde önceden yerleşmiş fikirle uyuşur. . . Metinleri okurken şahsî fikirleri ortaya koymak *subjectif* usuldür. İnsan bir şeye baktığını sanır, halbuki baktığı şey kendisinin fkridir .İnsan bir hâdiseyi müşahede ettiğini sanır, halbuki zihin o hâdisenin ne renk ve ne mana almasını istiyorsa hâdise hemen o rengi ve o manayı alır. İnsan bir metin okuduğunu sanır, halbuki o metnin cümleleri, insanın o vesika hakkında önceden edinmiş olduğu fikre göre hususî bir mana alırlar. Bu *subjectif* usul *Mérovingien*'ler devri tarihini en ziyade karıştırmış olan şeydir. . . Çünkü metinleri okumak yetişmez, onları daha önceden bir kanaat getirmeksizin okumak lâzımdır." *(Monarchie franque,* s. 31) — Ayni sebepten dolayı, Fustel de Coulanges bir vesikayı başka bir vesikanın içinde okumağı fena görürdü; Tacite'in *Germanie* eserini, *Lois barbares*'la izah etmek âdetine karşı itiraz ederdi. *Revue des questions historiques,* 1887, c. I de Grégoire de Tours'un B. Monod tarafından bir tefsiri başlıklı usul dersine bakınız. "Tarihçi her vesikayı tamamı tamamına analiz ederek işe başlamalıdır... Bir metnin analiz edilmesi... her kelimenin manasını kararlaştırmak, metni yazmış olan kimsenin gerçekten

II. Tarihte her vakit olduğu gibi, burada da usul ilk temayüle karşı gelmektir. Meydanda olan fakat çok defa unutlan şu prensibi iyice anlamak lâzımdır ki, bir vesikada ancak onu yazmış olan adamın fikirleri bulunur, bir metinden tarih için ne çıkarılabileceğini düşünmeden *önce,* metnin kendisini anlamakla işe başlamayı insan kendisine kaide olarak tutmalıdır .Bu suretle insan usulün şu umumî kaidesine varır: her vesikanın tetkiki, vesikayı yazan müellifin gerçekten düşünüşünü tayin etmekten başka bir maksat olmaksızın, o vesikanın içindeki şeyleri analiz etmekle başlamalıdır.

Bu analiz, önceden yapılacak ayrı ve müstakil bir iştir. Tecrübe, bilgelik işlerinde olduğu gibi [1], burada da fiş sistemini kabul etmek lüzumunu öğretmiştir. Her fişte ya bir vesikanın, ya bir vesikada ayrı bir kısmın, yahut bir hikâyedeki bir vakıanın analizi bulunacaktır; analiz, yalnız metnin umumî manasını değil, imkân olduğu

düşünüşünü meydana çıkarmaktır. . . Müellif (B. Monod), tarihçinin her cümlesindeki manayı ve o cümlelerle ortaya koyduğu düşünceyi ayıracağı yerde, her cümleyi Tacite'de yahut *Loi salique*'de bulunan şeyler vasıtasile tefsir etmektedir. . . Analizin ne olduğunu iyice anlamak lâzımdır. Birçok kimseler analizden bahsederler, fakat onu tatbik edenler azdır. . . Analizde, tafsilâtın her birini dikkatle inceliyerek bir metinde bulunan şeylerin hepsini o metinden meydana çıkarmak lâzımdır; metinde bulunmıyan bir şeyi analizle o metin içine sokmamalıdır." — Bu çok iyi nasihatleri okuduktan sonra B. Monod'nun *(Revue historique*'de) cevabını bulmak faydalı olur; o cevapta görülür ki Fustel tavsiye ettiği usulü kendisi de her vakit tatbik etmemiştir.

[1] Yukarda s. 98 le karşılaştırınız.

derecede, müellifin maksadını ve tasavvurunu da göstermelidir. Müellifin düşünüşünü tamam meydana çıkaracak gibi görünen tabirleri harfi harfine yazmak iyi olur.

Bazan metni zihinde analiz etmiş olmak yetişebilir: bir vakıanın her tarafını *aynile* yazmağa her vakit lüzum görülmez; o halde işe yarıyacağı sanılan kısımları yazmakla iktifa olunur. — Fakat her vakit gözönünde bulunan, kendi duygusunu metnin yerine koymak tehlikesine karşı emniyetli olarak ancak bir tedbir vardır; onun için bu tedbiri bir kaide derecesine çıkarmak iyi olur: bir vesikanın hepsini [1] aynile değilse bile, hiç olmazsa zihnî olarak analiz ettikten *sonra,* ve ancak o vakit, o vesikadan fıkralar çıkarmak, yahut kısım kısım analizler yapmağa kendini mecbur tutmak lâzımdır.

Bir vesikayı analiz etmek müellifin ifade ettiği fikirlerin hepsini anlamak ve birer birer ayırmak demektir. Bu suretle analiz, *tefsir tenkidi* manasına irca edilebilir.

Tefsir, biri kelime kelime mana ve biri gerçekten mana olarak, iki dereceden geçer.

III. Bir metnin kelime kelime manasını tayin etmek bir dil işidir; bundan dolayı, *Philologie (Sprachkunde)* tarihin yardımcı ilimleri sınıfına ayrılmıştır. Bir metni anlamak için ilkin o metnin dilini bilmek lâzımdır. Fakat dili *umumî surette* bilmek yetişmez. Grégoire de Tours'u tefsir etmek için lâtinceyi umumî bir surette bilmek kâfi

[1] Mütehassıs olarak çalışan biri analiz yapmağı üzerine alabilir; *regeste*'ler ve *acte*'lar katalogları için böyle yapılır; analiz işini, *regeste*'leri yapan düzgün olarak yapmışsa o işi tekrar yapmak lüzumsuz olur.

değildir; böyle umumî surette lâtince bilgisini Grégoire de Tours'un lâtincesine tatbik etmek için ayrıca bir tarihî tefsir de lâzımdır.

Tabiî temayül bir kelimeye hernerede tesadüf olunursa ona her yerde ayni manayı vermektir. İnsan tabiî olarak, dili de değişmez bir işaret sistemi gibi tutar. Vakıa, ilimlerde, cebirde, kimya ıstılahlarında kullanılmak için icat edilmiş olan işaretlerin karakteri öyledir; orada her tabirin tamamı tamamına tayin edilmiş, bir tek mutlak ve hiç değişmez bir manası vardır; tabir analiz edilmiş, tamamı tamamına tayin edilmiş bir fikir ifade eder ve her nerede kullanılırsa kullanılsın, onu kullanan müellif kim olursa olsun, her vakit ayni olan yalnız bir fikirden başkasını ifade etmez. Fakat vesikaların yazılmış oldukları bayağı dil dalgalı bir dildir; her kelime karışık ve iyice tayin edilmemiş bir fikir ifade eder; kelimenin birden ziyade, nisbî ve yerine göre değişir manaları vardır; ayni kelime başka başka birçok şeyler ifade eder; ayni müellifin yazısında, etrafında bulunan başka kelimelere göre ayrı ayrı mana alır; bir müelliften başka bir müellife geçerken ve zaman geçtikçe kelimenin manası değişir. *Vel* klâsik lâtincede her vakit *yahut* manasını ifade eder, ortazamanların bazı devirlerinde *ve* manasına gelir; klâsik lâtincede *rey vermek* demek olan *suffragium* ortazamanlarda *yardım* manasını alır. Demek oluyor ki, bizi bir metnin tabirlerinden hepsini klâsik manasile yahut âdet olan manasile izah etmeğe sevkeden o tabiî temayüle karşı koymağı öğrenmek lâzımdır. Dilin umumî kaideleri üzerine kurularak yapılan gramer tefsiri, her kelimeyi ayrı ayrı tetkik ederek yapılan tarih tefsirile tamamlanmalıdır.

Usul kelimelerin vesikadaki hususî manalarını meydana çıkarmaktır; usulün temeli pek basit şu birkaç prensiptir:

1° Dil, arkası kesilmiyen bir tekâmülle değişir. Her devrin kendisine mahsus bir dili vardır ki onu hususî alâmetlerle tertip edilmiş bir sistem olarak telâkki etmelidir. Şu halde, bir vesikayı anlamak için *zamanın dilini,* yani vesikanın yazılmış olduğu zamanda kelimelerin ve şivelerin manasını bilmek lâzımdır. — Bir kelimenin manası o kelime hangi fıkralarda kullanılmış ise o fıkralar bir araya getirilerek tayin edilir: O fıkralar arasında hemen daima biri bulunur ki, orada fıkranın o kelimeden veya şiveden başka kısımları mana hakkında hiç şüphe bırakmaz [1]. Bu, *Thesaurus lingua latine* yahut Du *Cange*'ın *Glossaire*'leri gibi tarih lûgatlerinin işidir; bu repertuarlarda her kelimeye ayrılan makale kelimeye hangi fıkralarda tesadüf edilirse o fıkraları toplamıştır, bundan başka makalede müellif zamanı tesbit ederek göstermiştir.

Vesikanın dili o vesikayı yazmış olan müellifin zamanında zaten ölmüş bir dil olup ta müellif onu yazılardan öğrenmişse — ki ortazamanların yakın devirlerinde böyle olmuştur — kelimelerin keyfî bir manada alınmış ve ancak bir incelik göstermek için seçilmiş olup olmadık-

[1] Bu tarzın pratik örnekleri Deloche'un *la Trustis et l'antrustin royal,* Paris, 1873, in - 8 eserinde, bir de en ziyade Fustel de Coulanges'da bulunacaktır. Bilhassa *marca* kelimesile *(Recherches sur quelques problèmes d'histoire,* s. 322-356), — *mallus* (aynı eser, 372 - 402), — *alleu (l'Alleu et le domaine rural,* s., 149 - 170), — *portio* (aynı eser, s. 239 - 252) kelimeleri üzerine tetkike bakınız.

larına dikkat etmek lâzımdır: Meselâ *consul* (comte), *capite census* (censitaire), *agellus* (grand domaine).

2° Kelimenin kullanılış tarzı bir mıntakadan başka bir mıntakaya değişebilir; şu halde vesika hangi memlekette yazılmışsa o *memleketin dili,* yani o memlekette kullanılan hususî manaları bilmek lâzımdır.

3° Her mülelifin kendisine mahsus bir yazış tarzı vardır, demek oluyor ki *müellifin dilini,* onun kelimelere verdiği hususî manaları tetkik etmek lâzımdır [1]. Meusel'in *Lexicon Caesarianum* eseri gibi — bir müellif her kelimeyi hangi fıkralarda kullanmışsa o fıkraları toplıyarak yapılan — bir müellifin dili hakkında lûgat kitapları bu işe yararlar.

4° Bir tabirin manası bulunduğu fıkraya göre değişir; şu halde her kelimeyi ve her cümleyi ayrı ayrı değil, bütün ibarenin (contexte) umumî manasına göre tefsir etmek lâzımdır. Bu, tefsirin temelli kaidesi olan, *ibare kaidesidir* [2]. Bu kaide, bir metinde bulunan bir cümlenin kullanılmasından önce metnin umumî heyetinin okunulmuş olmasına lüzum gösterir; bir ibareden birtakım cümle parçaları alınarak *citations* yapılınca ibarenin o parça-

[1] Bu işin nazariyesi ve bir misali Fustel de Coulanges'ın *Recherches sur quelques problèmes d'histoire* (s. 189 - 289) eserinde Tacite'in Germen'ler üzerine verdiği haberler bahsinde bulunur. Bilhassa s. 263 - 289, Germenlerin kültür tarzı hakkında meşhur fıkranın münakaşasına bakınız.

[2] Futsel de Coulanges bu kaideyi şöyle göstermiştir: "Hiçbir vakit iki kelimeyi içinde bulundukları ibareden ayırmamalıdır; öyle yapınca insan o kelimelerin manası hakkında aldanır." (*Monarchie franque*, s. 228, n. 1.)

lara verdiği mana anlaşılamıyacağından modern bir eserde öyle yapmak, bu kaideye göre, memnudur [1].

Bu kaideler kat'iyetle tatbik edilseydi tefsir için yanlışlığa hiç ihtimal bırakmıyacak, fakat pek ziyade vakit geçmesine sebep olacak tamamı tamamına doğru bir usul kurulmuş olurdu. *Her* kelime için zamanın dilini, memleketin dilini, müellifin dilini ve ibaredeki manasını ayrıca birer iş olarak tayin etmek lâzım olsaydı, nekadar uzun işe lüzum olurdu! Bir tercümenin iyi olması için bukadar çalışmağa lüzum vardır; eskizamanın edebiyatta pek büyük ve değerli olan birkaç eseri için bu kadar çalışmağa razı olanlar bulunmuştur; tarih vesikaları yığınları için tatbikatta kısa bir tarzla iktifa edilir.

Her kelimenin manası ayni suretle değişmek ihtimali yoktur; ençoğu, müelliflerin hepsinde ve her zamanda aşağı yukarı ayni şekilde manayı muhafaza eder. Şu halde bilhassa, mahiyetleri dolayısile başka başka mana-

[1] Fustel bu tarzın fenalığı hakkında şu suretle hüküm verir: "Bir başkasından alarak nakleden ve nakledilen fıkranın gösterildiği yerde bulunup bulunmadığını tahkik zahmetinden başkasına katlanmıyan yalancı bilgeleri söylemiyorum. Nakillerin doğruluğunu tahkik etmek, metinleri okumaktan büsbütün başka bir şeydir ve bu iki şey insanı çok defa birbirinin aksi neticelere vardırırlar." *Revue des questions historiques*, 1887, c. I. — B. Glasson'a toprakta müşterek olmak nazariyesi bahsında verilmiş olan derse de (l'Alleu. . ., s. 171 - 198) bakınız; bu ders 45 *citation* münakaşasıdır ki bunlar da ibareye bakılınca, onlardan hiçbirinin B. Glasson'un kabul ettiği manaya uymadığı gösterilmiştir. Cevap karşılaştırılabilir: Glasson, *les Communaux et le domaine rural à l'époque franque*, Paris, 1890.

larda kullanılabilecek şu tabirleri tetkik etmekle iktifa olunabilir: 1° Büsbütün yeniden terkip edilmiş tabirler ki, bunlar tesbit edilmiş olduklarından kendilerini terkip eden kelimeler gibi değişmezler; 2° En ziyade, mahiyetlerinden dolayı değişmeğe istidatları olan şu kelimeler: İnsan sınıfları *(miles, colonus, servus);* — müesseseler *(conventus, justitia, judex);* — âdetler *(alleu, bénéfice, élection);* — duygular, kullanılan eşya. Bütün bu kelimeler için manalarının sabit olduğunu farzetmek ihtiyatsızlık olur; tefsir edilecek metinde bu kelimelerin hangi manada alınmış olduklarını tahkik etmek pek lüzumlu bir ihtiyattır.

Fustel de Coulanges şöyle demiştir: "Böyle kelime tetkiklerinin tarih ilimlerinde büyük bir ehemmiyetleri vardır. Yanlış tefsir edilmiş bir tabirden büyük yanlışlıklar çıkabildir [1]." Vakıâ, Fustel'in yük kadar kelimeye tefsir tenkidi usulünü tatbik etmesi *mérovingien*'ler zamanları tarihini yenilemesi için kâfi gelmiştir.

IV. Vesikayı analiz ettikten ve cümlelerin lâfzî manasını tayin ettikten sonra, insan müellifin hakikî düşünüşünü anlıyabildiğinden gene emin olamaz. Müellifin bazı tabirleri değişik bir manada almış olmasına imkân vardır; böyle olabilmesine pek başka başka birçok sebepler vardır: Allegori (allégorie) yahut sembol, (symbole) istihza yahut aldatma, — telmih yahut zımnî mana, — bayağı

[1] Fustel'in hususiyetini meydana getirmiş olan şey kendisinin tefsir tenkidi yapmak tarzıdır; bu müellf kendisi hiçbir dışardan tenkit eseri çıkarmamıştır, yapmış olduğu samimîlik ve doğruluk tenkidi de eski zaman müelliflerinin sözlerine, saflığa kadar varan, hürmetinden dolayı güçlüklere uğramıştır.

mecazî sözler bile (istiare, mübalâga, az sözle çok manâ kasdetmek) [1]. Bu ihtimallerin hepsinde, lâfzî mana arasından, müellifin yanlş bir şekil altında, istiyerek gizlemiş olduğu gerçekten manayı anlamak lâzımdır.

Meseleyi mantık bakımından halletmek pek güçtür: Değişmiş bir manayı emin olarak anlamak için dışardan ve sabit hiçbir delil yoktur. On dokuzuncu asırda bir edebiyat tarzı haline gelmiş olan aldatmanın temeli, istihzayı belli edecek her türlü alâmetleri kaldırmaktır. Tatbikatta, bir müellif kendi fikrinin anlaşılmasına hususî bir ehemmiyet verdiği vakit o müellifin değişik bir mana kullanmıyacağından insan manen emin olur; bundan dolayı resmî vesikalarda, beratlarda ve tarih hikâyelerinde değişik manaya tesadüf etmek ihtimali azdır. Bu vesikaların hepsinde vesikanın umumî şekli onun lâfzî manada yazılmış olduğunu tahmin ettirebilir.

Bunun aksine olarak, müellifin düşüncesi kendi fikrinin anlaşılmasından başka bir şey olduğu vakit, yahut müellif yaptığı telmihleri ve zımnî manada kullandığı kelimeleri anlıyabilecek bir halka karşı, veya kendisinin sembollerini ve mecazlı sözlerini anlamaları lâzımgelen (din adamları yahut edebiyat adamları gibi) işi bilen adamlara karşı yazmış olduğu vakit değişik bir mana bek-

[1] Resimli abidelerin tefsirinde de buna benzer bir güçlük meydana çıkar; resimlerin manası da "harfi harfine" alınmamalıdır. Behistoun'un abidesinde Darius mağlûpları yere yatırmıştır; bu bir istiare demektir. Orta zaman minyatürleri bazı zatleri, başlarında taç bulunduğu halde, yataklarında yatar gösterirler, taç o zatlerin hükümdar sırasında bulunduklarına semboldür, ressam onların yatakta da başlarında taç bulunduğunu söylemek istememiştir.

lemelidir. Eski zamana ait vesikalar arasında büyük bir kısım teşkil eden dinî metinlerde, hususî mektuplarda ve edebiyat eserlerinin hepsinde böyledir. Bundan dolayı, metinlerdeki gizli manayı anlamak ve tayin etmek san'ati (tefsir tenkidinin yunanca adı olan) *herméneutique* [1] nazariyesinde, bir de kutsî metinlerin ve klâsik müelliflerin *tefsirinde* her vakit geniş bir yer tutmuştur.

Kelimenin lâfzî manası altına değişik bir mana sokmak için kullanılan muhtelif tarzlar pek başka başka olduğundan ve herkesin şahsına göre pek çok şartlara bağlı bulunduğundan, o değişik manaları tefsir etmek san'atinin birtakım umumî kaideler altına alınmasına imkân yoktur. Burada şu umumî prensipten başkası pek te gösterilemez: Kelimenin lâfzî manası saçma, bağsız veya karanlık, ya müellifin fikirlerine veya kendisinin bildiği vakıalara aykırı olursa o vakit değişik bir mana bulunduğu tahmin edilmelidir.

Bu manayı tayin etmek için, bir müellifin dilini tesbit ederken nasıl yapılırsa öyle yapmalıdır: değişik bir manada olduklarından şüphe edilen parçaların bulundukları fıkralar mukayese edilerek ibareye göre manayı çıkarabilecek bir fıkra bulunup bulunmadığı aranılır. Bu tarzın meşhur bir misali *Apocalypse* (Yuhanna) kitabında *Bête* (Hayvan)kelimesindeki mecazî mananın meydana çıkarılmasıdır. Fakat meseleyi halletmek için emniyetli bir usul bulunmadığından bir metin içindeki gizli maksatlardan hepsinin meydana çıkarılmış yahut telmihlerden hepsinin

[1] A. Boekh, *Encyclopaedie und Methodologie der philologischen Wissenschaften* [2] (1886) eserinde *herméneutique* için bir nazariye kurmuş, E. Bernheim o nazariyeye müracaat etmekle iktifa etmiştir.

anlaşılmış olduğunu iddia etmeğe insanın hakkı olamaz; mananın meydana çıkarıldığına kanaat getirilmiş olduğu vakit bile, zarurî olarak tahmin üzerine yapılan bir tefsirden neticeler çıkarmamak daha iyi olur .

Bunun aksi istikamette olarak, — *Néo - platonicien*'lerin Eflatun'un kitapları ve *Swedenborgien*'lerin İncil için yaptıkları gibi — her yerde mecazî mana aramaktan sakınmak lâzımdır. Böyle lüzumundan fazla *herméneutique*'ten artık vazgeçilmiştir; fakat her yerde telmihler aramak için insanda bulunan öyle bir tabiî temayülden kurtulmak imkânı yoktur. Bu araştırma, her vakit tahmin üzerine olduğundan, tarih için faydalı neticelerden ziyade tefsiri yapanın kendi keyfini okşar.

V. En sonunda, insan metnin gerçekten manasını anlıyabildiği vakit, müspet analiz işi bitmiş demektir. Netice müellifin *tasavvurlarını,* zihninde bulunan hayalleri, âlemi hangi mefhumlar vasıtasile zihninde kurmuşsa o mefhumları tanımak olur. Bu suretle fikirlere, doktrinlere, bilgilere varılır. Bunlar da pek mühim birtakım haberler tabakasıdır ki tarih ilimlerinden şu bütün bir grup o haberlerle teşkil edilmiştir [1]: Resim san'atleri ve edebiyatlar tarihleri, — ilimler tarihi, — felsefe ve ahlâk doktrinleri tarihi, — mitoloji ve akideler (ki bunlara yanlış olarak dinî tarihler denilir, halbuki resmî doktrinler, onlara itikat edilip edilmediği araştırılmadan, tetkik olunur) tarihi, — hukuk tarihi, resmî nizamlar tarihi (nizamların pratik olarak tatbik edilip edilmedikleri araş-

[1] Tasavvurlardan, dışardaki vakıalar üzerine bilgiler çıkarmak usulü tarihi kurmak için muhakeme nazariyesinin bir kısmıdır. Kitap III e bakınız.

tırılmadığı vakit), — *folklore* adı altında toplanılan masalların, an'analerin (tasrih edilmeden itikatlar denilen) halk fikirlerinin, halk tasavvurlarının hepsi.

Bu tetkiklerin hepsi için ancak dışardan tenkit ile kaynak tenkidinin lüzumu vardır; bunlara lüzumlu olan iş maddî vakıalar tarihine lüzumlu olan işten daha azdır; ondan dolayı bu tetkikler daha çabuk olarak bir usul altında teşekkül etmişlerdir.

FASIL VII

İçerden ve menfî, samimilik ve doğruluk tenkidi

I. Analiz ve müspet tefsir tenkidi ancak vesika müellifinin zihninin içinde geçen muameleyi anlamağa vardırırlar ve ancak müellifin fikirlerini tanıtırlar. Dışardaki vakıalar üzerine doğrudan doğruya hiçbir şey öğretmezler. Müellif o vakıaları müşahede edebilmiş olsa bile, onun yazdığı metin ancak o vakıaları nasıl göstermek istediğini bildirir, vakıaları gerçekten nasıl görmüş olduğunu bildirmedikleri gibi vakıaların gerçekten nasıl olduklarını hiç bildirmezler. Bir müellifin ifade ettiği şey mutlaka kendisinin inandığı şey değildir, çünkü müellif yalan söylemiş olabilir; inandığı şey mutlaka olmuş şey değildir, çünkü müellif aldanmış olabilir. Bu kaziyeler ispata muhtaç değildir .Bununlaberaber ilk bir tabiî temayül bizi vesikada ne ifade edilmişse ona inanmağa sevkeder, bu da hiçbir müellifin yalan yazmamış yahut aldanmamış olduğunu kabul etmeği tazammun eder; insana kendi kendine gelen bu derece inanış ta pek kuvvetli olsa gerektir, çünkü inanış hergünkü tecrübemizle anladığımız sayısız derecede çok yanlışlar ve yalanlardan sonra gene sabit kalır.

Tatbikat tarihçilerin karşısına biribirlerini çürüten vesikalar çıkararak onları düşünmeğe mecbur etmiştir; böyle biribirlerini çürüten vesikalar üzerine, şüphe etmeğe razı olmak ve tetkikten sonra yanlış yahut yalanı tanımak zarurî olmuştur; yalan yahut yanlış oldukları meydanda

bulunan ifadeleri bir tarafa atmak için menfi tenkit yapmak lüzumu bu suretle meydana çıkmıştır. Fakat bizi inanmağa sevkeden tabiî temayül o kadar bozulmaz derecededir ki, meslek adamlarının bile ifadelerin içerden tenkidini, kaynakların dışardan tenkidini yaptıkları gibi, muntazam bir usul halinde kurmalarına engel olmuştur. Tarihçiler, kendi eserlerinde, tarih usulünün nazariyecileri bile [1], bu işte — kaynaklar tenkidinin muayyen ıstılahları karşısında göze batacak kadar tezat teşkil eden — bayağı mefhumlarla ve müphem ifadelerle kalmışlardır. Tarihçiler vesika müellifinin vakıalar zamanında bulunup bulunmadığını, *vakıaları gözlerile görüp görmediğini; sözünde doğru olup olmadığını* ve *doğru haber alıp almadığını,* hakikati anlayıp anlamadığını ve hakikati söyleyip söylemediğini yahut hakikati söylemeği isteyip istemediğini, hattâ bir tek ifadeyle hulâsa ederek, *emniyete lâyık olup olmadığını,* umumî bir surette incelemekle iktifa ederler.

Şüphesiz bu sathî tenkit hiç tenkit etmemekten pekçok daha iyidir, sathî tenkit onu tatbik edenlere hiç itiraz edilemiyecek bir üstünlük duygusu vermek için de kifayet etmiştir. Fakat bu türlü tenkit bayağı inanışla ilmî bir usulün ortasıdır. Her türlü ilimde olduğu gibi, burada da hareket noktası usul altında şüphe (doute méthodique) olmalıdır [2]. İspat edilemiyen her şey muvakkat

[1] Meselâ Père de Smedt, Tardif, Dreysen ile Bernheim-bile.

[2] Descartes, tarihin daha, önceden yazılmış hikâyeleri tekrar etmekten ibaret bulunduğu bir zamanda gelmiş olduğundan, usul şüphesini tarihe tatbik etmenin çaresini bulamamıştı. Onun için tarihte ilim vasfını tanımağı reddetmişti.

olarak şüpheli kalmal dır; bir kaziyeyi ifade etmek için onun doğru olduğuna inandıracak delillerini göstermek lâzımdır. Usul şüphesi vesikaların ifadelerine tatbik edilince *usul emniyetsizliği* olur.

Tarihçi bir müellifin her türlü ifadesine karşı daha önceden emniyetsizlik göstermelidir, çünkü bu ifadenin yalan yahut yanlış olmadığını bilemez. İfade kendisi için ancak bir zan olabilir. Onu kendi hesabına almak ve kendi hesabına tekrar etmek zımnen, onu ilmî bir hakikat olarak tanıdığını bildirmek olur. Bu kat'î adımı, tarihçinin ancak elinde kuvvetli deliller bulunursa atmağa hakkı vardır. Fakat insanın zihni o suretle kurulmuştur ki insan o adımı farkında olmadan atar (kitap II fasıl I le karşılaştırınız). — Bu tehlikeli temayüle karşı tenkitçinin elinde bir tek müdafaa tarzı vardır. Tenkitçi, şüphe etmek için, vesikaların ifadeleri arasında bir tezat görerek şüpheye mecbur olmağı beklememelidir, işe şüpheyle *başlamalıdır.* Bir müellifin ifadesi ne olursa olsun o ifade ile, ilmî surette yerleşmiş bir hakikat arasındaki mesafeyi unutmamalı, bu suretle bir ifadeyi tekrar ettiği vakit üzerine aldığı mes'uliyetten tam bir şuuru bulunmalıdır.

İnsan tabiî temayüle zıt olan bu emniyetsizliği prensip olarak tatbik etmeğe karar verdikten sonra, bile, emniyetsizlikten çabuk kurtulmağa gene tabiî olarak bir temayül gösterir. Tabiî haraket bütün bir müellifin, yahut hiç olmazsa bütün bir vesikanın tenkidini *toptan* yapmak, iki sınıfa ayırmak, dişi koyunları sağ tarafa, erkek keçileri sol tarafa koymaktır; bir tarafta emniyete lâyık müellifler yahut iyi vesikalar, öteki tarafta şüpheli müellifler yahut fena vesikalar. Bundan sonra, emniyetsizlik kudreti büsbütün tükenmiş olduğundan, insan "iyi vesikanın"

bütün ifadelerini tekrar eder. İnsan şüpheli müelliflere, Suidas'a ve Aimoin'a karşı emniyetsizlik göstermeğe razı olur, fakat Thucydide'in yahut Grégoire de Tours'un her dediklerini yerleşmiş bir hakikat gibi iddia eder [1]. Müelliflere de, adliyede olduğu gibi şahitleri, kabule lâyık yahut kabule lâyık değil, diye ikiye ayırmak usulü tatbik olunur: Bir şahit kabul edilince insan kendisini onun söylediği her şeye inanmağa mecbur gibi tanır; ifadelerinin birinden şüphe etmek için hususî sebepler varsa ancak o zaman şüphe edilir. İnsan tavsiyeye lâyık diye bildirdiği müellifin tarafını tutmağa tabiî olarak temayül eder, bu suretle de, mahkemelerde olduğu gibi, "delil getirmek vazifesinin", kabule lâyık bir şahitliği reddeden tarafa düştüğünü söylemeğe kadar varır [2].

---

[1] Fustel de Coulanges bile bu mahcupluktan kurtulamamıştı. Grégoire de Tours'un Clovis'e isnat ettiği bir nutuk münasebetile şöyle demişti: "Vakıa, böyle sözlerin gerçekten söylenilmiş olduğu iddia edilemez. Fakat Grégoire de Tours'a karşı, o sözlerin söylenilmemiş olduğu da cüretle iddia edilmemelidir. . . En makulü, Grégoire'ın metnini kabul etmektir. "*Monarchie franque,* s. 66. — En makulü, daha doğrusu ilmî olarak tek yolu, Clovis'in sözlerinden hiçbir şey bilmediğini itiraf etmektir, çünkü o sözleri Grégoire'ın kendisi de bilmezdi.

[2] Eski zaman tarihçileri arasında tenkitte en usta olanlardan biri, E. Meyer, *Die Entstehung des Judenthums,* Halle, 1896, in - 8, adlı eserinde, bu tuhaf adliye delilini *Néhémie* hikâyeleri hakkında, henüz yakın bir zamanda, getirmiştir. — B. Bouché - Leclerq: *"Le règne de Seleucus II Gallinicus et la critique historique" (Revue des Universités du Midi,* avr. - juin 1897) adlı dikkate değer eserinde, Niebuhr'ün ve Droy-

Gene adliye dilinden alınmış olan *muteber* tabirile, karışıklık bir kat daha artmıştır; bu tabir vesikanın içindekine değil, ancak kaynağına aittir; bir vesika muteberdir demek, vesikanın içindeki doğrudur demek değil, sadece onun nereden geldiği şüphesiz demektir. Fakat muteber olmak insana vesikanın içindekini münakaşasız kabul etmeğe temayül ettiren bir saygı duygusu verir. Muteber bir vesikanın ifadesinden şüphe etmek mağrurluk gibi görünür, yahut, hiç olmazsa, insan müellifin şahitliğine "yalancı demeden" önce onu büsbütün çürütecek deliller beklemeğe kendini mecbur sanır: Tarihçiler bile adliye dilinden alınmış olan bu uğursuz tabiri kullanırlar.

II. Bu tabiî temayüllere bir usul ile karşı koymak lâzımdır. Bir vesika (daha kuvvetli sebeple bir müelifin bütün eserleri) bir kütle teşkil etmez; vesika birçok sayıda ve biribirlerinden ayrı ifadelerden teşekkül eder, bu

---

sen'in fazla tenkitlerine karşı bir hareket olarak, ona benzer bir nazariyeye temayül eder gibi görünür. "Tarih tenkidi *agnosticisme*'e düşmek - ki oraya düşmek kendisi için bir intihar demektir - yahut şahsî bir eğlence olmak istemezse, kontrol edemediği şahitlikler, aynı değerde başka şahitliklerle yalancı çıkarılmadıkça, onlara bir dereceye kadar emniyet etmelidir." B. Bouché - Leclerq'in "şahitlerinin hepsini reddettikten sonra, kendini onların yerine koymağa kalkışarak onların gözlerile, fakat onların gördüklerinden büsbütün başka şey gören" tarihçilere karşı hakkı vardır. Fakat "şahitlikler" bir vakıayı ilmî surette göstermek için kifayet etmezlerse doğru olarak tutulacak tek yol "agnosticisme", yani bilemediğimizi itiraf etmektir; tesadüf bu şahitliği yalancı çıkaracak vesikaları ortadan kaldırmıştır diye o itiraftan çekinmeye hakkımız yoktur.

ifadelerden herbiri ayrı olarak yalancı yahut yanlış olduğu halde ötekiler doğru yahut uygun (yahut aksi) olabilirler, çünkü ifadelerin herbiri zihinde ayrı bir muamele neticesidir, muamelelerden biri yanlış olduğu halde ötekiler doğru olabilirler. Bütün bir vesikayı toptan tetkik etmek yetişmez, içindeki ifadelerin herbirini ayrı ayrı incelemek lâzımdır. *Tenkit* ancak bir *analizle* yapılabilir.

Bu suretle içerden tenkit şu iki umumî kaideye varır:

1 İlmî bir hakikat *şahitlikle* yerleşmez. Bir kaziyeyi ifade etmek için onun doğruluğuna inandıracak mahsus deliller lâzımdır. Bir müellifin ifadesi, bazı hallerde, kâfi bir delil olabilir; fakat insan bunu önceden bilemez. Şu halde kaide, bir ifadenin inanmak için kâfi bir delil teşkil edip etmiyeceğine emin olmak için, her ifadeyi *incelemek* olmalıdır.

2 Bir vesikanın tenkidi toptan yapılamaz. Kaide, vesikayı teşkil eden ve biribirlerinden ayrı olan ifadeleri ayırmak ve herbirini ayrı ayrı tetkik etmek için vesikayı *analiz* ederek unsurlarına ayırmak olmalıdır. Çok defa yalnız bir cümlede birçok ifadeler bulunur, onları ayrı ayrı tenkit etmek için ayırmak lâzım olur. Meselâ bir satışta, tarihi, satış yerini, satanı, alanı, satılan şeyi, fiatını, şartların herbirini ayırmak lâzımdır.

Tenkitle analiz, tatbikatta, ayni zamanda yapılır ve, dili güç anlaşılan metinler müstesna olmak üzere, tefsir analizi ve tenkidi ile birlikte yapılabilir. Bir cümlenin manası anlaşılınca o cümle analiz edilir ve unsurlarından herbiri tenkit edilir.

Bu da tenkit, *mantık bakımından,* pek büyük sayıda işlerle yapılır demektir. Bu işleri lüzumu kadar tafsilâtile

tarif ederek nasıl yapıldıklarını ve sebeplerini anlatırken, onları tatbik edilemiyecek kadar ağır bir tarz gibi göstermiş olacağız. Tatbikatta karışık olan bir işi sözle anlatınca, her tarif zarurî olarak böyle görünür. Eskrimde bir hareketi tarif için lâzımolan zamanla o hareketi yapmak için lâzımolan zamanı karşılaştırınız; gramerin ve lûgat kitabının uzunluğu ile okumanın çabukluğunu karşılaştırınız. Pratik olan her san'at gibi, tenkit bazı işlere alışmaktan ibarettir; alışıklık hâsıl olmadan, acemilik zamanında, insan her işi yapmadan önce onu ayrıca düşünmeğe ve hareketleri birer birer ayırmağa mecburdur; fakat alışıklık hâsıl olunca, işler tabiî bir sevk ile ve şuursuz olarak kolayca ve çabuk yapılır. Şu halde okuyucu tenkit tarzlarının ağırlığından dolayı merak etmemelidir, daha aşağıda onların tatbikatta nasıl kısaltıldığını görecektir.

III. Tenkit meselesi şu suretle anlatılır. Nasıl işlediği görülmemiş olan bir kimseden gelmiş bir ifade ortada bulunuyor, ifadenin değeri yalnız, o kimsenin ne tarzda iş gördüğüne bağlı olduğundan, o kimsenin işlerini doğru görüp görmediği tayin edilecek. — Meselenin bu suretle anlatılması bile gösterir ki doğrudan doğruya ve mantıkî hiçbir hal sureti yoktur; meçhulün bulunmasına yarıyacak temelli malûm, ki müellifin nasıl iş gördüğüdür, burada eksiktir. Şu halde tenkit kat'î olmıyan ve muvakkat olan hal suretlerinde kalır, verebildiği malûmlar son bir muameleye daha lüzum gösterirler.

Tabiî temayül insanı ifadeler hakkında şekillerine göre hüküm vermeğe sevkeder. Bir müellifin doğru veya bir ifadenin uygun olup olmadığı ilk bakışta anlaşılacak gibi sanılır. "Doğruluk şivesi" yahut "hakikat duygusu" diye buna derler. Bu, hemen hemen mukavemet edilemiye-

cek bir duygudur, fakat bundan dolayı bir kuruntu değildir denilemez. Ne doğruluğun, ne de uygun olmanın dışardan hiçbir delili yoktur. "Doğruluk şivesi" kanaatin dışardan görünüşüdür; bir hatip, bir aktör, yalancılığı âdet edinmiş biri yalan söylerken o şiveyi, inandığı bir şeyi söyliyen kararsız bir adamdan daha kolayca takınırlar. İfadenin kuvveti her vakit kanaatin kuvvetini ispat etmez, ancak ustalığı yahut küstahlığı ispat eder [1]. Bunun gibi, tafsilâtın bolluğu ve inceliği de, tecrübesiz okuyucular üzerinde kuvvetli tesir bırakmakla beraber, vakıaların doğruluğunu temin etmezler [2]. Bu tafsilât, müellif samimî ise onun hayalini, değilse küstahlığını bildirirler. İnsan tafsilâtla anlatan bir hikâye hakkında "Bu türlü şeyler uydurulamaz." demeğe temayül eder. Bu şeyler uydurulamazlar, fakat bir şahıstan başka bir şahsa, bir memleketten başka bir memlekete, bir zamandan başka bir zamana kolayca geçebilirler. — Şu halde bir vesi-

[1] Retz'in hatıratı bunu ispat edecek bir misaldir. Hatırat Retz ile Turenne'in tesadüf ettikleri hayaletlerin hikâyesidir. *Grands Ecrivains de France* kolleksiyonunda, Retz'in eserlerini bastıran A. Feillet, c. I, s. 192 de o kadar kuvvetle nakledilmiş olan bu hikâyenin baştan aşağı uydurma olduğunu göstermiştir.

[2] Tafsilâtlı anlatılan bir hikâyenin yaptığı teshire iyi bir misal, İsviçrenin ilk üç kantonu cemiyetinin aslı hakkındaki (Gessler ve Grütli ihtilâlcileri) efsanesidir. Bu efsaneyi XVI ıncı asırda Tscudi uydurmuştu, Schiller'in *"Guillaume Tell"* indenberi klâsik oldu ve o vakittenberi zihinlerden çıkarmak için o kadar zahmet çekilmektedir. (Rilliet'nin *Origines de la Confédération suisse,* Genêve, 1869, in - 8 eserine bakınız.)

kanın dışardan hiçbir vasfı onu tenkit lüzumundan kurtaramaz.

Bir müellifin ifadesinin değeri o müellif hangi şartlar altında iş görmüşse yalnız o şartlara bağlıdır. Tenkitçinin elinde o şartları tetkik etmekten başka hiçbir çare yoktur. Fakat bu da o şartların hepsini yeniden kurmak değildir, yalnız şu bir suale cevap vermek yetişir: Müellif düzgün iş görmüş müdür, değil midir? — Meseleye iki taraftan temas edilebilir.

1 Müellifin hangi *umumî* şartlar altında iş görmüş olduğu çok defa kaynak tenkidile öğrenilir. Bu umumî şartlardan birkaçının müellifin ayrı ayrı işlerinin herbirinde tesiri bulunması ihtimali vardır. Şu halde, müellif hakkında ve vesikanın nasıl tertip edildiği hakkında bilgilerin tenkidile işe başlamak ve müellifin âdetlerinde, duygularında, şahsî vaziyetinde, yahut vesika negibi hallerde tertip edilmişse o hallerde, müellifi yanlış iş görmeğe yahut bilâkis müstesna bir doğrulukla iş görmeğe meyilettirmiş olması imkânı bulunan bütün sebepleri aramak lâzımdır. İhtimali bulunan bu sebepleri görmek için daha *önceden* dikkat oraya çevrilmiş olmalıdır. Bundan dolayı, tutulacak tek yol yanlışlık sebeplerini gösterecek umumî bir *sual cetveli* kurmaktır. Bu sual cetveli vesikanın tertibi zamanındaki umumî şartlara tatbik olunarak, işi yanlış yapmağa ve neticeleri bozmağa sebep olabilecek şartlar meydana çıkarılır. Fakat bu suretle — kaynak şartlarının iyice bilindiği müstesna bir derecede elverişli olan ihtimallerde bile — ancak *umumî* deliller elde edilir ki bunlar da tenkit için yetişmezler, çünkü tenkidin ayrı ayrı her ifade üzerinde işlemesi lâzımdır.

2 Ayrı ayrı ifadelerin tenkidi, hiç te inanılmıyacak gibi görünen, yalnız bir tarzda yapılabilir: Bu da, vesikalar, *her yerde* hangi şartlar altında tertip edilirse o şartları tetkik etmektir. Müellifi umumî bir suretde tetkik etmekle elde edilemiyen bilgiler, insan zihnine lüzumlu olan tarzları öğrenmeğe çalışmakla elde edilebilir; çünkü bu tarzlar her yerde ayni olduklarından ayrı ayrı her vakıada da bulunurlar. Umumiyetle insanların ne gibi hallerde vakıaları istiyerek bozmağa veya değiştirmeğe temayül ettikleri bilinir. Yapılacak şey her ifade için, o ifadenin, insanların normal âdetlerine göre, hikâyenin yanlış olması ihtimali bulunan hallerden birinde yazılıp yazılmamış olduğunu tetkik etmektir. Pratik tarz yanlışlığa götüren mutat sebeplerin bir sual cetvelini kurmak olacaktır.

Bu suretle bugün tenkit iki sual cetveli kurmağa ve onları doldurmağa irca edilir: Cetvellerin biri, vesika hangi umumî şartlar içinde tertip edilmişse o şartları yeniden tasavvur etmek içindir ki bunlardan vesikaya emniyet etmemek veya inanmak lâzımgeldiğini gösterecek umumî sebepler netice olarak çıkarlar. — Öteki cetvel her ifade için ayrı ayrı şartları yeniden tasavvur etmek içindir ki bunlardan da emniyet etmemek veya inanmak lâzımgeldiğini gösterecek ayrı ayrı sebepler çıkarlar. Bu iki cetvel — vesikanın umumî halini ve her ifadenin ayrı ayrı olarak bir usul altında tetkikini temin edecek surette — önceden kurulmuş olmalıdır; vesikaların hepsi için de ayni şey lüzumlu olduğundan cetvellerin önceden ve her vesikaya tatbik olunacak halde bir defada yapılması faydalı olur.

IV. Tenkit için hazırlanan sual cetvellerinde iki sıra sualler bulunur, bunlar vesikanın meydana gelmesin-

de yapılan iki sıra işe karşılıktır. Tefsir tenkidi yalnız, müellifin ne demek istediğini bildirir; bundan sonra tayin edilecek iki şey kalır: 1 Müellifin gerçekten inanmış olduğu şey, çünkü müellif sözünde doğru olmıyabilir; 2 Müellifin gerçekten öğrenmiş olduğu şey, çünkü müellif aldanmış olabilir. — Şu halde, vesika müellifin yalan söyleyip söylememiş olduğunu anlamak için yapılan *samimîlik tenkidi*ni, müellifin aldanıp aldanmamış olduğunu anlamak için yapılan *doğruluk tenkidinden* ayırt etmek mümkündür.

Tatbikatta bir müellifin neye inanmış olduğunu bilmeğe ihtiyaç olması az görülür; müellifin karakteri hakkında mahsus bir tetkik yapılmayınca, müellif doğrudan doğruya alâka vermez, müellif kendisinin naklettiği ve kendisinin dışarsında olan vakıalara götürmek için bir vasıtadır. Tenkitten maksat müellifin bu vakıaları uygun olarak tasvir edip etmediğidir. Vakıalara uygun olmıyan haberler vermişse, bunun yalan yahut yanlış olmasının farkı yoktur: Yalanla yanlış ayrılmak istenilince iş faydasız olarak karıştırılmış olur. Bundan dolayı samimîlik tenkidini ayrıca yapmağa pek te ihtiyaç olmaz, ayni sual cetvelinde yanlışlık sebeplerinin hepsi birleştirilerek iş te kısaltılmış olur. Fakat ortaya konulacak sualleri ayrı ayrı iki sıra ile yazmak işi daha açık olarak anlatılacaktır.

Suallerin birinci sırası ifadenin samimî olduğuna emniyet etmemek için bir sebep bulunup bulunmadığını aramağa yarıyacaktır. Müellifin bir, insanı, normal olarak, doğru söylememeğe meylettiren bir halde bulunup bulunmadığı düşünülür. Bir vesikanın bütün heyeti için ve ifadelerden herbiri için ne gibi haller bulunduğunu aramak lâzımdır. Tecrübe insana bu suallerin cevabını verdirir.

Büyük olsun küçük olsun, yalanın sebebi müellifin okuyan üzerinde hususî bir duygu bırakmak maksadı bulunmasıdır. Bu suretle, sual cetveli, umumiyetle bir müellifi yalan söylemeğe sevkeden maksatların bir listesi haline irca edilmiş olunur. En ziyade ihtimali olan haller şunlardır:

Birinci ihtimal. Müellif kendisinin işine yarıyacak bir fayda aramağa çalışır; vesikayı okuyanı bir iş yapmağa sevketmek, yahut bir işten vazgeçirmek için onu aldatmak ister; bile bile yanlış bir haber verir: Bu halde müellifin yalan söylemekte menfaatı vardır, denilir. Resmî yazıların en çoğu bu haldedir. Amelî bir sebep üzerine yazılmış olmıyan vesikalarda bile, menfaat verebilecek her ifadenin yalan olmak tehlikesi vardır. Şüpheli olan ifadelerin hangileri olduğunu tayin etmek için, müellif vesikanın bütün heyetini yazarken umumî ve vesikayı meydana getiren ifadelerin herbirini ayrı ayrı kaleme alırken kendisinin hususî maksatları ne *olabileceğini* düşünmek lâzımdır. Fakat tabiî olan şu iki meyle karşı koymak ta lâzımdır. — Meyillerin biri müellifin yalan söylemekte ne türlü menfaati olduğunu aramaktır ki, bu da kendimiz onun yerinde bulunduğumuz halde ne türlü menfaatimiz bulunacağını aramak demek olur; bilâkis müellifin *kendisi* ne türlü menfaati var diye sanmışsa onu aramak lâzımdır ve o menfaati müellifin kendi zevklerinde ve kendi ülküsünde aramalıdır. — Öteki meyil yalnızca müellifin *şahsî* menfatini hesaba katmaktır, bilâkis, müellifin, *müşterek* bir menfaat için yanlış haberler vermiş olabileceğini tahmin etmek lâzımdır. Bu da tenkidin güçlüklerinden biridir. Müellif ayni zamanda birkaç grup âzasından bulunur: Familya, eyalet, vatan, din mezhebi, politika parti-

si, içtimaî sınıf, ki bunların menfaatleri çok defa biribirlerine karşı gelir; müellifin en ziyade hangi grupla alâkası olduğunu ve en ziyade hangi grup için çalıştığını meydana çıkarabilmek lâzımdır.

İkinci ihtimal. Müellif kendisini yalan söylemeğe mecbur eden bir vaziyette bulunmuş olur. Herhangi bir müellifin birtakım kaidelere ve âdetlere uygun bir vesika yazması lâzım olduğu vakit müellif bir noktadan o kaidelere ve âdetlere uymıyan hallerde bulununca bu ihtimal gerçek olur; müellif normal haller içinde iş gördüğünü ifade etmeğe, bundan dolayı da, kaideye uygun bulunmadığı noktaların hepsinde yalan sözler yazmağa lüzum görmüştür. Zabıta varakalarının hemen hepsinde gün yahut saat, yer, hazır bulunanların sayısı yahut adları üzerinde hafif bir yalan bulunur. Hepimiz bu türlü küçük yalancıkların birkaçına karışmış olmasak bile, yapıldığını görmüşüzdür. Fakat geçmiş zamanın vesikalarını tenkit ederken bunu fazlaca unuturuz. Vesikanın *uygun* olmak hassası insanı aldatmağa yardım eder, tabiî meyl insanı *uygun* ile *doğruyu* ayni manada almağa sevkeder. Her türlü uygun vesikanın tertibi için konulmuş olan kaiderlerin değişmemesi vesikanın doğruluğunu temin eder gibi sanılır; bilâkis o kaideler vakıaların esası üzerinde değilse de, tâli şartlar için yalan söylemeğe sevkederler. Bir kimsenin imza etmiş olduğu bir resmî kâğıttan o kimsenin o kâğıda razı olmuş bulunduğu neticesi çıkarılabilir, fakat resmî kâğıttan kendisinin de bulunduğunu gösterdiği saatte gerçekten bulunduğu neticesi çıkarılamaz.

Üçüncü ihtimal. Müellif herhangi bir insan grupu (millet, parti, mezhep, eyalet, şehir, aile) için yahut bir-

takım doktrinler veya müesseselerin bütün heyeti için bir meyil yahut bir nefret duymuş olur da bu duygu kendisini sevdiklerine faydalı ve sevmediklerine zararlı olacak surette bir fikir vermek üzere vakıaların şeklini yanlış göstermeğe sevketmiştir. Bunlar bir müellifin ifadelerinin hepsi üzerine tesir edecek umumî meyillerdir, bundan dolayı, pek açık olarak görünürler, o derecede *ki* eski *zaman* adamları buralara *(studium* ve *odium)* adlarını takmışlardı; daha eski zamanlardanberi tarihçiler için bu iki şeyin ikisinden de korunmuş olduğunu söylemek bayağı bir söz sayılırdı.

Dördüncü ihtimal. Müellif şahsî gururundan veya bağlı bulunduğu grupla övünmesinden dolayı, kendisine veya grupuna bir kıymet vermek için yalan söylemeğe kadar gitmiştir. Eserini okuyacak olanlar üzerinde, kendisinin yahut kendi adamlarının kıymetli vasıflarda oldukları duygusunu bırakacağını sandığı ifadeler yazmıştır. Şu halde ifadede bir gurur sebebi bulunup bulunmadığını düşünmek lâzımdır. Fakat müellifin gururunu kendi gururumza veya bu zamanda yaşıyanların gururuna göre tasavvur etmemelidir. Gururun gayeleri heryerde bir örnek değildir, şu halde müellifin ne ile gurur getirdiğini aramak lâzımdır. Müellif, bizim şimdi namusa aykırı bulacağımz birtakım işleri (kendisine yahut adamlarına) atfetmek için yalan söylemiş olabilir. Charles IX,' Saint-Barthélmy gecesini kendisinin hazırlamış olduğunu yalan söyliyerek iftihar etmiştir. Bununlaberaber her yerde bulunan bir gurur sebebi vardır ki bu da yüksek bir sırada bulunduğunu ve mühim işler gördüğünü göstermek arzusudur. Bundan dolayı, müellife yahut bağlı bulunduğu grupa

dünyada pek büyük bir mevki atfeden bir ifadeden şüphe etmek lâzımdır [1].

Beşinci ihtimal. Müellif halka hoş görünmek istemiş, yahut hiç olmazsa halkın fikrine karşı gelmekten çekinmek istemiştir. Kendini okuyan halkın ahlâkına yahut modasına uygun duygular ve fikirler ifade etmiştir; kendisinin duyguları ve fikirleri başka türlü olsa bile, vakıaları, halkın ihtiraslarına ve itikatlarına uyacak bir surette değiştirmiştir. Bu türlü yalanların en belli misalleri teşrifat şekilleri, muahedelere temel sayılan sözler, teşrifatın emrettiği sözler, kalabalık karşısında tantanalı nutuklar, nazikliklik sözleridir. Bunlardaki ifadeler o kadar şüphelidir ki onlardan ifade ettikleri vakıalar üzerine hiçbir bilgi çıkarılamaz. Bunu şimdiki zamanda hergün kullanıldığını gördüğümüz basma kalıp sözlerle hepimiz biliriz de vesikaları, en ziyade vesikaları az bulunan zamanlara ait olanları, tenkit ederken çok defa unuturuz. Bir insan mektuplarının sonunda saygılarını temin için sözler yazdığı vakit, o insanın gerçekten duygularını araştırmağı hiç kimse hatırına getirmez. Halbuki, ortazamanlarda rahiplikte yüksek makamlara çıkarılan bazılarının o makama seçildikleri gün ilk iş olrak, kendilerini lâyık görmedikleri o makamı reddetmeleri tevazularından ileri geldiğine uzun müddet inanılmıştı, sonradan mukayese etmek hatıra geldiği vakit, bunun bir terbiye şekli olduğu anlaşılmıştır. Halbuki bir prensin divan kâtibinin yazdığı basma kalıp ifadelerde o prensin dindarlığı yahut ihsanları hakkında — XVIII in-

[1] Sully'nin *Economies royales* ve Retz'in *Mémoires* eserleri göze çarpacak derecede, gururdan yalan ifadelerle doludur.

ci asırdaki Bénédictin keşişleri gibi — bilgi arryan bilgeler hâlâ bulunur [1].

Bu terbiye ifadelerini tanımak için şu iki umumî tetkik lâzımdır: Tetkiklerin biri müellif hakkında, ne türlü halk için yazmış olduğunu anlamak içindir, çünkü ayni memlekette âdet üzere biribirinin üzerinde yahut biribirinin yanında birkaç türlü halk tabakası vardır ve herbirinin ahlâk yahut terbiye usulleri başka başkadır; öteki tetkik halk hakkında, halkın ahlâkının yahut modasının nasıl olduğunu anlamak içindir.

Altıncı ihtimal. Müellif edebiyat san'atleri yaparak okuyanların hoşuna gitmek istemiş, kendisinin güzelliği ne türlü anladığına göre, vakıaları daha güzel göstermek için değiştirmiştir. Şu halde müellifin yahut yaşadığı zamanın ülküsü ne olduğunu aramak ve bu ülküye göre değiştirilmiş fıkralardan şüphe etmek lâzımdır. Şu kadar ki, edebiyat yaparak değiştirmenin adet üzere görülen şekillerini önceden tahmin etmek mümkündür. — Hatipliğe ait

[1] Fustel de Coulanges bile, imparatorların şerefine taş üzerine yazılmış yazılarda, halkın imparatorluk rejimini sevdiklerinin delilini aramağa kadar varmıştı. "Taşlar üzerindeki yazılar okunsun, demişti, bu yazıların meydana çıkardıkları duyğu her yerde, halkın kendi menfaatine kanaat getirmiş olduğu ve minnet bağladığı duygusudur. Orelli'nin mecmuasına bakınız orada en sık tesadif edilen tabirler şunlardır..." — İmparatorlara verilen saygı unvanlarının birer birer yazılması da, insanı şaşırtan şu vecize ile başlar: "Bütün bu şeylerin dalkavukluktan başka bir şey olmadığını sanmak insanların tabiatini iyi anlıyamamak demek olur." — Bunlar dalkavukluk bile değil, ancak basma kalıp sözledir.

değiştirmeler, şahıslara kibarca vaziyetler, kibarca hareketler, kibarca duygular, en ziyade, kibarca sözler atfetmektir; bunlar yazı sana'tine yeni başlıyan genç delikanlılarda ve henüz yarı barbar halde bulunan kâtiplerde tabiî bir meyildir: Böyle bozuk hal ortazamanlarda kronik yazmış olanların hepsinde görülür [1]. — Kahramanca vakıalar yazanlar vakıalara pek güzel tfsilât, şahısların söyledikleri birtakım nutuklar, birtakım sayılar, bazıları birtakım zatlerin adlarını bile katarak yazılarını güzelleştirirler ve vakıayı değiştirirler; bu türlü değiştirme tehlikelidir, çünkü ince tafsilât vakıayı doğru gibi göstererek aldatır [2]. — Tiyatro eserleri gibi yazanlar vakıaları gruplara ayırırlar ve dağınık olarak geçmiş vakaları bir şahıs üzerinde yahut bir grup içinde toplıyarak vakıaların tesir kudretini arttırırlar ve böylece vakıaları değiştirirler. "Gerçekten daha gerçek" yapmak buna derler. En tehlikeli değiştirme, artist tarihçilerin, Herodot'un, Tacite'in, *Renaissance* zamanındaki İtalyan tarihçilerin yapmış oldukları bu türlü değiştirmedir. — Şair olan müellifler kendilerinin ve sevdiklerinin duygularını ve heyecanlarını mümalâğa ile yazarak onları daha şiddetli gösterirler: Bir zatin "ruhunu" göstermek iddiasında bulunan tetkiklerde bunu hesaba katmalıdır.

Edebiyat değiştirmelerinin arşiv vesikaları üzerinde (XI inci asır beratlarının en çoğunda bu türlü değiştirmeler bulunursa da) az tesiri vardır; fakat bu değiştirme, edebî metinlerin hepsini, tarihçilerin hikâyeleri bunla-

[1] Suger, *Vie de Louis VI* de, bu nevin bir örneğidir.

[2] Tschudi'nin *Chronicon Hlveticum* eseri bunun göze çarpacak bir misalidir.

rın arasında olmak üzere, derin surette bozmuştur. Halbuki insanın tabiî meyli daha ziyade hüner sahibi muharrirlere inanmak ve güzel bir şekilde yazılmış bir ifadenin doğruluğunu daha çabuk kabul etmektir. Tenkitçi bu meyle karşı mukavemet göstermeli ve inanılamıyacak gibi görünen şu kaideyi tatbik etmelidir: Bir ifade san'at bakımından nekadar alâka verirse o kadar şüphelidir [1]. Pek güzel görünen, pek tiyatro eseri gibi görünen, şahıslara kibarca vaziyetler veren, yahut onlarda pek şiddetli duygular gösteren her hikâyeden şüphe etmek lâzımdır.

Bu birinci sıra suallerin *muvakkat* neticesi, yalan olmak *ihtimali* bulunan ifadeleri ayırt etmek olur.

V. İkinci sıra sualler ifadenin doğruluğundan şüphe etmeğe bir sebep olup olmadığını tetkik etmeğe yarar. Müellif insanı aldatmağa sevkeden hallerden birinde bulunmuş mudur? — Samimîlik hususunda olduğu gibi, bu halleri vesikanın her tarafı için umumî olarak ve ifadelerden herbiri için ayrı ayrı aramak lâzımdır.

Yerleşmiş olan ilimlerin tatbikatı vakıaları tamamı tamamına doğru olarak anlamak için lüzumlu olan şartları öğretir. Bir vakıayı anlamak için ilmî olarak ancak bir tarz vardır, bu da *müşahede*dir; şu halde her ifadenin doğrudan doğruya yahut vasıta ile bir müşahedeye dayanması, o müşahedenin düzgün olarak yapılmış olması lâzımdır.

---

[1] Aristofan ile Demosten büyük muharrirlerin tenkit işini felce uğratmak ve vakıaların anlaşılma tarzını karıştırmak husundaki kudrete göze çarpacak iki misaldir. Onların doğruluktaki eksikliklerini itiraf etmeğe ancak XIX uncu asrın sonunda cesaret edilmiştir.

Yanlışlık sepeblerinin cetveli, âdet üezere hangi hallerde yanlışlık ihtimallerinin daha çok olduğunu tecrübe ile öğrendiğimize göre kurulabilir:

Birinci ihtimal. Müellif vakıayı müşahede edebilecek bir vaziyette bulunmuş ve onu gerçekten müşahede ettiğini tahayyül etmiştir; fakat kendisinin şuuruna girmemiş olan içerden bir sebep, bir kuruntu, bir vehim yahut sadece bir batıl itikat vakıayı gerçekten müşahede etmesine engel olmuştur. Bu sebeplerden hangisinin tesir ettiğini tayin etmek lüzumsuzdur (Zaten imkânı da olamaz); müellifin iyi müşahede edememiş olduğunu anlıyabilmek yetişir. — Ayrıca bir ifadenin bir kuruntu yahut bir vehim mahsulü olduğunu anlamak pek te mümkün değildir. Olsa olsa insan, son derecede ileri gitmiş hallerde, ya birtakım haberler üzerine, ya mukayeselerle, müellifin bu türlü yanlışlığa *umumî surette* bir meyli olduğunu anlıyabilir.

Bir ifadenin batıl bir itikat mahsulü olduğunu tanımak için daha ziyade ihtimal vardır. Müellifin hayatında yahut eserlerinde kendisine hâkim olmuş batıl itikatların izi bulunur; ayrı ayrı her ifade için bu ifadenin, bir neviden insanlar yahut bir neviden vakıalar hakkında müellifin önceden bir fikir edinmiş olmasının mahsulü olup olmadığını düşünmek lâzımdır. Bu araştırmanın bir kısmı yalan sebeplerinin araştırmasile karışır; menfaat, gurur, sevgi yahut nefret, istenilerek söylenilen yalanlarla ayni surette, hakikati değiştirecek birtakım batıl fikirlere sebep olurlar. Şu halde, samimîliği tahkik için daha önceden düşünülmüş olan suallerle iktifa etmek mümkündür. Fakat bunlara bir sual ilâve etmek lâzımdır. Müellif bir ifadeyi yazarken, bir suale cevap verdiği için, o ifadeyi kendisi farkında olmıyarak değiştirmemiş midir? An-

ket yapılarak, sualler sorularak, sual cetveli kurularak elde edilen ifadelerden hepsinde bu ihtimal vardır. Fakat, kendisinden sual sorulan adamın sual sorana hoş görünmeğe çalıştığı için onun hoşuna gideceğini sandığı şekilde cevap vermesi ihtimallerinden başka da, her sual zaten cevabı telkin eder; yahut hiç olmazsa, vakıaları, onları görmemiş olan bir kimsenin önceden çizmiş olduğu bir plan içerisine sokmak lüzumunu gösterir. Bundan dolayı, sualler sorarak elde edilmiş olan ifadeyi — sorulan sualin ne olabildiği ve sualin ona cevap verecek olan kimsenin zihninde ne gibi bir önceden hüküm hasıl edebileceği düşünülerek — ayrıca bir tenkide tâbi tutmak zaruridir.

İkinci ihtimal. Müellif iyi müşahede edebilecek bir vaziyette bulunmamıştır. İlimlerin tatbikatı doğru bir müşahedenin şartlarını bize öğretirler. Müşahede yapan kimse, amelî hiçbir menfaat düşünmeden, herhangi bir neticeye varmağı istemeden, netice hakkında önceden hiçbir fikri bulunmadan tamamı tamamına görecek bir surette vaziyet almış olmalıdır. Hemen dakikası dakikasına, kat'î bir kayit sistemile, kaydetmesi, takip ettiği usulü tam doğru olarak bildirmesi lâzımdır. Müşahede ilimlerinin lüzum gösterdikleri bu şartların hepsini vesikaların müellifleri hiçbir vakit yerlerine getirmemişlerdir.

Şu halde, yanlışlık ihtimalleri bulunup bulunmadığını düşünmek faydasız olur; *bu ihtimaller her vakit vardır.* (Bir *vesikayı* bir *müşahededen* ayıran şey de zaten budur). Müşahede şartlarında, belli olan yanlışlık sebeplerini aramaktan başka yapılacak bir şey kalmaz: Müşahede eden kimse göremiyecek yahut iyice işitemiyecek bir yerde bulunmuş mıdır? (Meselâ yüksek makamda bulunanların gizli müzakerelerini naklettiğini iddia eden bir

maiyet memuru); — müşahede eden kimsenin dikkati, iş görmek zaruretinden dolayı pek ziyade dağılmış mıdır (Meselâ bir muharebe meydanında), yahut müşahede ettiği vakıalar kendisine alâka vermediği için dikkatte ihmal etmiş midir? — Vakıaları anlamak için lüzumlu olan hususî tecrübe yahut umumî anlayış kudreti kendisinde eksik kalmış mıdır? — Kendi duygularını iyice analiz edememiş ve ayrı ayrı vakıaları birbirlerine karıştırmış mıdır? — Bilhassa, gördüğünü veya işittiğini ne vakit *kaydettiği* düşünülmek lâzımdır. En mühim nokta budur: Tamamı tamamına uygun olacak müşahede varakası ancak müşahededen hemen sonra yazılmış olandır; yerleşmiş ilimlerde her vakit bu tarzda hareket edilir; sonradan kaydedilen bir duygu artık bir *hatıra*'dan başka bir şey olamaz, o da hafızada başka hatıralarla karışabilir. Vakıalardan birçok yıllar sonra, en çoğu müellifin mesleğinin sonuna vardığı vakit yazılmış olan *hatıralar* tarihe, sayılamıyacak derecede çok yanlışlıklar sokmuşlardır. *Hatıralar,* vakıaları zamanında görmüş olanların şahitlikleri gibi görünüşlerile beraber, onlardan, ikinci elden yazılmış vesikalar gibi, ayrıca şüphe etmeği bir kaide olarak tutmak lâzımdır.

Üçüncü ihtimal. Müellif kendisinin görmüş olabileceği fakat bakmak zahmetine katlanmadığı, vakaları yazmıştır. Ya tembellikten, ya ihmalcilikten dolayı, kendi kendine tahmin ederek tahayyül ettiği, yahut baht işi diyerek, birtakım haberler vermiş, bu haberler de yanlış çıkmıştır. Pek te hatıra gelmemekle beraber, pekçok görülen bu yanlışlık sebebi, herhangi vesikada müellif bir plâna göre yazmak için kendisine pek te alâka vermiyen haberler elde etmeğe mecbur kalmış ise, o vesikadan şüphe edilmeli-

dir. Bir resmî makam tarafından sorulan suallere verilen cevaplarla (zamanımızda resmî tahkiklerden ençoğunun nasıl yapıldığını görmek yetişir) merasim ve halka ait muameleler hakkında tafsilâtlı nakiller bu nevidendir. Vakıayı önceden bilinen programa göre yahut muamelenin âdet olan tarzda gidişine göre yazmak için temayül pek kuvvetlidir. Gazete muhbirlerinin kendileri bulunmadıkları halde yazmış oldukları türlü türlü nekadar toplantıların zabıtnameleri vardır! Ortazamanlarda vakıaların zabıtlarını yazmış olanlarda bu türlü hayaller bulunduğundan şüphe edilir ve hayallerin görüldükleri sanılır bile [1]. Şu halde kaide basmakalıp ifadelere fazla uygun nakillerden şüphe etmek olmalıdır.

Dördüncü ihtimal. İfade edilen vakıa yalnızca müşahede ile öğrenilmiş olamıyacak bir mahiyettedir. Vakıa gizli bir şeydir (meselâ karı koca arasında bir vakıa). İfade edilen vakıa görülmesine imkân olmıyan, insanın içinde bir hal, bir duygu, bir sebep ve içerden bir tereddüt olabilir. Pek geniş yahut pek çok süren müşterek bir vakıa da olabilir, meselâ bütün bir ordu için müşterek bir iş, bütün bir millette görülei yahut bütün bir asırda süren bir âdet, pek çok sayıda rakamların toplanmasile elde edilen bir istatistik sayısı. Bir adamın, bir grupun, bir âdetin, bir hâdisenin vasfı hakkında umumî bir hüküm. Bunlar müşahedelerin yekûnu yahut neticeleri demektir: Müellif bu neticelere, doğrudan doğruya değil ancak vasıta ile, müşahedelerden elde edilmiş malûmlara dayanarak mantık muamelelerile, tecrit (abstraction) ile, umumîleştirme (généralisation), ile muhakeme (raisonnement)

[1] Meselâ Witukind'in Gesta Ottonis eserinde I inci Otton'un seçilmesinin hikâyesi.

ile, hesapla varabilmiştir. Şu halde burada iki suale lüzum vardır. Müellif kâfi gelmiyecek kadar malûmlara dayanmış gibi mi görünmektedir? Elde ettiği malûmlarla mantık muamelelerini doğru yapmış mıdır?

Bir müellifte ihtimali bulunan yanlışlıklar üzerine umumî bilgiler elde edilebilir; müellifin eserleri tetkik edilerek, mantık muamelelerini nasıl yaptığı, tecrit, muhakeme, umumileştirme yapmasını bilip bilmediği, bir de ne türlü yanlışlıklar yaptığı görülebilir.-Dayandığı malûmların kıymetini anlamak için her ifadeyi ayrı ayrı tenkit etmek lâzımdır: Müellifin içinde bulunmadığı halleri göz önüne getirmeli ve kendi ifadesine lüzumlu olan malûmları elde edip edememiş olduğu düşünülmelidir. Yüksek sayıların hepsi ve bir milletin âdetleri hakkında tariflerin hepsi için bu ihtiyat pek lüzumludur; çünkü müellifin yazdığı sayıyı tahmin ile takdir tarzında (muharebe edenlerin veya ölenlerin sayısında, âdet üzere, bu ihtimal vardır), yahut kısım kısım ve hepsi doğru olmıyan sayıları bir araya getirerek elde etmiş olmasına ihtimal vardır; sadece kendisinin tanımış olduğu küçük bir grup için doğru olan bir eşyi bütün bir millete, bütün bir memlekete, bütün bir zamana teşmil etmiş olmasına ihtimal vardır [1].

VI. Vesikadaki ifadelerin samimîliği ve doğruluğu hakkında bu ilk iki sıra sualler müellifin vakıayı kendisinin müşahede etmiş olmasına göredir. Yerleşmiş ilimle-

[1] Meselâ Avrupa memleketlerinin nüfusu, ticareti, zenginliği hakkında XVI ıncı asırda Venedik sefirlerinin vermiş oldukları sayılar, bir de Tacite'in *Germania* eserinde Germanların âdetleri hakkında tarifleri.

rin hepsinde müşterek olan müşahede şartı budur. Fakat tarihte, bayağı surette bile, doğrudan doğruya yapılmış *müşahedelerin* kıtlığı o kadar büyüktür ki, başka hiçbir ilmin kabul etmiyeceği vesikadan bir fayda aramakla kanaat etmeğe zaruret vardır [1]. Vakıa ile ayni zamanda yaşamış olan birinin de olsa, önünüze gelen bir vakıa hikâyesine bakılsın, görülecektir ki müellifin müşahede ettiği vakıalar hiçbir vakit bütün vakıaların bir kısmından başka bir şey değildir. Hemen her vesikada ifadelerin en büyük kısmı doğrudan doğruya müelliften gelmezler, başka birinin ifadelerini naklederler. Biraz önce idare etmiş olduğu bir muharebeyi nakleden general bile, kendi müşahedelerini değil, zabitlerinin müşahedelerini bildirir; onun anlattığı şeyin bile en büyük kısmı "ikinci elden yazılmış bir vesika" dır [2].

İkinci elden bir ifadenin tenkidini yapmak için, ve-

---

[1] Roma tarihinde ve Mérovingien tarihinde yalnız doğrudan doğruya bir müşahede gösteren vesikalarla iktifa edilmiş olsaydı o tarihlerden nekadar şey kalmış olacağını tetkik etmek görülecek bir şey olurdu.

[2] "İlk elden vesika" yı niçin ayrıca tarif ve tetkik etmemiş olduğumuz bu suretle anlaşılır. Tarihçilerin tatbikatında bu mesele doğru izah edilmemiştir. *İfadeleri* değil vesikaları biribirlerinden ayırt etmek lâzımgelirdi. Birinci, ikinci yahut üçüncü elden yazılmış olan vesika değil, *ifade*'dir. "Birinci elden yazılmış vesika" denilen şey, hemen her vakit, kısmen müellifin kendisinin görememiş olduğu vakıalar üzerine ikinci elden ifadelerden toplanmıştır. "İkinci elden yazılmış vesika", Tite Live gibi, içinde birinci elden yazılmış hiçbir şey bulunmıyan vesikaya denilir; fakat bu da ifadelerin tenkidine yol gösteremiyecek pek kaba bir farktır.

sika müellifinin ne gibi şartlar içinde iş görmüş olduğunu tetkik etmek artık yetişmez: Bu müellif nakil âletinden başka bir şey değildir; ifadenin gerçekten müellifi ona haberi vermiş olan kimsedir. Şu halde, tenkidin yerini değiştirerek haberi vermiş olan müellifin düzgün bir surette iş görüp görmediğini düşünmek lâzımdır; ya o müellif te haberi bir başkasından almışsa — ki en çok tahakkuk eden ihtimal de budur — vasıtadan vasıtaya çıkarak ifadeyi âleme ilk defa bildirmiş olan kimseyi aramak ve onun düzgün bir müşahedeci olup olmadığını düşünmek lâzım olur .

Mantıkça, bu ilk kaynak olan müşahedeciyi araştırmak tasavvur edilemiyecek bir şey değildir, arapçada eski hadis mecmuaları, her hadisi birbirinden nakledenleri böylece zincirleme suretile bildirirler. Fakat tatbikatta, müşahedeciye kadar varmak için malûmlar hemen daima eksik olur; müşahede isimsiz kalır. O halde, umumî bir sual meydana çıkar. Müellifi bilinmiyen bir ifadenin tenkidini nasıl yapmalı? Bu sual yalnız, vesikanın hepsini yazan bilinmediği için "isimsiz kalan vesika" lar için değildir; vesikayı yazan bilinmiş olsa da, nereden alındıkları bilinmiyen ifadelerin herbiri için de o sual varit olur.

Tenkitçi müellifin hangi şartlar içinde çalışmış olduğunu tasavvur ederek iş görür; müellifi bilinmiyen bir ifadenin tenkitçi için tutulacak bir yeri hemen hemen yoktur. Vesikanın umumî şartlarını tetkik etmekten başka bir tarz kalmaz. — Vesikanın ifadelerinden hepsi arasında müşterek ve hepsinin ayni batıl itikatlarda bulunan ve ayni ihtirasları olan kimselerden gelmiş olduğunu bildiren bir vasıf bulunup bulunmadığı tetkik edilebilir. Bu halde müellifin uyduğu an'anenin "hususî bir rengi" var

demektir; Herodot an'anesinin bir Atina rengi, bir de Delf rengi vardır. Bu an'ane ile bilinen vakıaların herbiri için menfaat gözetilerek, gururdan, bir grupun batıl itikatlarından dolayı vakıanın şekli değiştirilmiş olup olmadığını düşünmek lâzımdır. — Müellife bakmadan bile, şekil değiştirmek yahut bilâkis düzgün müşahede etmek için, müşahedenin yapılmış olması muhtemel bulunan zamanın veya memleketin adamlarının hepsinde müşterek bir sebep bulunup bulunmadığı düşünülebilir; meselâ, Herodot zamanında eski Yunanlı'ların İskit'ler hakkında haber alma tarzları ve önceden hükümleri nelerdi?

Bu umumî tahkikat arasında en faydalısı *an'ane* denilen isimsiz ifadeler üzerindedir. İkinci elden herhangi bir ifade hangi kaynaktan geldiğini nekadar iyi bildirirse onun değeri de o derecede olur; ifadenin kaynağa ilâve ettiği her şey kaynağı bozmak demek olacağından bir tarafa atılmalıdır; bunun gibi aradaki kaynakların hepsinin de değeri ancak, doğrudan doğruya yapılmış bir müşahededen çıkmış asıl ifadenin kopyaları kadardır. Biribiri arkasından gelen bu nakillerin ilk ifadedeki şeklini muhafaza etmiş veya bozmuş olup olmadıklarını bilmeğe tenkitçinin ihtiyacı vardır; en ziyade, vesikanın uyduğu an'anenin *yazılmış* veya *işitilmiş* olduğunu bilmek lâzımdır. Yazı ifadeyi tesbit ederek onun doğru olarak nakledilmesini temin eder; bilâkis işitilmiş ifade müşahede edenin hafızasında bile başka intıbalarla karışarak bozulabilecek bir intıba olarak kalır; kulaktan kulağa başka vasıtalardan geçtikçe her geçişte bozulur [1], hem de türlü türlü se-

[1] Şiir, hikmet sözleri, atalar sözü gibi muntazam ve dikkat edilecek bir şekilde olan intıbaların bozulması pek daha az olur.

beplerden dolayı bozulacağı için, bozulmanın ne derecesini anlamak, ne de onu düzeltmek mümkün olur.

İşitme suretile gelen an'ane, mahiyetinden dolayı, arkası hiç kesilmiyen bu şekil bozukluğudur; bundan dolayı yerleşmiş ilimler yazı ile nakilden başkasını kabul etmezler. Tarihçiler, hiç olmazsa başlıbaşına bir vakıayı tesbit etmek istedikleri vakit, başka türlü yapmak için ortaya makûl bir sebep koyamazlar. Şu halde yazılmış vesikalarda, işitilmiş olarak gelen ifadeleri araştırarak onları şüpheli tutmak lâzımdır. Bu ifadelerin hangileri olduğunu emniyetli bir surette doğrudan doğruya vesikadan anlıyabilmek pek seyrek olur, çünkü işitilmiş an'aneleri toplıyan müellifler böyle yaptıklarını söylemek istemezler [1]. Şu halde bir vasıtaya müracaat tarzı kalır; bu da yazı ile nakil *imkânı olmadığını* tesbit etmektir, o zaman vakıanın müellife kadar ancak ağızdan rivayetle gelebildiği şüphesiz olur. Demek oluyor ki şu suretle düşünmek lâzımdır: o devirde ve o gruptan insanlar arasında o türlü vakıaları yazmak âdeti var mıydı? Cevap menfi ise vakıa ağızdan rivayetle gelmiş demektir.

Ağızdan rivayetin en ziyade göze çarpan şekli *masal*'dır. Bu şekil sözden başka nakil vasıtası bilmiyen medeniyetsiz cemiyetlerde, yahut pek te kültür sahibi olmı-

[1] Bazı defa, şüphesiz bir masaldan alınmış tafsilâtlı hikâyelerin arasında, yazılmış bir vesikadan alınmış olduğu belli bulunan, vakıa tarihçilerinin üslûbunda kısa ve sert bir kayda tesadüf edildiği vakit, cümlenin *şeklinden* anlamak mümkündür. Tite Live'de (Nitzsch'in *Die römische Annalistik*, . . . Leipzig, 1873, in - 8) eserine bakınız, ve Grégoire de Tours'da (Lobell'in *Gregor von Tours*, Leipzig, 1863 in-8 eserine bakınız) böyledir.

yan cemiyetlerde, köylülerde, neferlerde görülür. O halde ağızdan ağıza nakledilen bu masal şeklini alan vakıalar *birliğidir.* Her milletin başlangıcında bir masal devri vardır: Yunanlılarda, Romada, German ve İslav milletlerinin hepsinde milletin en eski hatıraları bir masal tabakası teşkil ederler. Medeniyet zamanlarında milletin gözüne çarpan hâdiseler hakkında halk arasında dönen masallar gene devam ederler [1]. Masal yalnız ağızdan ağıza geçen an'anedir.

Bir millet masal devrinden çıkarak vakıaları yazı ile tesbit ettikten sonra bile, kulaktan gelen ana'ne eksilmez; fakat sahası darlaşır: an'ane, hususî işler, sözler, hâdiselerin tafsilâtı gibi, gerek mahiyetleri gizli, gerek yazmak için zahmete girilmemiş olan, kaydedilmemiş vesikalara münhasır kalır. Bunlar da *hikâyeler*'dir; bunlara "medenîlerin masalı" adı takılmıştır. Bunlar da, masallar gibi, karışık hatıralardan, telmilhlerden, yanlış tefsirlerden, bazı şahıslar üzerine, yahut bazı hâdiseler üzerine kurulmuş ve türlü türlü kaynaklardan gelmiş hayallerden teşekkül ederler.

Masallarla hikâyeler, esasında, keyfî olarak birtakım tarihî şahıslara atfedilen halk inanışlarından başka

---

[1] Milletlerde göze çarpan ve masalla nekledilen hadiseler, âdet üzere bize en ehemmiyetli görünenler değildir. — "Chansons de gestes" kahramanları tarihte pekaz tanınmışlardır. Breton'ların destan şarkıları, Villemarqué'nin mecmuasına bakılarak sanıldığı gibi, tarihî büyük hâdiselere değil, mahallî ve ehemmiyetsiz vakıalara aittir. İskandinavların *sagas*'ları da böyledir; bunların en çoğu İslanda yahut *Orkad* köylüleri arasında kavgalara aittir.

şeyler değildir; bunlar tarihe değil *folklore'a* girerler [1]. Bundan dolayı masalları, tahlil edilerek tarih hakikati "parçaları" çıkarmak için işe yarıyacak, doğru vakıalarla yanlışlıklardan toplanmış bir halita gibi telâkki etmek temayülünden sakınmak lâzımdır. Masal bir kütle teşkil eder, bunda belki bir hakikat parçası bulunur, onu tahlil ederek unsurlarını ayırmak bile mümkün olur; fakat onların gerçek veya hayal mahsulü olduğunu ayırt etmek için hiçbir vasıta yoktur. Niebuhr'ün dediği gibi, masal "görünmiyen bir şeyin, bilinmiyen bir inkisar (réfraction) kanununa uyarak hâsıl ettiği bir seraptır (mirage)."

En safça tahlil tarzı, masalda, imkânsız, harika gibi, biribirinin aksi, yahut saçma görünen tafsilâtı alıp makul olarak kalan şeyi tarihî diye saklamaktır. Protestan *rationalist*'leri XVIII inci asırda Tevrat hikâyeleri için böyle yapmışlardı. Bu da bir peri hikâyesinde tabiat dışında olan şeyi, ancak "Chat botté" yi kaldırıp "Marquis de Carabas" ı tarihî bir şahıs olarak telâkki etmek gibi olur. — Daha ince olmakla beraber gene okadar tehlikeli olan bir usul başka başka masalları mukayese ederek hepsinde bulunan tarihî temeli almaktır. — Grote [2] eski Yunan an'anesi münasebetile, herhangi tarzla olursa olsun masaldan bir şey çıkarmak imkânı olmadığını göstermiştir [3]. Masallara bir milletin hayalinin mahsulü

[1] Masal nazariyesi tenkidin en ilerilemiş kısımlarından biridir. E. Bernheim onu iyi hulâsa etmiş ve bibliyografyasını vermiştir.

[2] *Histoire de la Grèce,* fransızca tercümesi, c. II. Renan'ın *Histoire du peuple d'Israël,* c. I, Paris, 1887, in - 8. eserinde *Introduction* kısmile karşılaştırınız.

[3] Bununla beraber ne Niebuhr Romada "patricien"

diye bakmağa razı olmak lâzımdır; masallarda milletin tasavvurları aranılabilir, milletin gördüğü dışardan vakialar değil. Bundan dolayı, masallardan gelmiş her türlü ifadeleri bir tarafa bırakmak bir kaide olmalıdır; hem de burada söylenilmek istenilen şey yalnız masal *şeklinde* vakıa hikâyeleri değildir; tarihî gibi görünen, fakat Thucydide'in ilk fasılları gibi, masallardan alınmış bilgilerle kurulmuş bir hikâye de bir tarafa bırakılmak lâzımdır.

Nakil yazı ile geldiği vakit müellifin kaynağındaki ifadeyi değiştirmeden alıp almadığını aramak kalır. Bu araştırma kaynakların tenkidi kısmına girer [1], o da metinlerin birbirlerile karşılaştırılmasına imkân olduğu derecede. Fakat kaynak kaybolmuş bulunduğu halde, yalnız içerden tenkit yapmanın imkânı kalır. — İlkin müellifin tamamı tamamına doğru haber alıp alamamış olduğunu düşünmek lâzımdır, haber uygun değilse ifadesinin bir değeri olamaz. sonra, müellifin kaynaklarını değiştirmek âdeti olup olmadığını ve varsa hangi tarzda olduğunu, umumî olarak, aramak lâzımgelir; ayrı ayrı olarak ta, ikinci elden yazmış olduğu ifadelerinin herbiri için bunların asıllarına uygun; yahut uydurulmuş olup olmadıkları araştırılır. Bu da şekilden anlaşılır: Vesikanın umumî heyetinde aykırı gelen yabancı bir üslûpta bir parça, daha önceden yazılmış bir vesikadan bir parçadır; kopya aslına nekadar uygunsa yabancı parça o kadar değerli olur, çün-

---

lerle "plébéien" ler arasındaki mücadele hakkındaki masaldan - sonra yıkılması lâzımgelen - bir bina kurmaktan, ne de Curtius, Grote'dan yirmi yıl sonra, Yunan masalında tarihî vakıaları aramaktan geri kalmışlardır.

[1] Yukarda s. 90 ve sonrakilere bakınız.

kü o kopya ancak daha önceden kaynağında bulunan haberleri doğru olarak verebilir.

VII. Bütün bu araştırmalarla beraber tenkit hiçbir vakit, haberlerden hepsinin sicilini yeniden kurarak ne her vakıayı kimin müşahede etmiş olduğunu, ne de vakıayı kimin kaydetmiş olduğunu söylemeğe kadar varabilir. Netice şudur ki, ihtimallerin en çoğunda, ifadenin müellifi bilinemez.

Demek olur ki, kim olduğu bilinmiyen birinin müşahede etmiş, gene kim olduğu bilinmiyen birinin ne zaman olduğu bilinmiyen bir vakitte kaydetmiş olduğu bir vakıa karşısında bulunuruz. Bu şartlar içinde vakıaları, kontrol etmek imkânsızlığı ile, hesaplanamıyacak kadar çok yanlışlık ihtimallerile, başka hiçbir ilim kabul etmez. Fakat tarih bunlardan bir şey çıkarabilir, çünkü onun, başka ilimler gibi, tesbit edilmesi güç olan vakıalara kadar gitmeğe ihtiyacı yoktur.

Vakıa (fait) mefhumu (notion), kat'î olarak tayin edildiği vakit, dışardaki realite üzerine bir icap (affirmation) hükmünden (jugement) ibaret kalır. Tesbit edilecek realitelerin mahiyetine ve ifadede gösterilecek katiliğin derecesine göre, o icaba varıncıya kadar yapılan muameleler az veya çok güç olur. Kimya ile biolojinin ince vakıaları, acele hareketleri, geçici halleri anlamağa, hem de onları kat'î sayılarla ölçmeğe ihtiyaçları vardır. Tarih daha çok kaba, pek devamlı (bir âdetin, bir adamın, bir grupun, bir milletin bile mevcut olması gibi) ve kat'î ölçüler olmaksızın müphem kelimelerle kabaca ifade edilmiş vakıalar üzerine işliyebilir. Müşahede edilmesi pek çok daha kolay olan bu vakıalar için, tarih müşhede şart-

ları üzerine pek çok daha az titiz olabilir. Tarih haber almak tarzılarındaki eksikliğini, alması kolay haberlerle iktifa etmek kabiliyeti ile telâfi eder.

Vesikalar hemen hemen ancak iyi müşahede edilmemiş, yalan yahut yanlış olmak ihtimalleri çok bulunan vak'alar bildirirler. Fakat birtakım vakıalar vardır ki bunların üzerine yalan söylemek yahut yanılmak pek güçtür. — Tenkitçinin kendi kendisine soracağı suallerin en son sırasının gayesi, vakıaların *mahiyetine* göre, değiştirilmek ihtimali pekaz olduğundan, doğru olduklarına çok ihtimal bulunanları ayırt etmektir. Böyle elverişli şartlar içinde bulunan vakıaların nevileri umumî olarak bilinir, şu halde umumî bir sual cetveli kurulabilir; bu cetvel ayrı ayrı vakıaların herbirine tatbik edilerek vakıanın önceden tahmin edilmiş olan ihtimallerden birine girip girmediği düşünülür.

1 inci ihtimal. Vakıa yalana imkân vermiyecek bir mahiyettedir. İnsan bir intıbaı göstermek için yalan söyler, yalandan her türlü intibaın faydasız olduğunu yahut her türlü yalanın tesirsiz kalacağını sandığı bir noktada yalan söylemek için artık sebep kalmaz, müellifin bu ihtimal içinde bulunup bulunmadığını anlamak için düşünülecek birçok sualler vardır.

1 İfade edilen vakıa müellifin yapmak istediği tesirin aksine doğru mu gidiyor? Müellifin kendisinin yahut mensup olduğu grupun gözettikleri menfaatin, gururun duyguların, edebî zevklerin aksine midir? Yahut müellifin hatırını gözetmek istediği fikrin aksine midir? O halde ifadenin doğru olmak ihtimali vardır. Fakat bu delilin kullanılması tehlikelidir. Delil çok defa, şu iki suretle, fe-

na kullanılmıştır. Kendini övmekten ibaret olan bir itiraf gibi telâkki edilir. (IX uncu Charles'ın Saint-Barthélemy gecesini hazırlamış olduğunu bildirmesi). Yahut Atinalılar hakkında fena söyliyen bir Atinalı'ya, bir protestanın başka protestanları itham etmesine inanılır. Halbuki müellifin kendi menfati veya kendi şerefi hakkındaki fikri bizimkinden büsbütün başka bir türlü olabilir [1]; yahut kendisininkinden başka bir partiye mensup vatandaşlarına veya kendisininkinden başka bir mezhepten dindaşlarına iftira etmiş olabilir. Şu halde bu delil ancak, müellifin yapmak istediği tesiri ve alâka bağladığı grupun ne olduğu tamamı tamamına bilindiği vakitlerde kullanılmalıdır.

2° İfade edilen vakıayı halk o kadar iyi bilir ki müellif yalan söylemek istese bile yalanın meydana çıkması şüphesiz olduğundan yalan söylemez. Tahkik edilmesi kolay vakıalar, zamanca ve mekânca yakın, yayılmış ve devamlı vakıalar bu ihtimal içindedir; hele halkın onları kontrol etmekte bir menfaati bulunursa. Fakat kontrol korkusu daima kullanılmıyan bir dizgin gibidir, müellifin yalan söylemek için bir sebep bulduğu noktaların hepsinde menfaat duygusu onu gevşetir; kontrol korkusu fikirler üzerine başka başka türlü, kendilerini okuyacak halkı iyice tasavvur eden, kültür sahibi ve sakin adamlar üzerine kuvvetle, medeniyetsiz devirlerde ve ihtiraslı adamlar üzerine de az tesir eder [2]. Onun için bu delili yalnız, müellifin kendisini okuyacak halkı nasıl tasavvur et-

[1] Yukarıya s. 162 ye bakınız.

[2] Çok defa insan: "Bu, doğru olmasaydı müellif onu yazmağa cesaret edemezdi" der .Bu türlü muhakeme az mede-

tığı ve kontrol korkusunu hesaba katacak kadar soğukkanlılık gösterdiği bilinen ihtimallerde kullanmak lâzımdır.

3° İfade edilen vakıa müellif için o kadar *ehemmiyetsizdir ki* vakıanın şeklini değiştirmek için hiçbir temayülü olamaz. Müellifin söz arasında zikrettiği umumî vakıalar, âdetler, müesseseler, eşya, şahıslar bu ihtimallere girerler. Bir hikâyede yalan bulunsa bile, o hikâye baştan aşağı yalanla tertip edilmiş olamaz; müellif vakıaların yerini göstermek için vakıaların etrafında doğru haller göstermeğe muhtaçtır. O vakıalar kendisince ehemmiyetli değillerdi, zamanında onları herkes bilirdi. Fakat bizim için vakaılar bilgi verirler ve onlara emniyet edilir; çünkü müellif bizi aldatmağa çalışmamıştır.

2 *inci ihtimal.* Vakıa yanlışlığa ihtimal veremiyecek bir mahiyettedir. Yanlışlık ihtimalleri nekadar çok olsa da, birtakım vakıalar o kadar "büyük" olurlar ki onları yanlış görmek güç olur. Şu halde, vakıayı tahkik etmek kolay olup olmadığı düşünülmelidir: 1° Vakıa sık sık görülebilecek surette uzun zaman devam etmiş midir (bir bina, bir adam, bir âdet, uzun müddet süren bir hâdise gibi)? — 2° Vakıa birçok kimselerin onu görebilecekleri surette pek ziyade yayılmış mıdır (bir muharebe, bir harp, bütün bir milletin âdetleri gibi)? — Vakıa, sathî bir mülâhaza ile anlaşılması mümkün olacak kadar umumî tabirlerle mi ifade edilmiştir (umumî surette bir adamın,

niyetli cemiyetlere tatbik edilemez. Louis VIII, Jean sans Terre'in kendi akranının hükümlerile mahkûm edilmiş olduğunu yazmağa cesaret etmiştir.

bir şehirin, bir milletin, bir âdetin mevcut olması gibi)? Tarih bilgisinin sağlam kısmını teşkil eden bu vakıalardır.

3 *üncü ihtimal.* Vakıa ancak doğru olabilmek şartile ifade edilebilecek mahiyettedir. Bir insan beklemediği ve kendi âdetlerinin aksine olan bir vakıayı, ancak müşahedenin tazyikile kabul etmeğe mecbur olduğu vakit, gördüğünü çeya işittiğini iddia eder. Bir vakıa onu yazana pek ziyade ihtimal dışında görünürse o vakıanın doğru olmak ihtimalleri çok olur. Şu halde, ifade edilen vakıanın müellifin zihnini dolduran başka mefhumların aksi, vakıanın müellifin bilmediği cinsten bir hâdise, kendisinin anlıyamadığı bir hareket yahut bir âdet, müellifin zekâsının anlıyabileceği dereceden yüksek bir söz olup olmadığı (İncillerde İsanın sözleri yahut Jean d'Arc'ın muhakemesinde sorgulara vermiş olduğu cevaplar gibi) düşünülmelidir. — Fakat müellifin zihnindeki mefhumları bizimkilere göre hükmetmek temayülünden sakınmak lâzımdır: Tabiat dışında şeylere inanmağa alışmış kimseler canavarlardan, mucizelerden, büyücülerden bahsettikleri vakit bunlar kendileri için beklenilmiyen vakıalar değildir, delil de burada tatbik edilemez.

VIII. Burada tenkit işlerinin tarifinin sonuna geldik; tarif uzun sürdü, çünkü tatbikatta hepsi birden yapılan işleri biribiri arkasından yazmak lâzımdı. Şimdi tatbikatta nasıl yapıldığını söyliyeceğiz.

Metin tefsiri şüpheli bir halde olursa, onu tetkik etmek işleri ikiye ayrılır: biri metinden hiçbir haber çıkarmadan önce onu okuyarak manasını tesbit etmektir; vesikada bulunan vakıaların tenkit edilerek tetkiki ikinci işi teşkil eder. Manası açık olan vesikalar için, — manası

münakaşaya yol açacak ve ayrıca tetkik edilmesi lâzım olan fıkralar ayırmak şartile, — ilk okuma ile tenkit tetkiki yapılabilir.

Vesika ve müellif hakkında *umumî* bilgiler toplamakla işe başlanılır, bu sırada vesikanın meydana getirilmesinde tesir etmiş olması ihtimali bulunan şu şartların aranılması hatırdan çıkarılmaz: Zaman, yer, gaye, vesika tertip edilirken geçirdiği safhalar, — içtimaî şart, vatan, parti, mezhep yahut aile, menfaatler, ihtiraslar, önceden itikatlar, dil âdetleri, çalışma tarzları, haber alma vasıtaları, kültür, müellifin zihninin kudretleri veya eksiklikleri, — vakıaların anlatılmasının mahiyeti ve şekli. Bu bilgilerin hepsi kaynak tenkidile hazırlanmış olarak bulunur; bunlar, zihindeki umumî tenkit sualleri cetveli takip edilerek, bir araya getirilir; fakat bu ilgileri daha önceden iyice kendine maletmek lâzımdır, çünkü işler devam ettikçe o bilgilerin her vakit zihinde bulunmasına ihtiyaç olacaktır.

Bu suretle hazırlandıktan sonra vesika ele alınır. Okundukça zihinde analiz edilir, müellifin kurduğu şeylerin hepsi yıkılır, müellifin yazısına verdiği edebiyat şekillerinin hepsi bir tarafa bırakılır, en sonunda kendi kendine sade ve tamamı tamamına kat'î bir dilde tasavvur edilecek vakıaya varılır. Böyle yapmakla, müellifin sana'tine saygı göstermekten ve fikirlerine itaat etmekten kurtulunur, yoksa bunlar tenkidi imkânsız bırakırlar.

Böylece analiz edilmiş vesika, müellifin zihnindeki uzun bir sıra tasavvurlar ve vakıalar hakkında ifadeler haline girer .

İfadelerin herbiri üzerinde yalan veya yanlış ihtimalleri, yahut doğru ve tamamı tamamına uygun yazmak

için müstesna ihtimaller bulunup bulunmadığı düşünülür, bunun için de ayrı ayrı ihtimaller için tertip edilmiş olan sual cetveli sırası takip edilir. Bu sual cetvelini insan her vakit zihninde hazır tutmalıdır. Böyle yapmak ilkin sıkıntılı, belki de bilgiçlik gibi görünür; fakat o cetvel vesikanın yalnız bir sayfasında yüz defadan ziyade tetkik olunacağından, en sonunda insan onu farkında olmadan kullanır; bir vesika okunurken, şüphe veya emniyet sebeplerinin hepsi, toptan bir intiba olarak birikmiş bir halde, birdenbire meydana çıkarlar.

Ovakit, analiz ve tenkit sualleri kendi kendilerine yürüdüklerinden, insan, usule bağlı olarak, şüpheci ve saygısız zihniyet gidişini elde etmiş olur, buna çok defa, içinde bir sır varmış gibi bir tabirle, "tenkit duygusu" denilir, halbuki tenkit te sadece, kendi kendine meydana çıkan bir *alışıklık*'tır.

FASIL VIII

Ayrı ayrı vakıaların tayin edilmesi

Tenkit analizi, yalnızca, tasavvurları ve ifadeleri meydana çıkarmağa ve onlarla birlikte ifade edilen vakıaların tamamı tamamına doğru olup olmadıkları ihtimali hakkında mülâhazalar yapmağa vardırır. Bundan sonra, ilmin kurulmasına yarıyacak ayrı ayrı tarih vakıalarının o tasavvurlardan ve ifadelerden nasıl çıkarılacağını tetkik etmek işi kalır. Tasavvurlarla ifadeler ayrı ayrı usullerle tetkik edilmesi lâzım iki türlü neticelerdir.

1. Gerek bir yazıda, gerek şekilli bir tasvirle ifade edilmiş olan her tasavvur muhakkak, kat'î olarak yerleşmiş bir vakıadır. Tasavvur ifade edilmiş ise (müellif tarafından değilse bile, çünkü müellif bir şekli anlamadan kopya etmiş olabilir, şekli yaratmış olan kimse tarafından) düşünülmüş demektir. Tasavvurun mevcut olduğunu anlamak için yalnız bir vakıa, onu ispat etmek için de yalnız bir vesika yetişir. Demek oluyor ki san'atler, ilimler, doktrinler tarihlerini teşkil eden vakıaların defterini kurmak için tahlil ile tefsir kâfi gelirler [1]. Dışardan tenkidin işi bu vakıaların yerlerini göstererek, her tasavvurun zamanını, memleketini, müellifini tayin etmektir. —

[1] Yukarda s. 149 a bakınız. Bunun gibi şekillerin tarihlerini teşkil eden hususî vakıalar da *(paléographie, linguistique)* doğrudan doğruya vesikanın tahlilile yerleşirler.

Tasavvurların müddeti, coğrafya bakımından genişliği, nereden çıktıkları, biribirlerine bağları tarih sentezinin işidir. İçerden tenkidin burada yeri yoktur; vakıa doğrudan doğruya vesikadan çıkar.

Bir adım daha atılabilir. Tasavvurların kendileri birer psikoloji vakıalarından ibarettir; fakat hayal kullandığı şeyleri kendisi yaratmaz, onların unsurlarını realitenin içinden alır. Hayalî vakıaların tarifleri müellifin kendi etrafında görmüş olduğu, dışardaki vakıalarla kurulur. Bu bilgi malzemesini ayırmağa çalışmak mümkündür. Vesikaları kıt olan devirlere ve nevilere ait vakıalar için, eski zamanlar için, hususî hayat âdetleri için, edebiyat eserlerinden, destan şiirlerinden, romanlardan, tiyatro piyeslerinden istifade etmeğe teşebbüs edilmiştir [1]. Bu tarz haksız sayılmaz, fakat birçok kayitlerle tahdit edilmek şartile, halbuki bu kayitler çok defa unutulur.

1° Bu tarz içerdeki içtimaî vakıalara, ahlâka, san'at idealine tatbik edilemez; bir vesikada ahlâkî veya estetik tasavvur olsa olsa müellifin kendi idealini ifade eder; bundan müellifin zamanındaki ahlâk veya estetik zevk üzerine bir netice çıkarmağa hak olamaz. Bir netice çıkarmadan önce, hiç olmazsa, gene o zamanda yaşamış başka başka müellifleri karşılaştırmak lâzımdır.

2° Maddî vakıaların tarifi bile müellifin kendi haya-

[1] Yunanistanın ilk zamanları Omiros şiirlerinde tetkik edilmiştir. — Orta çağlardaki hususî hayat hakkında bilgiler en ziyade "Chansons de gestes" e göre kurulmuştur, (şu esere bakınız: Ch. Langlois, *les Travaux sur l'histoire de la société farnçaise au moyen âge d'après les sources littéraires,* dans la *Revue historique,* mars - avril 1897).

linde yaratmış olduğu şahsî bir terkip olabilir; bunun yalnız *unsurları* şüphesiz gerçektir; şu halde daha ziyade ayrılması imkânı olmıyan unsurlardan, şekilden, maddeden, renkten sayıdan başka bir şeyin doğruluğu iddia edilemez. Şair altın kapılardan, gümüş kalkanlardan bahsettiği vakit altından kapıların, gümüşten kalkanların bulunduğu değil, yalnız kapıların, kalkanların, altının ve gümüşün bulunduğu doğrudur. Demek oluyor ki analiz yaparken müellifin zarurî olarak kendi görgüsünden almış olacağı unsura kadar gitmek lâzımdır (eşya, onların ne işlere yaradıkları, âdet olan fiiller).

3° Bir şeyin yahut bir fiilin tasavvuru onun mevcut olduğunnu ispat eder, fakat onun sık sık görüldüğünü değil; bu, belki tek başına, yahut hiç olmazsa pek küçük bir daire içinde mahdut bir şey veya bir fiildir; şairlerle romancılar modellerini müstesna bir âlemden almağı severler.

4° Bu tarzla bilinen vakıalar ne zaman içinde ne de de bir yerde tecrit edilebilirler: Müellif onları kendiliğinden başka bir zamandan veya bir memleketten almış olabilir.

Bütün bu kayitler şöylece kısaltılabilirler: Bir edebiyat eserinden müellifin içinde yaşamış olduğu cemiyet hakkında bir bilgi çıkarmadan önce, bizim zamanımızda yazılmış romanlardan çıkarılmış ayni mahiyette bir bilginin bizim âdetlerimizi tanımak için nekadar değeri olacağı düşünülmelidir.

Tasavvurlar gibi, bu suretle elde edilmiş dışardaki vakıalar da bir tek vesika ile yerleşebilirler, fakat o kadar mahdut kalırlar ve yerleri o kadar az tayin edilmiş olur ki o vakalardan istifade etmeden önce, onları kendi-

lerine benziyen başka vakıalarla karşılaştırmak lâzımdır; bu da sentez işidir.

Ehemmiyetsiz ve pek kaba, müellifin hemen de düşünmeden ifade etmiş olduğu dışardaki vakıalar tasavvurlardan çıkarılan vakıalara benzetilebilir. Bu vakıaları şüphesiz göstermek için mantık bakımından hak yoktur, çünkü kaba vakıalar hakkında bile aldanan, yahut ehemmiyetsiz vakıalar hakkında bile yalan söyliyen kimseler görülür. Fakat bu ihtimaller o kadar seyrektir ki, yalnız bir vesika ile yerleşmiş bu türlü vakıaları şüphesiz olarak kabul etmekte pekaz tehlike vardır; iyice tanınmış zamanlar için tatbikatta yapılan şey de budur, Gaulois'ların ve German'ların müesseseleri Sezar'ın yahut Tacite'in bir tek metnine göre tarif edilir. Tesbit edilmesi o kadar kolay olan bu vakıalar, tarifleri yazan müellifere, şairlere kendilerini zorla kabul ettiren realiteler gibi, kendilerini zorla kabul ettirmiş olacaklardır.

II. Bunun aksi olarak, bir vesikanın dışardan bir vakıa [1]üzerine ifadesi hiçbir vakit o vakıayı yerleştirmeğe yetişmez. Yalan ve yanlış için pek çok ihtimaller vardır, ifadenin hangi şartlar içinde meydana çıktığı da pekaz bilindiği için, ifadenin o ihtimallerin dşında kaldığna insan emin olamaz. Demek oluyor ki, tenkit tetkiki işi kat'î surette hallettiremez; yanlışlardan sakınmak için pek lüzumlu olan tenkit tetkiki hakikate kadar götüremez.

Tenkit hiçbir vakıayı *ispat* edemez, ancak ihtimaller gösterebilir. Tenkit ancak vesikaları ifadelere ayırarak her

[1] Burada dışardan bir vakıa diye - (içerden bir vakıa olan) *tasavvurun* aksi olarak - *objectif* realitede geçen her vakıaya denilir.

ifadeye ihtimal içinde bulunan değeri hakkında şöylece bir damga vurmağa götürür: değersiz ifade, (çok veya az) şüpheli, ihtimali olan, yahut pek ziyade ihtimali olan ifade, değeri bilinmiyen ifade.

Bütün bu neticeler arasında yalnız biri kat'îdir: *İfade ettiği vakıa hakkında haber alamamış olan bir müellifin ifadesinde hiçbir kıymet yoktur.* Yalandan bir vesika bir tarafta atıldığı gibi, onu da bir tarafa atmalı dır [1]. Fakat tenkidin burada yaptığı iş ancak temelsiz bilgileri yıkmaktır, tenkit şüphesiz vakıalar bildirmez. Tenkidin sağlam olan neticeleri yalnız *menfi* olan neticelerdir. — Müspet neticelerin hepsi şüpheli kalırlar, bu da şöyle demektir: "Bu ifadenin doğru olması yahut doğru olmaması için ihtimaller vardır." Fakat bunlar ancak *ihtimaller*dir: Şüpheli bir ifade doğru olabilir; ihtimali bulunan bir ifade de yalan olabilir; bunun, hiç arkası kesilmeden, misalleri görülmektedir, bir müşahedenin doğru yapıldığını *bilmek* için de o müşahedenin hangi şartlar içinde yapılmış olduğunu yetişecek kadar tamamı tamamına hiçbir vakit öğrenemeyiz.

Kat'î bir neticeye varmak için son bir iş lâzımdır. İfadeler tenkitten çıktıktan sonra ihtimalli veya ihtimalsiz olarak görünürler. Fakat en ziyade ihtimalli olanlar bile, ayrı ayrı alındıkları vakit, sadece ihtimallerden ibaret ka-

[1] Tarihçilerin en çoğu bir masalı bir tarafa atmak için onun yalan olduğu ispat edilmiş bulunmasını beklerler, tesadüf eseri olarak, onun aksini gösteren vesikalar da saklanılmamış olursa, masalı şimdilik kabul ederler; Roma'nın ilk beş asırdaki devri için yapılan şey budur. Yazık ki, hâlâ umumî olan bu tarz, tarihin ilim olarak kurulmasına engel olan sebeplerin arasındadır.

lırlar: Onları ilmî bir kaziye (proposition) haline sokacak olan kat'î adımı atmak için hak yoktur; ilmî bir kaziye *münakaşa edilemiyecek* bir ifadedir; bunlarsa öyle değildir. — Her müşahede ilminde umumî bir prensip vardır: Tek bir müşahedeyle ilmî bir neticeye varılamaz: Bir kaziyeyi ifade etmek için vakıayı, biribirlerinden ayrı müşahedelerle tesbit etmek lâzımdır. Tarihin haberalma tarzları nekadar eksik olsa da, bu prensibe uymamak için başka hiçbir ilimden ziyade hakkı yoktur. Tarihî bir ifade, en elverişli misallerinde bile, bayağı bir surette yapılmış bir müşahededen ibarettir; bu müşahedenin başka müşahedelerle tekit edilmesine ihtiyaç vardır.

Her ilim birçok müşahedeler biribirlerile karşılaştırılarak teşkil edilir: Ayrı ayrı müşahedeler hangi noktalarında biribirlerine uygun gelirlerse o noktalar ilmî vakıalar olurlar [1]. Her müşahedede yanlışlık ihtimalleri vardır, bu ihtimaller büsbütün ortadan kaldırılamaz; fakat birçok müşahedeler biribirlerine uygun gelirlerse onların ayni yanlışlığa düşmelerinin pek te ihtimali olamaz; aralarındaki uygunluğun en ziyade ihtimali bulunan sebebi müşahedecilerin ayni realiteyi görmüş ve hepsinin onu doğru olarak tarif etmiş olmalarıdır. Şahsî yanlışlıklar biribirlerinden ayrılmağa temayül gösterirler, biribirlerine uygun gelenler doğru müşahedelerdir.

[1] Bu prensibin tarihte mantık bakımından haklı olduğuna dair, Ch. Seignobos'un, *Revue Philosophique*'de temmuz-ağustos 1887 sayısındaki makalesine bakınız. — İlimde tam kat'îlik ancak, başka başka *usullerle* elde edilmiş müşahedelerin biribirlerine uygun olmalarile hâsıl olur; tam kat'îlik, başka başka yollardan giden iki araştırma yolunun biribirine rastladığı noktada bulunur.

Bu prensip tarihe tatbik edilince, — analiz tenkidile sentez işleri arasında bulunan — en son bir sıra muamelelere vardırır: Bu da ifadeleri mukayese etmektir.

İlkin, tenkit analizinin neticeleri sınıflara ayrılarak ayni vakıa üzerine ifadeler bir araya toplanılır. Maddî bakımdan, fiş usulü (gerek her ifade bir fiş üzerine kaydedilmiş olsun, gerek her vakıa için yalnız bir fiş tutularak onun hakkında başka başka ifadeler bulundukça ayni fiş üzerine kaydedilmiş olsun) işi kolaylaştırır. İfadelerin biribirlerile karşılaştırırlması vakıa hakkında bilgilerimizin ne halde olduğunu meydana çıkarır; kat'î netice ifadeler arasındaki münasebete bağlıdır. Bundan dolayı, önümüze çıkabilecek ihtimalleri ayrı ayrı tetkik etmek lâzımdır.

III. En çok defa — zamanımız tarihi müstesna — bir vakıa hakkında vesikalar bize yalnız bir ifade verirler. Bu gibi halde, başka ilimlerin hepsi hiç değişmiyen şu kaideyi tatbik ederler: Tek başına bir müşahede ilme girmez, müşahede (müşahedecinin adile birlikte) zikredilir, fakat bir netice çıkarılmaz. Tarihçilerin başka türlü yapmaları için ortaya konulabilecek hiçbir sebep yoktur. Tarihçilerin elinde, bir vakıayı tesbit etmek için yalnız bir kişinin ifadesi bulunduğu vakit o kişi nekadar namuslu olsa da, tarihçilerin vakıayı kabul değil, tabiat ilimlerinde olduğu gibi, yalnızca bilgiyi zikretmeleri (Thucydide ifade ediyor ki, Sézar diyor ki, gibi) lâzımgelir: Temin etmeğe hakları olan şey ancak bukadardır. Tatbikatta, tarihçilerin hiçbiri, ortazamanlarda olduğu gibi, Thucydide'in yahut Sézar'ın otoritesine bakarak iddia

etmek âdetini kaybetmiştir: Birçokları saflığı vakıayı ayni tabirlerle söylemeğe kadar götürürler. Bu suretle ilmî bir dizgin olmadan, tabiî saflığa kapılmış olduklarından, tarihçiler, yalnız bir vesikanın verdiği fakat yetişecek derecede olmıyan ihtimal üzerine, başka hiçbir vesikada aksi bulunmıyan her ifadeyi kabul etmeğe kadar giderler. Bundan da şu manasız netice çıkar ki tarih yalnız bir müellifin bildirmiş olduğu tanınmıyan devirler üzerinde, biribirlerinin aksi binlerce vesikalarla tanınmış vakıalar üzerinde olduğundan daha ziyade iddiacıdır ve o tanınmamış devrin tarihi daha iyi yerleşmiş gibi görünür. Yalnız Herodot'tan öğrenilmiş olan Medya Muharebeleri, yalnız Gréoire de Tours'un anlatmış olduğu Frédégonde maceraları üzerinde, yüzlerce çağdaşın tarif etmiş olduğu Révolution hâdiseleri üzerinde olduğundan daha az münakaşa edilir. — Tarihi böyle utanılacak halden kurtarmak için tarihçilerin zihninde bir inkılâba lüzum vardır.

IV. Ayni vakıa üzerine birçok ifadeler bulunduğu vakit bunlar ya biribirlerinin aksini bildirirler, yahut biribirlerine uygun olurlar. — Gerçekten biribirlerinin aksini söylediklerine emin olmak için gerçekten ayni vakıaya dair olduklarına emniyet getirmek lâzımdır: Biribirinin aksi gibi görünen iki ifade biribirine muvazi olabilir; bu iki ifadenin tamamı tamamına ayni zamanlar, ayni yerler, ayni şahıslar, bir hâdisenin ayni safhaları üzerine olmaması imkânı vardır, her ikisi doğru da olabilirler [1]. Bununlaberaber iki ifadenin biribirini tekit ettiği neticesi çıkarılmamalıdır; herbiri tek başına olan ifadeler sınıfına girer.

[1] Bu ihtimal, iyi bir misalle, Bernheim tarafından tetkik edilmiştir. Adı geçen eser s. 421.

İfadeler gerçekten biribirinin aksi ise, iki ifadenin hiç olmazsa biri yanlış demektir. O halde tabiî bir temayül insanı iki ifadeyi barıştırarak aralarını bulmağa sevkeder. Bu barıştırma zihni ilim zihninin aksidir. Bir kimse 2 kere 2, 4 eder, bir başkası 2 kere 2, 5 eder, derse insan 2 kere 2, 4 buçuk eder diyemez; ikisinden hangisinin haklı olduğunu tetkik etmek lâzımdır. Bu da tenkidin işidir. Hemen her vakit, biribirinin aksi olan bu ifadelerden hiç olmazsa biri şüphelidir. Şüpheli olmıyan ifadenin ihtimali çok ise şüpheli olanı bir tarafa bırakmalıdır. Öteki de şüpheli olursa netice çıkarmaktan sakınmalıdır; bunun gibi, birkaç şüpheli ifade, şüpheli olmıyan bir ifadenin aksi olmakta biribirlerine uyarlarsa, gene öyle [1].

V. Birkaç ifade biribirine uyduğu vakit tabiî temayül vakıanın sabit olduğuna inanmaktır, bu temayüle de karşı koymak lâzımdır. İlk hareket her vesikayı bir bilgi kaynağı olarak saymaktır. Hergünkü hayatta bilinir ki insanlar biribirlerini taklit etmeğe istidat gösterirler, bir tek hikâye çok defa birçok hikâyecinin işini görür, birkaç gazetenin ayni mektubu yazdıkları olur, birkaç muhbirin uyuşarak aralarında yalnız birine zabıt yazdırdıkları vardır. O halde elde birkaç vesika, birkaç ifade bile, bulunur. Hâlbuki elde bulunan şeyler o kadar ayrı ayrı müşahedeler midir? Şüphesiz ki, hayır. Bir başkasından

[1] Biribirlerine uymıyan vesikaları, hangi istikamette olduklarına göre sayarak en çokluğa göre karar vermek gibi çocukça olan tarzdan sakınmağı söylemeğe pekaz lüzum olsa gerektir. Bir vakıa üzerine bilgi almış yalnız bir müellifin ifadesi, vakıa üzerine hiçbir şey bilmiyen kimselerin yüz ifadesinden elbette üstündür. Bu hususta kaide çoktanberi kurulmuştur: *Non numerentur, sed ponderentur.*

kopya edilerek yazılan ifade yeni bir müşahede olmaz, bir müşahede başka başka yüz müellif tarafından kopya edilmiş olsa bile, bu yüz kopya bir tek müşahededen başka bir şey göstermezler. Bunları yüz diye saymak, basılmış ayni kitabın yüz nüshasını yüz vesika diye saymak gibi olur. Fakat "tarih vesikalarına" karşı saygı bazılarında meydanda olan şeyden daha kuvvetlidir. Başka başka birkaç vesikada başka bşka müelliflerin yazmış oldukları ayni ifade birkaç ifadeymiş gibi görünür; başka başka on vesikada gösterilen ayni vakıa hemen biribirine uygun on müşahededeci tarafından tesbit edilmiş gibi gelir. Bu duygudan sakınmak lâzımdır. Vesikalar arasında uygunluk ancak, biribirlerine uygun olan ifadeler, herbiri ötekinden ayrı *müşahedeleri* gösterdikleri vakit netice verebilir. Bir uygunluktan hiçbir netice çıkarmadan önce, bunun *biribirinden ayrı* müşahedeler arasında bir uygunluk olup olmadığı tetkik edilmek lâzımdır; bu da iki işe lüzum gösterir.

1° İfadelerin biribirlerinden ayrı yahut bir tek müşahedenin kopyalarından ibaret olup olmadığı aranılarak işe başlanılır. Bu işin bir kısmı dışardan kaynak tenkidi işidir [1]; fakat kaynak tenkidi ancak yazılmış vesikalar arasında münasebetleri tetkik eder, bir müellifin başka müelliflerden hangi fıkraları alınış olduğunu tesbit ettikten sonra durur. Başkalarından alınmış olan fıkralar hiç münakaşasız bir tarafa atılır. Fakat yazıdaki şekli almamış olan ifadeler üzerine ayni işi yapmak kalır. Ayni vakıa üzerine ifadeleri karşılaştırarak, bunların başka başka müşahedecilerden yahut hiç olmazsa başka başka müşahedelerden alınıp alınmamış oldukları aranılmak lâzımdır.

[1] Yukarıda s. 93 ile karşılaştırınız.

Burada prensip kaynak tenkidindeki gibidir. İçtimaî bir vakıanın tafsilâtı o kadar çoktur ve ayni vakıayı görmek için biribirlerinden ayrı o kadar çok tarz vardır ki biribirinden ayrı iki müşahedecinin bütün noktalarda birbirine uymalarında hiç ihtimal olamaz; iki ifade ayni tarzda ayni tafsilât göstermiş olurlarsa, onlar ayni müşahededen çıkmış demektir; biribirinden ayrı müşahedeler her vakit birkaç nokta üzerinde ayrılırlar. Çok defa, önceden tanınacak bir prensipten istifade edilebilir. Vakıa yalnız bir müşahedeci tarafından müşahede edilebilecek yahut zaptedilebilecek mahiyette bulunursa, kaynakların hepsi bu tek müşahededen çıkmış demektir. Bu prensipler sayesinde [1], ayrı ayrı müşahede ihtimalleri ve daha ziyade biribirinin kopyası olan müşahedeler ihtimalleri tesbit edilebilr.

Bundan sonra, sayıları pekçok olan, şüphe ihtimalleri kalır. Tabiî temayül onları biribirinden ayrı gibi saymaktır. Bu da ilim bakımından doğru olacak şeyin aksinedir: İfadelerin biribirleinden ayrı oldukları ispat edilmedikçe onların aralarındaki uygunluktan netice çıkarmağa hak yoktur.

Ancak, ifadeler arasındaki münasebet tesbit edildikten sonra, gerçekten biribirinden ayrı olan ifadeler hesaba katılır ve biribirlerine uygun olup olmadıkları tetkik edilir. Burada da ilk hareketten sakınmalıdır: Gerçekten bir netice verdirecek olan uygunluk, tabiî olarak sanılabilece-

[1] Tatbikatta görülebilecek şu hususî güçlükleri burada tetkik etmeğe pek te imkân yoktur: Müellif başka yerden aldığını gizlemek istiyerek okuyacak halkı şaşırtmak için yazısına fıkralar karıştırdığı vakit; müellif iki müşahededen çıkan tafsilâtı biribirine karıştırdığı vakit.

ği gibi, iki hikâye arasında tam benzeyiş değil, ancak bazı noktalarında biribirine benziyen iki hikâyenin biribirine tesadüf etmesi gibidir. Tabiî temayül, ifadelerin arasında uygunluk nekadar tam olursa ifadelerin biribirini o kadar kuvvetle tekit ettiğini sanmaktır; bunun aksine olarak, şu inanılamıyacak kaideyi kabul etmelidir ki, ifadeler arasında uygunluk az sayıda noktalar üzerinde olduğu vakit daha iyi ispat eder. İlmî olarak yerleşmiş tarih vakıalarını, biribirlerinden ayrı olan o ifadelerin biribirlerine uygun bulundukları noktalar teşkil ederler.

2" Netice çıkarmadan önce ayni vakıa üzerinde *biribirlerinden* başka müşahedelerin tamamı tamamına *ayrı* olup olmadıklarından emin olmak kalır; çünkü müşahedeler biribirleri üzerine tesir etmiş olabilirler, o derecede ki ilk müşahede sonrakilere sebep olmuş olabilir, o halde de aralarındaki uygunluktan artık bir netice çıkarılamaz. Şu iki ihtimalden sakınmak lâzımdır:

1 inci ihtimal. Biribirinden ayrı olan müşahedeleri ayni müellif yapmış, onları ya ayni vesikada yahut başka başka vesikalarda kaydetmiştir; o halde müellifin müşahedeleri gerçekten tekrar yapmış ve tek bir müşahedeyi tekrar etmekle kalmamış olduğunu kabul etmek için hususî sebepler lâzımdır.

2 inci ihtimal. Birkaç müşahedeci vardır, fakat onlar aralarında birini tek bir vesika yazmağa memur etmişlerdir; meclislerin zabıtları bu ihtimal içindedir; vesikanın yalnız onu yazanın ifadesini gösterip göstermediğinden ve öteki müşahedecilerin vesikanın yazılışını kontrol edip etmemiş olduklarından emin olmak lâzımdır.

3 üncü ihtimal. Birkaç müşahedeci müşahedelerini ayrı ayrı vesikalarda, fakat biribirlerine benziyen hallerde

yazmışlardır: Tenkit sual cetvelini tatbik ederek hepsinin yalan yahut yanlış yazmak için (ayni menfaat yahut ayni suretle gurur, yahut ayni şekilde önceden itikat v. s. gibi) ayni sebeplere tabi olup olmamış bulunduklarını aramak lâzımdır.

Biribirlerinden ayrı olduklarına emniyet edilecek ancak, başka başka gruplara bağlı, başka başka şartlar içinde iş görmüş başka başka müelliflerden çıkan başka başka vesikalar vardır. Bu da, tamamı tamamına netice verdirebilecek derecede biribirlerine uygun vesikalar — modern devirler müstesna olmak üzere — az bulunur demek olur.

Tarihî bir vakıayı ispat etmek imkânı ayni vakıa üzerine saklanılmış olan biribirlerinden ayrı vesikaların sayısına, hem de vesikaların kaybolmamış bulunmasındaki tesadüfe bağlıdır; tarihin kuruluşunda tesadüfün payı bu suretle meydana çıkar.

Yerleştirilmesi imkânı olan vakıalar en ziyade şu geniş ve devamlı vakıalardır (bunlara bazıları *umumî* vakıalar derler): Âdetler, doktrinler, müesseseler, büyük hâdiseler; bunların müşahede edilmesi kolay olduğu gibi, ispat edilmesi de kolay olmuştur. Bununlaberaber tarih usulünün kendisi kısa ve mahdut vakıaları (bunlara da *hususî* vakıalar denilir) yerleştirmekte kudretsiz değildir: Meselâ bir sözü, bir an içinde geçen bir fiili. Birkaç kişinin o vakıada hazır bulunmuş olmaları, onu kaydetmiş olmaları ve yazılarının bize kadar gelmiş olması yetişir. Luther'in Worms Diyetinde söylemiş olduğu cümle bilinir; an'aneyle kendisine atfedilen şeyi söylemiş olduğu da bilinmektedir. Böyle uygun şartların bir araya gelmesi ga-

zeteler, istenografi ve vesikaların depo edilmesi teşkilâtı sayesinde gittikçe daha ziyade görülmektedir.

Eskizamanlarla ortazamanlar için tarih bilgisi, vesikaların kıtlığından dolayı, yalnız umumî vakıalar üzerine kalmıştır. Muasır tarih bilgisi hususî vakıalara kadar gittikçe daha ziyade genişliyebilmektedir. — Halk bunun aksini sanır; bu zamanda vakıalar üzerine biribirinin aksi hikâyeler döndüğünü görerek o vakıaları şüpheli bulur ve eski vakıaların aksini söyliyenleri görmediği için, onlara tereddüt etmeden inanır. Halkın, bilgi vasıtaları elde bulunmıyan tarih için emniyeti en son derecededir, bilgi vasıtaları arttıkça emniyetsizliği de artar.

VI. Vesikalar arasında uygunluk, hepsi de kat'î olmıyan, neticelere vardırır. Bundan sonra *vakıalar arasında uygunluğu* tetkik ederek neticeleri tamamlamak veya düzeltmek işi kalır.

Vakıaların birçoğu, ayrı ayrı alındıkları vakit tamam bir surette ispat edilemedikleri halde biribirlerini te'kit ederek hepsine birden bir emniyet hsıl edebilirler. Vesikaların ayrı ayrı olarak gösterdikleri vakıalar, gerçekten biribirlerine oldukça yakın bulunduklarından bazan bir vakıanın ötekine bağlı sayıldığı olmuştur. Ayni adamın yahut ayni grupun biribiri arkasından gelen fiilleri, ayni grupun biribirlerine yakın zamanlarda âdetleri yahut biribirlerine benziyen grupların ayni zamanda âdetleri bu nevidendir. Bu vakıaların herbiri öteki olmadan, şüphesiz, meydana gelebilir; birinin meydana gelmiş olması ötekini de iddia etmeğe yetişmez. Bununlaberaber, herbiri tamam ispat edilememiş olan bu vakıalar arasında uygunluk bir nevi emniyet te verir; vakıalar, tam manasile biribir-

lerini ispat etmezler, fakat biribirlerini tekit ederler [1]. Vakıalardan herbiri üzerine hâkim olan şüphe kaybolur; vakıaların biribirlerine bağlanmasile hâsıl olan bir nevi emniyete varılır. Bu suretle neticeler hâlâ şüpheli olmaklaberaber aralarındaki yakınlıkla hepsi birden alındığı halde manevî bir emniyet hâsıl olur. — Bir hükümdarın gittiği yol üzerinde onun geçtiği günler ve yerler, biribirlerine bağlı olacak surette uygun olurlarsa biribirlerini tekit ederler. — Bir müessese yahut bir milletin bir âdeti, herbiri sadece ihtimalli olan, başka başka yerler veya zamanlar üzerine haberlerin biribirlerine uygun olmasile tesbit edilir.

Bu usulün tatbiki güçtür. Uygunluk birleşmekten çok daha müphem bir mefhumdur. Hangi vakıaların birlik teşkil ettikleri vakit aralarındaki uygunluk bir neticeye çıkarmağa elverişli olacağı, umumî olarak, tamamı tamamına tayin edilemiyeceği gibi, birliği teşkil eden şeyin müddeti ve genişliği de önceedn tayin edilemez. Yarım asır yahut yüz fersah aralıklı olarak alınan vakıalar bir milletin âdetini (meselâ Germanlarda) tesbit edecek surette biribirlerini tekit edebilirler; halbuki bir cinsten olmıyan ve çabuk tekâmül eden bir cemiyetin (1750 de ve 1800 de Alsace'daki ve Provence'daki Fransız Cemiyeti gibi) içinden alınan vakıalar hiçbir şey ispat edemezler. Burada vakıalar arasındaki münasebetleri tetkik etmek lâzımdır. Bu da tarih kurmanın başlangıcı demektir; bu suretle analiz işlerinden sentez işlerine geçilmiş olur.

VII. Fakat vesikalarla tesbit edilmiş vakıalarla baş-

[1] Burada tekit usulünün ancak prensipini bildireceğiz. Tatbikatı analtmak için pek uzun tetkika ihtiyaç vardır.

ka tarzlarda tesbit edilmiş vakıaların *biribirlerine uymadıkları* hallerin tetkiki kalır. Tarihî netice çıkarmak suretile elde edilmiş bir vakıanın, tarihî olarak öğrenilmiş birtakım vakıaların teşkil ettikleri bir birliğe, yahut insanlık üzerine ve doğrudan doğruya müşahedeye dayanan bilgilerimizin teşkil ettikleri bir birliğe, yahut yerleşmiş bir ilmin muntazam usulile tesbit edilmiş bir ilmî kanuna aykırı çıkması olabilir. Bu ihtimallerin ilk ikisinde vakıa ancak tarihle yahut psikoloji ve sosiyoloji ile çarpışır, bunların hepsi de iyice yerleşmiş ilimler olmadıklarından vakıaya yalnızca *ihtimal dışında* denilir; yerleşmiş bir ilimle çarpışırsa o vakit bir *mucize* olur. — İhtimal dışında yahut mucize nevinden olan bir vakıayı ne yapmak lâzımgelir? Vesikayı tetkik ettikten sonra kabul etmek mi, yoksa tetkike geçmeden, mümkün değil, diye reddetmek mi lâzımdır?

İhtimalden dışarı olmak ilmî bir mefhum değildir; bu, şahıslara göre değişir: Herkesin ihtimalden dışarı bulduğu şey görmeğe alışmış olmadığı şeydir; bir köylü için telefon bir cadrdan daha ziyade ihtimalden dışarıdır; bir Siam Kıralı buzun mevcut olabileceğine inanmak istememiştir. Şu halde vakıanın *kime* ihtimalden dışarı göründüğünü tayin etmek lâzımdır. — İlmî kültürü olmıyan kütleye mi? Onun için ilim mucizeden daha ziyade, fiziyoloji ispirtizmadan daha ziyade ihtimalden dışarıdır. — İlim bakımından kültür sahibi adama mı? Bu halde ihtimalden dışarı olmak ilmî bir zihin içindir, burada vakıa ilmin bildirdiği şeylerin aksinedir, ilim adamlarının doğrudan doğruya müşahedelerile vesikaların verdikleri ve doğrudan doğruya olmıyan haberler biribirlerine uymuyorlar demek daha açık olur.

Bu çatışma nasıl halledilmek lâzımdır? Meselenin tatbikatta büyük bir ehemmiyeti yoktur; mucize nevinden vakıalar haber veren vesikaların hemen hepsi zaten başka taraftan şüpheli bulunurlar, sıkı bir tenkitle de onlar bir tarafa atılır. Fakat mucize meselesi öyle ihtiraslar meydana çıkarmıştır ki, bu meselenin tarihçiler için nasıl ortaya çıktığını bildirmek faydasız olmaz [1].

Tabiat dışarsında şeylere inanış hemen her milletin vesikalarını mucize nevinden vakıalarla doldurmuştur. Tarih bakımından şeytan Pisistrat'tan daha ziyade sağlam olarak ispat edilmiştir: Pisistrat zamanında yaşamış hiçbir kimsenin onu gördüm dediğine dair elimizde tek bir kelime yoktur; binlerce "gözlerile görmüş şahitler" şeytanı gördüklerini haber verirler, o kadar çok sayıda şahitlik lerle tesbit edilmiş pekaz tarih vakıaları vardır. Bununlaberaber şeytanı bir tarafa bırakmakta ve Pisistrat'ı kabul etmekte tereddüt etmeyiz. Çünkü şeytanın mevcut olması yerleşmiş hiçbir ilmin kanunlarile uzlaştırılamıyacak bir şey olur.

Tarihçi için çatışmanın nasıl halledileceği meydandadır [2]. Tarih vesikalarında bulunan müşahedeler hiç-

[1] Le Père de Smedt bu meseleye, *Principes de la critique historique* (Paris, 1887, in - 12) eserinin bir kısmını ayırmıştır.

[2] Doğrudan doğruya müşahede ilimleri, hele biyoloji ilimleri için bu meseleyi halletmek sureti başkadır. İlim imkânlı yahut imkânsız şey kabul etmez, ilim ancak doğru müşahede edilmiş yahut doğru müşahede edilememiş şeyleri tanır; aerolitler gibi imkânsız oldukları söylenilen vakıalar doğru olarak tanınmıştır. Mucizenin mefhumu bile metafizik bir şeydir; bu mefhum dünyanın umumî heyeti hakkında, müşahedenin

bir vakit bu zamanda yaşıyan ilim adamlarının müşahedeleri değerinde değildir (niçin olduğu gösterilmiştir). Doğrudan doğruya bir usul olmıyan tarih usulü hiçbir vakit müşahede ilimlerinin doğrudan doğruya usulü değerinde olamaz. Tarih usulünün neticeleri müşahede ilimlerinin neticelerine uymazsa tarih geri çekilmelidir; tarih kendisinin eksik olan vasıtalarile ötekilerin neticelerini kontrol etmeği, onların aksini söylemeği yahut onların dediklerini düzeltmeği iddia edemez; bunun aksine olarak onların neticelerini kullanması ve kendinin neticelerini düzeltmesi lâzımgelir. Doğrudan doğruya olan ilimlerin ilerilemesi bazı yerlerde tarih tefsirini değiştrir; doğrudan doğruya müşahede ile tesbit edilmiş bir vakıa vesikaları anlamağa ve tenkit etmeğe yarar: İlmî olarak müşahede edilen istigmatlar ve sinirlilikten gelen anesteziler buna benzer vakıaları anlatan tarih yazılarını kabul ettirmiştir (hıristiyan azizleninden bazılarındaki istigmatlar, Loudon'daki cin çarpmış kadınlar). Fakat tarih doğrudan doğruya ilimlerin ilerilemesine yarıyamaz. Tarih realiteden uzakta bulunan haberalma vasıtalarının eksikliğine bağlı olduğundan, realite ile doğrudan doğruya temas eden ilimlerin tesbit etmiş oldukları kanunları kabul eder. Bu kanunlardan birini reddetmek için yeni ve doğrudan doğruya müşahedeler lâzımdır. Bu, yapılabilecek bir inkılâptır, fakat yalnız merkezde yapılabilir; tarihin bu inkılâba önayak olmak için kudreti yoktur.

Vakıalar yalnızca tarihî bilgilerin hâsıl ettikleri bir birliğe yahut insana ait ve başlangıç halinde bulunan ilim

---

hududunu geçen bir tasavvur bulunmasına lüzum gösterir. Wallace'ın, ingilizceden çevrilmiş *Les miracles et le moderne spiritualisme,* Paris, 1887, in - 8 eserine bakınız.

lere uymadıkları vakit meselenin hal sureti o kadar açık değildir. Bu hal sureti o bilgiler hakkında hâsıl olmuş bulunan fikre bağlıdır. Vakıalar tarihle, psikoloji ile yahut sosiyoloji ile uyuşamazlarsa o vakit ancak tatbikat için bir kaide konulabilir. Tarihn, psikolojinin yahut sosyolojinin söyledikleri şeyin aksini iddia etmek için elde pek sağlam vesikalar bulunmak lâzımgelir; bu ise pek te çok tesadüf edilmiyen bir haldir.

KİTAP III

SENTEZ İŞLERİ

FASIL I

Tarih kurmanın umumî şartları

Vesikaların tenkidi ancak ayrı ayrı vakıalar bildirir. O vakıaları bir ilim kolu halinde tertip etmek için bir sıra sentez işlerine lüzum vardır. Bu suretle tarih kurma tarzlarının tetkiki Metodolojinin ikinci yarısını teşkil eder.

Bu kurma işi, kurmağı istediğimiz ilmin ideal plânı üzerine yürütülmemelidir; kurma işi gerçekten elimizde bulunan malzemeye bağlıdır. Bir plânı tatbik etmeğe malzeme elverişli olmayınca o plânı tasavvur etmek mevhum bir şey, Eiffel kulesini bayağı duvar taşlarile kurmağı istemek gibi olur. Tarih felsefesinin temelden bozuklukları, tatbikatta kendini gösteren, bu lüzumu unutmaktır.

I. İlkin tarih malzemesine bakalım. Bunların şekli ve mahiyetleri nedir? Başka ilimlerdeki malzemeden farkları nedir?

Tarih vakıaları tenkit tahlilinden çıkarlar. Bu vakıalar o tenkitten, iptidaî ifadeler halinde küçük küçük kıyılmış olarak çıkarlar; çünkü bir tek cümlede birçok ifadeler bulunur, çok defa onlardan bazıları kabul edilir, ötekiler bir tarafa bırakılır; bu ifadelerden herbiri bir vakıa teşkil eder.

Tarih vakıalarının müşterek bir karakterleri vardır ki bu da hepsinin vesikalardan çıkarılmış olmasıdır; fakat aralarında nispetsizlik vardır.

1° Tarih vakıaları mahiyetleri pek başka başka hâdiseler gösterirler, ayni bir vesikadan yazı, dil, üslûp, doktrin, âdet, hâdise vakıaları çıkarılır. *Mesha* taş yazısı, *Moabit*'lerin yazıları ve dilleri üzerine vakıalar, *Khamos* tanrıya inanış vakıasını, ona tapınmanın nasıl yapıldığını, *Moabitlerin* İsrail oğullarına karşı muharebelerinin vakıalarını bildirir. Vakıaların hepsi bize böyle karmakarışık, mahiyetleri ayrılmaksızın gelirler. Biribirlerile ayni cinsten olmıyan vakıaların böyle karışmaları tarihi başka ilimlerden ayırt ettiren karakterlerden biridir. Doğrudan doğruya müşahede ilimleri tetkik etmek istedikleri vakıaları seçerler, bir sistem içinde olarak, yalnız bir cinsten vakıaları müşahede etmekle de iktifa ederler. Vesika ile iş gören âlimler vakıaları, vesikaları kendilerine karmakarışık vermiş olan vesika muharrirlerinin elinden, müşahede edilmiş hazır olarak alırlar. Vesikalarını bu karışıklıktan kurtarmak için onları seçip ayırmak ve cins cins toplamak lâzımdır; vesikaları gruplara ayırmak için tarih vakıalarına uygun bir *sınıflara ayırma* prensibi bulunmak lâzımgelirdi. Halbuki bu iki temelli mesele üzerine, tarihçiler hâlâ kat'î kaideler göstermeğe muvaffak olamamışlardır.

2° Tarih vakıaları umumîlik bakımından pek başka başka derecelerde görünürler: (Müesseseler, âdetler, itikatlar gibi) bütün bir millete yayılmış ve asırlarca sürmüş pek umumî vakıalardan (bir söz yahut bir hareket gibi) bir adamın en çabuk geçici vakıalarına kadar. Bu da gene doğrudan doğruya müşahede ilimlerinden bir ayrılıktır: Bu ilimler muntazam bir surette hususî vakıalardan

hareket ederek onları, bir usul altında, umumî vakıalar halinde toplamağa çalışırlar. Gruplar kurmak için vakıaları umumîlik bakımından ayni derecede bulundurmak lâzımdır, bu da başka başka cinslerden vakıaları hangi dereceye indirmek imkânı ve lüzumu olduğunu aramağa mecbur eder. Tarihçilerin aralarında anlaşamadıkları nokta da budur.

3° Tarih vakıalarının yerleri vardır, bu vakıalar herhangi bir zamanda ve herhangi bir memlekette olmuşlardır; onlardan, vaki oldukları zaman ve yer kaydi kaldırılınca, tarihî karakteri kaybederler, (nereden geldikleri bilinmiyen *folklore* "halk an'aneleri ve âdetleri" vakıalarında olduğu gibi) bütün dünyadaki beşeriyet bilgisinden başka bir yerde işe yaramazlar. Böyle yer ve zaman göstermek mecburiyeti de umumî ilimlerde yoktur; bu mecburiyet yalnız, coğrafya taksimlerini ve hâdiselerin tekâmüllerini (évolution) tetkik eden tarif ilimlerinde (sciences descriptives) vardır. Bu mecburiyet tarih üzerine, başka başka memleketlerdeki ve başka başka zamanlardaki vakıaları ayrı ayrı tetkik etmek zaruretini yükletir.

4° Vesikalardan tenkit tahlilile çıkarılmış olan vakıalar, kendilerinin ihtimalleri olup olmadığı üzerine bir delille birlikte görünürler [1]. Tam bir kat'iyete varılmamış hallerin hepsinde vakıa her ne vakit yalnız ihtimal içinde olursa — daha kuvvetli sebeple şüpheli olursa — tenkit işinden sonra tarihçinin eline geçtiği zaman üzerinde bir damga bulunur ki, silinmesine hak bulunmıyan bu damga, vakıanın kat'î ilme girmesine engel olur. Başka vakıalarla karşılaştırıldıkları vakit en sonunda yerleşmiş sayılacak vakıalar bile — ilmî vakıalar olarak tanınmağa ye-

[1] Yukarıda s. 191 ile karşılaştırınız.

rişecek kadar ispat edilmezden önce, tıp mecmualarında yığılan seririyat vakıaları (cas) gibi — o muvakkat hali geçirirler.

Bu suretle, tarih biribirlerine bağlı olmıyan bir yığın küçük küçük vakıalarla, tafsilâta ait toz gibi bilgilerle kurulmak lâzımdır. Bunlar mevzuları (objet), yerleri, ne derecede umumî oldukları, ne derecede kat'î oldukları bakımlarından ayrı ayrı cinsten malzemedir. Onları sınıflara ayırmak için tarihçilerin tatbikatından bir usul çıkmaz; tarih bir edebiyat nevinden çıkmış olduğundan, ilimlerin arasında, usule enaz bağlı olarak kalmıştır.

II. Her ilimde vakıalara bakıldıktan sonra, bir sistem altında olarak, insan kendi kendine birtakım sualler sorar [1]; her ilim usul altında sorulan bir sıra suallere verilen bir sıra cevaplardan teşekkül eder. Müşahede ilimlerinin hepsinde, müşahede edilmiş olan vakıalar birtakım sualler ilham ve onları kat'ileştirmeğe mecbur ederler. Fakat tarihçilerde bu nizam yoktur; onlar artistler gibi yapmağa alışık olduklarından, birçoğu aradıkları şeyi kendi kendilerine düşünmeğe bile hatırlarına getirmezler: Vesikaların içinde gözlerine çarpan fıkraları — çok defa şahsî bir sebepten dolayı — alırlar, dillerini değiştirerek kopya ederler ve onlara, akıllarına gelen türlü türlü mülâhazaları katarlar.

Tarih kendi malzemesinin karışıklığı arasında kendini kaybetmek istemezse, her vakit başka ilimler gibi suallerle iş görmeği kendisine kat'î bir kaide yapmalıdır [2].

[1] Tecrübe ilimlerinde faraziye sualin bir şeklidir ki onunla birlikte muvakkat bir cevap ta bulunur.

[2] Fustel de Coulanges bu lüzumu görür gibi olmuştu. *Recherches sur quelques problèmes d'histoire* (Paris, 1885,

Fakat ötekilerden o kadar farklı olan bir ilimde nasıl sualler sorulur? Usulün temelli meselesi budur. Bu mesele tarih vakıalarının, onları öteki ilimlerden ayırt ettiren, temelli karakterlerini tayin etmekle başlamaktan başka türlü halledilemez.

Doğrudan doğruya müşahede ilimleri *gerçek* (réel) ve tam mevzular üzerinde işlerler. Mevzuu bakımından tarihe en yakın olan ilim, tavsifî hayvanat (Zoologie descriptive) gerçek ve tam bir hayvanı tetkik ederek iş görür. Hayvan bütün birliğile görülür, teslih (dissection) edilir, ayrı ayrı kısımlara ayrılır, teslih asıl manasile analiz demektir (ἀναλύειν halletmektir). Sonra kısımlar tekrar birleştirilerek, bütün birliğin bünyesi görülebilir, bu da *gerçekten* sentez yapmaktır. Uzuvların ne suretle işlediğini gösteren *gerçekten* hareketler görülebilir, bu suretle uzviyetin kısımlarının biribirleri üzerine nasıl aksitesir (réaction) ettikleri müşahede olunur. *Gerçekten* birlikler biribirlerile mukayese edilerek biribirlerine hangi kısımlarile benzedikleri görülebilir, bu suretle o birlikler gerçekten benzeyişlerine göre sınıflara ayrılır. İlim *gerçekten* analiz, sentez, mukayese üzerine kurulmuş *objektif* bir bilgidir. Şeylerin (objets) doğrudan doğruya görülmesi ilim adamına yol gösterir ve sorulacak sualleri öğretir.

Tarihte buna benzer hiçbir şey yoktur. — Tarih için, geçmiş hâdiselerin "görülmesi" dir, hem de "analiz" yaparak iş görür, diyenler vardır; insan bu teşbihlere aldanır-

---

in - 8) eserinin mukaddemesinde araştırmalarını "bütün eserlerimin ilk şekilde, yani kendi kendime sorduğum ve aydınlatmağa gayret ettiğim sualler şeklinde" vereceğini bildirir.

sa tehlikeli olur [1]. Tarihte, üzeri yazılı bir kâğıttan, — bazan da binalardan yahut imalât mahsullerinden başka — gerçekten *hiçbir şey görülmez.* Tarihçinin gerçekten tahlil edeceği hiçbir şey, yıkarak tekrar kuracağı hiçbir şey yoktur. "Tarihî vakıaların analiz edilmesi" tarihî vakıaların görülmesinden daha gerçek bir şey değildir; bu analiz "mücerret" (abstrait) bir tarzdan, sadece zihinden geçen bir muameleden başka bir şey değildir. — Bir vesikanın analiz edilmesi, içerisinde bulunan haberleri *fikirle* ayırarak onları birer birer tenkit etmekten ibarettir. — Bir vakıanın analiz edilmesi, o vakıanın başka başka tafsilâtını (bir vakıanın kısımları, bir müessesenin karakteri gibi) biribirlerinden ayırt ederek dikkatini o tafsilâttan herbiri üzerine biribiri arkasından tesbit etmekten ibarettir; bir vakıanın başka başka "görünüşlerini" incelemek diye buna derler. — Bu da gene bir teşbihtir. — Tabiatinden dolayı muğlak olan insan zihni, kendi kendine kalınca, müphem ve toplu birtakım *intibalar* (inpressions) alır; o intibaları aydınlatmak için toptan bir intibaı teşkil eden ayrı ayrı intibaların neler olduklarını düşünmek ve onları birer birer mülâhaza ederek tasrih etmek lâzımdır. Bu muamele mutlaka lâzımdır, fakat kıymeti hakkında mubalâğa etmemelidir. Bu muamele, gerçekten şeyler keş-

[1] Fustel de Coulanges bile burada aldanmış gibi görünür: "Tarih bir ilimdir; tarih tahayyül etmez, sadece görür." (*Monarchie franque,* s. I) "tarih, her türlü ilim gibi, vakıaları tesbit etmek, analiz etmek, onları biribirlerile mukayese etmek, aralarındaki bağları göstermektir. . . tarihçi. . . metinleri inceden inceye müşahede ederek vakıaları arar ve elde eder, kimyacının kendine ait vakıaları inceliyerek takip ettiği tecrübelerle bulduğu gibi." (Aynı kitap s. 39).

fettirebilecek *objektif* bir usul değildir; ancak, intibalarımızı teşkil eden mücerret unsurları ayırt ettirebilecek *sübjektif* bir usuldür [1] — tarih zaten malzemesinin mahiyetinden dolayı, zarurî olarak sübjektif bir ilimdir. Zihinde geçen *sübjektif* intibaları analiz etmek işine, gerçekten şeyleri gerçekten analiz etmek kaidelerini karıştırmak haksız olur.

Demek oluyor ki, tarih biyoloji ilimleri usulünü taklit etmek temaylünden kendini korumalıdır. Tarihî vakıalar başka ilimlerdeki vakıalardan o kadar ayrıdırlar ki tarihî vakıaları tetkik etmek için başka usullerin hepsinden ayrı bir usul lâzımdır.

III. Tarih bilgisinin tek kaynağı olan vesikalar üç sınıf vakıalar üzerine haber verirler.

1° Canlı mevcutlar (êtres) ve maddî şeyler. — Vesikalar insan mevcutları, maddî şartlar, yapılmış şeyler bulunduğunu bildirirler. Bu vakıaların hepsi birtakım maddî hâdiseler olmuşlardır ve vesikanın müellifi onları maddî olarak hissetmiştir. Fakat bizim için onlar artık fikir hâdiselerinden, "müellifin hayali arasından görülmüş" vakıalardan, yahut daha tamamı tamamına doğru söylemek üzere, müellifin intibları üzerine tasavvur ettiği *hayaller*'den, bizim de müellifin hayallerile *kıyas ederek* (par analogie) teşkil ettiğimiz hayallerden başka şeyler değildir. Kudüs Mabedi, maddî bir nesneydi ve görülürdü, fakat biz onu artık göremeyiz, onu görmüş ve tarif etmiş olan kimselerin hayaline kıyas ederek bir hayalden başka bir şey yapamayız.

[1] Tarihin sübjektif olduğu hassasını bir filosof, G. Simmel, kuvvetle göstermiştir: *Die Problem der Geschichtsphilosophie,* Leipzig, 1892, in - 8.

2° İnsanların fiilleri. — Vesikalar geçmiş zaman adamlarının fiillerini (ve sözlerini) bildirirler, bunlar da müelliflerin görmüş ve işitmiş oldukları maddî vakıalardır, fakat bizim için artık müelliflerin, *subjektif* hayalleriyle temsil edilmiş, hatıralarından başka şeyler değillerdir. Sezar'a vurulan hançer darbesi, katillerin sözleri zamanında işitilmişti; bizim için bunlar artık ancak birer hayaldir. — Fiillerden ve sözlerden hepsinin bir şahsın fiili veya sözü olmak hassası vardır; hayal, doğrudan doğruya müşahedenin bize maddî olarak gösterdiği gibi, *şahsî* fiillerden başkasını tasavvur edemez. Bunlar cemiyet halinde yaşıyan insanların fiilleri olduklarından, en çoğu ayni zamanda birkaç kişi tarafından yapılmış, belki müşterek bir netice gözetilerek tertip edilmiştir, bunlar *kollektif* fiillerdir; fakat doğrudan doğruya müşahede için olduğu gibi, hayal için de şahsî fiillerden mürekkep bir kül haline irca olunurlar. Birçok sosiyoloğların kabul ettikleri manada "içtimaî vakıa" bir tarihî vakıa değil, felsefî bir *inşa* (construction) dır.

3° "Mucipler" ve tasavvurlar. — İnsan fiillerinin sebepleri kendilerinde değildir; onların birer "mucip" leri (motif) vardır. Bu müphem tabir ayni zamanda, bir fiili ifa ettiren *ilca*yı (impulsion) ve fiili ifa anında şuura giren tasavvuru (représentation) gösterir. Biz ancak bir insanın beyninde kendimizin dahilî hallerimizin hâsıl ettikleri tasavvurlara benziyen, dahilî ve müphem tasavvurlar şeklinde "mucipler" tahayyül edebiliriz; onları ancak, mutat üzere teşbîhî (métaphorique) birtakım kelimelerle ifade edebiliriz. Bunlar da ruhî vakıalardır (halk dilinde onlara duygular ve fikirler denilir). Vesikalar bize o vakıalardan üç türlüsünü gösterirler. 1° İfadeleri yazmış o-

lan müelliflerin kendi "mucipleri" ve tasavvurları; 2⁰ müelliflerin, fiillerini gördükleri muasırlarına atfettikleri "mucipler" ve fikirler; 3⁰ vesikalarda hikâye edildiğini gördüğümüz ve kendi fiillerimizin hayallerine göre tasavvur ettiğimiz fiillerde bizim tahmin ettiğimiz "mucipler".

Maddî vakıalar, insanların şahsî ve kollektif fiilleri, ruhî fiiller, tarih bilgisi mevzularının hepsi işte bunlardır; bunlar doğrudan doğruya müşahede edilmiş değillerdir, hepsi *tahayyül edilirler.* Tarihçiler — hemen hepsi, farkında olmıyarak ve realiteleri müşahede ettiklerini sanarak — ancak hayaller üzerine iş görürler.

IV. Şu halde, vakıaları, büsbütün hayalî olmıyacak surette, nasıl tahayyül etmelidir? Tarihçinin tahayyül ettiği vakıalar zarurî olarak *sübjektif*'tir; tarihe ilim vasfını reddetmek için ileri sürülen sebeplerden biri budur. Fakat *sübjektif* "gerçek olmıyan" la ayni manda değildir. Bir hatıra ancak bir hayaldir, bununlaberaber, bir kuruntu değil, geçmiş bir realitenin tasavvurudur. Vakıa, tarihçi vesikalar üezrine çalışırken elinde işine yarıyacak şahsî hatıraları yoktur; fakat kendi hatıralarının örneğine göre kendi kendine hayaller yapar. Geçmiş bir zamanda, vesikalar müelliflerinin müşahede ettikleri, fakat kaybolmuş (şeyler, fiiller, mucipler gibi) vakıaların kendi zamanında kendisinin gördüğü ve hatıralarını sakladığı vakıalara benzediğini farzeder. Vesika üzerine kurulan bütün ilimlerin mevzuası (postulat) budur. Eski zaman insanlarının hali bu zamandaki insanların haline benzemeseydi, vesikalardan hiçbir şey anlaşılamazdı. Bu benzeyişe dayanarak, tarihçi zihninde, eski tarih vakıaları üzerine kendisinin görmüş olduğu vakıaların kendisinde bırakmış oldukları hatıralara benziyen bir hayalini kurar.

Farkında olmıyarak yapılan bu iş tarihte yanlışlığın başlıca sebeplerinden biridir. Tahayyül edilmesi lâzımgelen geçmiş şeyler, görülmüş olan şimdiki şeylere büsbütün benzemezler; biz Sezar'a yahut Clovis'e benziyen hiçbir insan görmemişizdir, onların geçirmiş oldukları dahilî halleri de geçirmiş değiliz. Yerleşmiş ilimlerde de başka müşahedecilerin görmüş oldukları ve kıyas ile tasavvur edilmesi lâzımgelen vakıalar üzerine işlenilir; fakat o vakıalar tamamı tamamına tesbit edilmiş tabirlerle tayin edilmiştir ve bu tabirler hayale, hiç değişmiyecek hangi unsurların girmesi lüzumlu olduğunu bildirirler. Fizyolojide bile mefhumlar, ayni kelimenin tabiat âlimlerinin hepsinde, bir uzuv yahut bir hareket hakkında, ayni hayalî uyandıracak surette açık olarak tesbit edilmiştir. Bunun sebebi şudur ki, bir isimle ifade edilen her mefhum, o mefhumda müşterek karakterleri tamamı tamamına gösteren ve tarif eden bir müşahede ve tecrit usulile teşkil edilmiştir.

Fakat, bir bilgi, içerdeki görülemiyecek vakıalara yaklaştıkça, mefhumlar daha müphem, dil de daha az kat'î olurlar. İnsan vakıalarından en bayağılarını bile, içtimaî şartları, fiilleri, mucipleri, duyguları ancak (*kıral, harp adamı, harbetmek seçmek* gibi) müphem tabirlerle ifade edebiliriz. Daha karışık haâdiseler için dil o kadar az kat'îdir ki, hâdisenin zarurî unsurları hakkında artık hiç uyuşulamaz. Bir kabile, bir ordu, bir endüstri, bir çarşı, bir inkılâp nedir? Burada tarih, insanların içtimaî veya ruhî ilimlerinin müphemliğine iştirak eder. Fakat tarihin doğrudan doğruya olmıyan tasavvur tarzından dolayı o müphemlik daha ziyade tehlikeli olur. — Demek olur ki, tarihte hayallerimizin, hiç olmazsa, geçmiş vakıaları doğrudan doğruya müşahede etmiş olanların zihinlerindeki hayallerin

temelli çizgilerini tasvir etmeleri lâzımgelirdi: Halbuki onların kendi hayallerini ifade için kullanmış oldukları tabirler, temelli unsurların hangileri olduğunu hiçbir vakit bize tamamı tamamına öğretmezler.

Bizim görmüş olmadığımız, bizim tamamı tamamına doğru olarak tasavvur edebilmemize elverişli olmıyan tabirlerle tarif edilmiş vakıalar: Tarihin malûmları da işte bunlardır. Bununlaberaber, vakıaların hayallerini tasavvur etmeğe mecbur olan tarihçinin, hayallerini ancak tamamı tamamına doğru unsurlar ve vakıaları kendisi görmüş olabileceği gibi tasavvur edecek surette, kurmak düşüncesile yaşaması lâzımdır [1]. Fakat bir hayal teşkil etmek için vesikaların verdiklerinden daha ziyade unsurlara ihtiyacı vardır. Nekadar tafsilâtlı olursa olsun, bir hikâyenin verdiği malûmlarla bir muharebeyi yahut bir alayı tasavvur etmek tecrübe edilsin, hikâyeye nekadar çok çizgiler ilâvesi lüzumlu olduğu görülecektir. Bu zaruret (Kudüsteki Mabedin tasvirini yeniden kurmak gibi) bir tarif üzerine binaların tasvirini yeniden kurmak işlerinde, tarihî sahneleri yeniden tasvir etmek istiyen tabloların, resimli gazetelerin resimlerinde maddî olarak meydana çıkar.

Şu halde tarihî hayallerin hepsinde fantezinin büyük bir payı var demektir. Tarihçi bundan kurtulamaz, fakat hayallerine giren gerçekten unsurların hesabını bilmesi ve tarihi ancak o unsurlar üzerine kurması mümkündür. Bu unsurlar vesikalardan çıkardığı unsurlardır. César ile Arioviste arasındaki muharebeyi anlamak, onların iki ordu-

[1] Carlyle'in ve Michelet'nin belâgatli bir şekilde söylemiş oldukları da budur. Ranke'nin meşhur: "Realitenin nasıl olduğunu söylemek isterim" (wie es eigentlich gewesen) sözü de gene budur.

larını tasavvur etmek isterse onların umumî manzarasına göre kendisinin tahayyül ettiği şeyden hiçbir netice çıkarmamağa dikkat etmelidir; yalnız vesikaların verdikleri gerçekten tafsilât üzerine muhakeme yapması lâzımdır.

V. Tarihte usul meselesi en sonunda şu suretle kat'î olarak tayin edilir. Vesikalarda dağınık olan çizgilerle birtakım hayaller teşkil ederiz. Bu çizgilerden bazılarını, bize şekilli binalar büsbütün maddî alarak verirler, bunlar doğrudan doğruya geçmiş şeylerin gerçekten manzaralarından birini gösterirler. En çoğu — ruhî vakıaların hayallerinin hepsi bu haldedir — eskiden resmedilmiş şekillere ve en ziyade müşahede ettiğimiz şimdiki vakıalara benzeyişlerine göre teşkil edilirler. Halbuki, geçmiş şeyler şimdiki şeylere ancak bir kısımlarile benzerler, tarihe alâka veren kısımlar tam da benzemiyen kısımlardır. Asıl örnekleri eksik olan ve şimdiki şeylerden başka türlü olan bu kısımları nasıl tasavvur etmeli? Frank cenk adamlarına benziyen hiçbir asker görmüş, Clovis'in Vizigotlara karşı harbe giderken duyduğu duygulara benziyen hiçbir duyguyu kendimiz duymuş değiliz. Bu vakıaları realiteye uygun olacak surette nasıl tahayyül etmeli?

Tatbikatta iş şu surette olur. Bir vesikanın bir fıkrası okunur okunmaz zihnimizde kendi kendine geçen ve bizim hükmümüz altında olmıyan bir muamele ile bir hayal teşekkül eder. Sathî bir kıyasla hâsıl olan bu hayal, âdet üzere, kaba bir surette yanlıştır. Herbirimiz, geçmiş zamanın şahıslarını ve sahnelerini ilk önce nekadar münasebetsiz bir surette tasavvur etmiş olduğunu hatıralarında bulabilir. Tarihin işi, yanlış çizgiler yerine birer birer tamamı tamamına doğru çizgileri getirerek hayallerimizi derece derece düzeltmektir. Kola renginde saçlı adamlar,

kalkanlar, eski Frankların silâh diye kullandıkları iyi yüzlü baltalar (yahut bu şeylerin resimlerini) görmüşüzdür; bu çizgileri biribirile mukayese ederek Frankların cenk adamları hakkında hayalimizi düzeltiriz. Tarihî hayal bu suretle, en sonunda, ayrı ayrı tecrübelerden alınmış çizgilerin bir araya getirilmesile teşekkül eder.

Birtakım mevcutlar ve ayrı ayrı fiiller tasavvur etmek yetişmez. İnsanlar ve fiiller bir küllün, bir cemiyetin yahut bir inkılâbın kısımlarıdır: Şu halde, insanlarla fiiller arasındaki münasebetleri de (milletler, hükûmetler, kanunlar, muharebeler) tasavvur etmek lâzımdır.

Fakat münasebetler tahayyül etmek için bir birlik tasavvuruna lüzum vardır, vesikalar ise bize ancak ayrı ayrı çizgiler verirler. Burada tarihçi gene *sübjektif* bir tarza müracaat etmeğe mecbur olur. Bir cemiyet yahut bir inkılâp tahayyül eder ve tahayyül ettiği bu çerçevenin içinde, vesikanın bildirdiği çizgilere yer verir. — Bu suretle, biyolojide sınıflar ayırmak işi *objektif* olarak müşahede edilmiş gerçekten bir birliğe göre yapıldığı halde, tarihte sınıflara ayırmak işi ancak *sübjektif* olarak tahayyül edilmiş bir birlik içerisinde yapılabilir.

Geçmiş realiteyi biz müşahede etmeyiz, biz onu ancak şimdiki realiteye benzeyişile tanırız. Şu halde, geçmiş vakıaların hangi şartlar içinde hâsıl olduklarını tasavvur etmek için, şimdiki insanları müşahede ederek, o vakıalara benziyen vakıaların şimdi nasıl hâsıl olduklarını aramak lâzımdır. Bu suretle, tarih insanlığa ait tarif ilimlerin (tarihî psikoloji, sosiyoloji yahut içtimaiyat ilmi) bir tatbiki demek olur; fakat onların da hepsi henüz iyice kurulamamış ilimlerdir ve onların eksikliği bir tarih ilminin kurulmasını geciktirmektedir.

Bununlaberaber insan hayatının o kadar lüzumlu ve o kadar meydanda olan birtakım şartları vardır ki, en kaba müşahede bile onları tesbit etmeğe yetişir. Bu şartlar bütün insanlık için müşterek olan şartlardır; bu şartlar insanların maddî ihtiyaçlarını doğuran fiziyoloji teşekkülünden, yahut hareket tarzlarındaki âdetlerini doğuran ruhî teşekkülden ileri gelirler. Şu halde bunları, her vakit işe yarıyabilecek umumî bir sual cetvelinde önceden düşünmek mümkündür. Tarih tenkidinde olduğu gibi ve ayni sebepten — doğrudan doğruya müşahede etmenin imkânsızlığından — dolayı tarihin kurulması işinde de insan sual cetveli usulünü kullanmağa mecbur olur.

Tarihin maddelerini teşkil eden insan fiilleri bir zamandan bir zamana, bir memleketten bir memlekete değişirler, insanların ve cemiyetlerin değiştikleri gibi. Tarihin asıl mevzuu da zaten bu farkları tetkik etmektir; insanların hükûmeti her vakit ayni şekilde olsaydı ve insanlar her vakit ayni dili söylemiş olsalardı, hükûmetlerin ve dillerin tarihlerini yapmağa lüzum kalmazdı. Fakat bu farklar insan hayatının bağlı bulunduğu umumî şartların sınırları arasında tahdit edilmişlerdir; bu farklar, bütün insanlar için, yahut hiç olmazsa, insanlardan büyük bir kısmı için müşterek olan hareket ve yaşayış tarzlarından bazılarının nevilerinden ibarettir. Tarihî bir kavmin hükûmeti veya dili ne olacağı önceden bilinemez; bu vakıaları tesbit etmek tarihin işidir. Fakat bir kavmin bir dili ve bir hükûmeti olacağı önceden ve her defasında tahmin edilir.

Her insanın ve her kavmin hayatında bulunacağı tahmin edilen temelli hâdiseler için bir cetvel yapılırsa umumî, muhtasar, fakat vakıaların yığınını tabiî ve herbiri tarihin ayrıca bir dalını teşkil edecek olan birkaç sayıda

gruplara ayrılabilecek bir sual cetveli elde edilmiş olur. Böyle umumî surette gruplara ayırmak usulü tarih kurulmasının yapı iskelesini hazırlamış olur.

Umumî sual cetveli ancak âdet olan hâdiseler üzerine kurulur; cetvel bir insanın yahut bir milletin hayatını teşkil eden binlerce mahallî veya arizî vakıaları önceden tahmin edemez; şu halde tarihçinin cevap vereceği suallerin hepsini irat etmek, geçmiş zamanın tam bir tablosunu yapmak için yetişmez. Vakıaların tafsilâtla tetkiki daha tafsilâtlı sual cetvelleri kullanmağa lüzum gösterir, bunlar tetkik edilecek vakıaların, insanların yahut cemiyetlerin mahiyetine göre başka başka olurlar. Bu cetvelleri tertip etmek için, okunan vesikaların ilham ettikleri tafsilâtı kaydetmekle işe başlanabilir; fakat bu sualleri sınıflara ayırmak için — çok defa cetveli tamamlamak için bile — usul altında sual cetveli tarzına müracaat etmek lâzım olacaktır. Vakıaların nevileri, gerek doğrudan doğruya müşahede ile, gerek tarihle) iyice tanınmış olan kişiler ve cemiyetler arasında, tetkik edilmesi istenilen vakıalara, kişiye, cemiyete benziyenler aranılacaktır. İlmin bu tanınmış vakıalar hakkında daha önceden çizilmiş olan kadroları analiz edilerek, tetkik edilen ve onlara benziyen vakıa hakkında hangi suallerin irat edileceği görülür. Örnek tutulacak kadronun seçilmesinin ustalıkla yapılması lâzımgeldiğini söylemeğe hacet yoktur; medenî bir cemiyetin tahkikına göre tertip edilmiş bir sual cetvelini barbar bir cemiyete tatbik etmemeli ve bir derebeylik sahasında — Boutaric'in Alphonse de Poitiers'nin idaresi hakkında tetkikinde yapmış olduğu gibi — şimdiki nezaretlerimizin herbirine karşılık hangi memurlar olduğunu bulmağa çalışmamalıdır.

Tarih gerçekten bir müşahede ilmi olsaydı, tarih kurulmasını böyle *önceden (à priori)* kararlaştırılmış bir tarz üzerine dayandıran, bu sual cetveli usulü kabul edilemiyecek bir şey olurdu; belki de, tabiat ilimlerinin *sonradan* (a posteriori) usullerile kıyas edilince, bu usul güldürecek bir şey gibi sayılırdı. Fakat bu usulün haklı olduğu pek basit bir surette gösterilebilir: Tatbik edilebilecek tek bir usul odur, şimdiye kadar da ancak o usul tatbik edilebilmiştir. Bir tarihçi vesikalarda bulunan vakıaları bir sıraya koymağa çalışınca, insanlara ait şeyler hakkındaki bilgisile (yahut bildiğini sandığı şeylerle) onları anlatmak için bir çerçeve yapar, bu çerçeve sual cetveline muadildir. — Meğer ki daha önceden bir başkasının ayni tarzda yapmış olduğu bir çerçeveyi kabul etmiş olsun. — Fakat bu iş farkında olmıyarak yapılmış olunca, çerçeve eksik ve muğlâk kalır. Şu suretle, düşünülecek şey önceden hazırlanılmış bir cetvelle iş görülüp görülmiyeceği değildir, çünkü her iki ihtimalde de bir cetvel bulunacaktır; düşünülecek şey farkında olmıyarak yapılmış, muğlâk ve eksik bir cetvelle, farkında olarak yapılmış, sarih ve tamam bir cetvel arasında birini seçmektir.

VI. Şimdi tarih binasının, binayı kurmak için lüzumlu olan sentez işlerinin sırasını tayin edecek surette, bir plânı çizilebilir.

Vesikaların tenkitle analiz edilmesi malzemeyi vermiş bulunur, bu malzeme henüz dağınık bir halde bulunan tarihî vakıalardır. Bu vakıalar, onlara benzedikleri farzedilen şimdiki vakıaların örneği üzerine *tahayyül* edilmekle işe başlanılır; realitenin başka başka yerlerinden alınmış olan parçalar bir araya getirilerek, geçmiş zamanı doğrudan doğruya müşahede mümkün olsaydı ne türlü

hayal bırakacaktise ona en ziyade benziyen hayale varmağa çalışılır. Bu iş tatbikatta, vesikalar okunurken ilk önce yapılır ve vasikaların okunmasına, ondan hiç ayrılmıyacak surette, bağlıdır. Burada o işin mahiyetini göstermek yetişeceğini [1] düşündüğümüz için ona ayrıca bir fasıl tahsis etmekten vazgeçtik.

Vakıalar böylece tahayyül edildikten sonra, geçmiş zamandaki vakıalar birliği nasıl olmuş ise ona benzediği farzedilen realite içinde müşahede edilmiş bir vakıalar birliği örneği üzerine tahayyül edilmiş kadrolar içinde *gruplara ayrılır.* Bu da ikinci iştir; bu iş sual cetveli vasıtasile yapılır ve tarihî vakıaların yığını içinde ayni mahiyette parçalar ayırmağa vardırır, sonradan bu parçalar birbirlerile grup halinde birleştirilerek, en sonunda, geçmiş zamanın bütün tarihi umumî bir kadro içinde yerleştirilir.

Vesiklardan çıkarılan vakıalar o kadro içerisinde sıralandığı vakit, bunda eksikler kalır, bu eksikler çoktur, vesikaaları pek bol olmıyan kısımların hepsi için eksiklik pek ziyade olur. Eksikliklerin bir kısmı, bilinen vakıalara göre *muhakeme* ile doldurulmağa çalışılır. Bu da üçüncü iştir (yahut öyle olmak lâzımdır); bu iş tarihî bilgiler yığınını mantıkî bir işle artırır.

Elde bulunan şey henüz kadrolar içinde biribirlerinin yanlarına konulmuş bir yığın vakıalardan ibarettir. O vakıaları birtakım *formüllerle* sıkıştırarak vakıaların umumî karakterlerini ve münasebetlerini meydana çıkarmak lâzımdır. Bu da dördüncü iştir. Bu iş tarihin en son netice lerine vardırır ve tarih binasını ilim bakımından en yüksek noktasına kadar yükseltmiş olur.

Fakat tarih bilgisi mahiyetinden dolayı karışık ol-

[1] Yukarda s. 215 - 219 ile karşılaştırınız.

duğu ve çok yer tuttuğu gibi, başkalarına anlatılması da müstesna surette güç olduğundan, daha tarihin neticelerini *izah* etmek için tarzlar bulmak işi kalır.

VII. Bu bir sıra işlerin anlaşılması kolay olmakla beraber bunlar hiçbir vakit tamam olarak yapılmamıştır. Buna engel olan birtakım maddî güçlükler vardır ki *methodologie* nazariyeleri bunları hesaba katmazlar, fakat o güçlüklerin hakkından gelmek kabil olup olmadığını anlamak için onları doğrudan doğruya görmek daha iyi olur.

Vesikaların bulunmasından başlıyarak neticeyi en son bir *formüle* bağlayıncaya kadar yapılacak tarih işleri o kadar çok sayıdadır, o kadar ihtimamlı ihtiyat tedbirlerine, tabiatte o kadar çok istidatlara ve o kadar ayrı ayrı alışıklıklara lüzum gösterirler ki, hiçbir noktada, yalnız bir kişi bütün işi *yalnız başına* yapamaz. Tarih, başka herhangi bir ilimden ziyade, iş bölümü kaidesinden istiğna gösteremez; halbuki tarihte iş bölümü kaidesi başka herhangi bir ilimdekinden daha az tatbik olunur. Mütehassıs bilgelerin umumî şekilde tarih yazarak vakıaları kendi hayallerinin keyfine göre tarif ettikleri olur [1]. "Tarih kuranlar" ın da değerlerini denemedikleri malzemeyi alarak işledikleri vardır [2]. Bunun sebebi şudur ki iş bölümü kaidesi çalışanlar arasında bir uyuşmağa lüzum gösterir, tarihte ise böyle uyuşmak yoktur. Dışardan tenkidin hazırlık işlerinde müstesna olmak üzere, herkes kendi ilhamına göre, müşterek bir usule bağlanmadan, kendi

[1] Curtius, "Histoire grecque" eserinde; Mommsen, "Histoire ramoine" (İmparatorluktan önceki zamanda) eserinde; Lamprecht "Histoire d'Allemagne" eserinde.

[2] Burada Augustin Thierry ile Michelet'yi ve Carlyle'i söylemek yetişir.

işinin gireceği birliğin ne olacağını düşünmeden hareket eder. Bundan dolayıdır ki, yerleşmiş ilimlerde bir ilim adamı başka birinin çalışmasının neticelerini tamam bir emniyetle kullanabildiği halde, hiçbir tarihçi onu yapamaz, çünkü o neticelerin emniyetli tarzlarla elde edilip edilmediklerini bilemez. En ziyade vesveseli olanlar vesikalar üzerinde yapılan işi kendileri tekrar yapmadan hiçbir şey kabul etmemeğe kadar giderler; Fuster de Coulanges'in tarzı da böyleydi. Bu derecede titizlik hemen hemen ancak, vesikalarının hepsi birkaç cilt içerisine sığan ve hiç te iyi tanınmamış olan devirler için elverişli olabilir; halbuki bir tarihçinin hiçbir vakit ikinci elden çalışmaması lâzımgeldiği temelli bir kaide olarak ileri sürülmüştür [1]. Vesikalar, hepsi okunulamıyacak kadar çok sayıda olunca, ikinci elden çalışmak zarurî olur; fakat böyle yapmak ayıp sayıldığı için böyle yapıldığı söylenilmez.

Hakikati açık olarak tanımak daha iyi olur. Tarih kadar karışık ve bir netice çıkarabilmezden önce *milyonlarca* vakıaların yığılmasına lüzum gösteren bir ilim böyle ebedî tekrarlarla yerleşemez. "Tarih elyazılarile yazılamadığı" gibi ayni sebepten, yani zaman sebebinden dolayı, tarih vesikalarla kurulamaz. Çünkü ilmi ilerletmek için tafsilât üzerine binlerce çalışmalarla elde edilmiş neticeleri bir araya getirerek tertip etmek lâzımdır.

İşlerin en çoğu, yanlış olmasa bile, şüpheli olan bir usul ile yapılmış olduğu halde nasıl hareket etmelidir? Hiçbir şeye inanmamak hiçbir şey yapmamağa götürdüğü gibi, her şeye inanmamak ta hiç şüphesiz yanlışlığa gö-

[1] P. Giraud'nun *Fustel de Coulanges* eserinde (Paris, 1896, in - 12), s. 164, bu iddia üzerine pek haklı mülâhazalara bakınız.

türür. Kılavuzluk edebilecek, hiç olmazsa, şu bir kaide vardır: Vesikalar nasıl tenkit ihtiyatlarile okunursa, tarihçilerin eserlerini de ayni ihtiyatlarla okumak lâzımdır. Tabiî temayül insanı o eserlerde neticeleri aramağa ve onları yerleşmiş birer hakikat olarak kabul etmeğe sevkeder; halbuki, tabiî temayülün aksine olarak, o eserlerde, daimî bir analizle, vakıaları, *delilleri,* vesika parçalarını, sözün kısası malzemeyi aramak lâzımdır. Müellifin yaptığı iş tekrar yapılacak, fakat daha çabuk yapılacaktır. Çünkü vakit kaybettiren şey malzemeyi toplamaktır; müellifin çıkarmış olduğu neticeler arasında da ancak ispat edilmiş bulunanlar kabul edilecektir.

FASIL II

Vakıaların gruplara ayrılması

I. Tarih vakıalarının teşkil ettikleri karışıklık karşısında tarihçinin tanıması lüzumlu olan ilk zaruret, araştırmalarının sahasına sınır çekmektir. Evrensel tarih okyanusu içinde hangi vakıaları seçerek toplıyacaktır? — Sonra, tarihçinin böylece seçilmiş bir yığın vakıalar arasında gruplar ayırması ve şubeler açması lâzım olacaktır. — En sonunda da, o şubelerden herbirinin içinde vakıaları birer birer sıralamak lâzım gelecektir. Bu suretle, herhangi bir tarih binasını kurmak için, bir prensip bularak, ona göre vakıaları ayırmak, kadrolara sokmak ve sıraya koymakla işe başlamak lâzımdır. Bu prensip, vakıalar meydana çıktıkları vakit dışardaki şartlar nelerse ya o şartların içinde, yahut vakıaların kendi mahiyetlerinde bulunur.

Dışardaki şartlara göre sınıflara ayırmak usulü en safçası ve en kolayıdır. Her tarih vakıası zamanın bir anında, mekânın bir yerinde, bir adamda yahut bir insan grupunda meydana çıkar: O halde vakıaları tahdit etmek ve sınıflara ayırmak için kolaylıklı kadrolar bulunmuş demektir. Bir zaman, bir memleket, bir millet, bir adam (biyografi) tarihleri de bu suretle meydana çıkar; eski zaman tarihçilerile *Renaissance* devri tarihçileri de başka türlü yapmamışlardır. — Bu umumî kadro içerisinde ikinci derecede sınıflar ayni prensipe göre ayrılır, vakıalar da zaman, yerler veya gruplar sırasile dizilir. — Bu

kadrolar içerisine konulacak vakıaların seçilmesine gelince, bu da uzun bir zaman, sabit hiç prensip gözetilmeden yapılmıştı; tarihçiler, bir zaman içinde, bir memleket yahut bir millet içinde meydana çıkmış vakıalar arasında, kendi kendilerine göre, kendilerine faydalı yahut merak verecek gibi gördüklerini alırlardı. Tite Live ve Tacite, muharebelerle ve ihtilâllerle karışık olarak, su taşkınlıklarını, hastalık salgınlarını ve canavarların doğuşlarını anlatmışlardı.

Vakıaları mahiyetlerine göre sınıflara ayırmak usulü pek geç, yavaş yavaş ve eksik bi rsurette girmiştir; bu usul tarihin dışarısında, dil, edebiyat, san'atler, hukuk, iktısat, din gibi, insanlara ait vakıalardan bazı nevileri tetkik eden ayrı ayrı kollarda çıkmıştı, bu tetkikler dogmatik olmakla başlıyarak yavaş yavaş tarihî olmuşlardır. Bu türlü sınıflara ayırmanın prensipi ayni neviden fiillere ait olan vakıaları seçip ayırarak, grup halinde bir araya toplamaktır; bu gruplardan herbiri tarihin ayrı bir kolunun maddeleri olur. Vakıaların hepsi, bu suretle — insan faaliyetlerinin hepsini tetkik ederek, daha önceden kurulması mümkün olan — bir çerçeve içerisinde sınıflara ayrılabilir; bu da bundan önceki fasılda söylenilmiş olan umumî sual cetveli demektir.

Aşağıdaki cetvel tarih vakıalarının hepsini, faaliyet *şartlarının* mahiyetlerine ve *meydana çıkış tarzlarına* göre, sınıflara ayırmak üzere bir denemedir [1].

[1] B. Lacombe'ın *(De l'histoire considérée comme science,* fasıl VI), fiillerin sebeplerine ve fiiller hangi ihtiyaçlara karşılık ise onlara dayanarak sınıflara ayırma usulü, felsefe bakımından pek haklıdır, fakat tarihçilerin amelî ihtiyaçlarını tatmin edemez; bu türlü sınıflara ayırma mücerret (ab-

Maddî şartlar. — 1° *Cisimlerin tetkiki: A. Antropo*loji (etnoloji), teşrih ve fizyoloji, anomaliler ve hastalıklardan ileri gelen hususiyetler. B. Demografi (sayı, erkeklik ve kadınlık, doğum, ölüm, hastalıklar). — 2° *Muhitin tetkiki:* A. Tabiî coğrafya muhiti (yükseklik, iklimler, sular, toprak, nebatlar ve hayvanlar). B. Sun'î muhit, teçhizat (ziraat nevileri, binalar, yollar, âletler v. s.).

II. *Fikrî âdetler* (mecburî olmıyanlar). — 1° *Dil* (lûgat, nahiv, fonetik, semantik). Yazı. 2° *Sanatler:* A. Plâstik san'atler (ne gibi şartlar içinde hasıl oldukları, tasavvurlar, tarzlar, eserler). B. İfade san'atleri, musiki, dans, edebiyat. — 3° *İlimler* (ne gibi şartlar içinde hasıl oldukları, usuller, neticeleri). — 4° *Felsefe ve ahlâk* (tasavvurlar, kaideler, gerçekten tatbikat). — 5° *Din* (itikatlar, ameller) [1].

III. *Maddî âdetler* (mecburî olmıyanlar). — 1° *Maddî hayat:* A. Beslenme şekli (malzeme, nasıl işletildikleri, münebbihler). B. Elbise ve tezyin. C. Mesken ve mobilya.— 2° *Hususî hayat:* A. Zamanın nasıl kullanıldığı (tuvalet, bedene ihtimam, yemek). B. İçtimaî merasim (cenaze merasimi ve evlenme, bayramlar, teşrifat). C. Eğlenceler (mümareseler ve av, tiyatrolar ve oyunlar, içtimalar, seyahatler).

---

strait) ve ruhî sınıflara (iktısadî, cinsî, sempati, şeref v. s.) sınıflara dayanır ve meydana çıkış tarzları pek başka başka olan nevileri (askerî müesseseleri iktısadî hayat ile birlikte göstermek gibi) bir arada sınıflara sokmağa götürür.

[1] Rahipler müesseseleri hükûmetten bir kısımdır; almancada eski zaman tarihine ait el kitaplarında rahipler müesseseleri müesseseler arasında gösterilmiştir, halbuki din san'atlerle aynı sınıfa girmiştir.

IV. *İktısadî âdetler.* — 1° *Mahsuller:* A. Ziraat ve hayvan yetiştirme. B. Madenlerin işletilmesi. — 2° *Tebdiller. Münakeleler* ve *endüstri* [1]: Teknik tarzları, iş bölümü, münakale yolları. — 3° *Ticaret:* Mübadele ve satış, itibar. — 4° *Tevzi:* Mülk rejimi, intikal, mukaveleler, mahsullerin paylaşılması.

V. *İçtimaî müesseseler.* 1° *Aile:* A. Temel kanunu, otorite, kadınların ve çocukların hakları. B. İktısadî teşkilât [1]. Aile serveti, miraslar. — 2° *Terbiye ve talim* (gaye, tarzlar, iş görenler). — 3° *İçtimaî sınıflar* (tasnifte gözetilen prencip, münasebetlerin kaidesi).

VI. *Halk müesseseleri* (mecbuprî olanlar). — 1° *Siyasî nizamlar:* A. Hükümdar (memurlar, hükûmet usulü). B. İdare, şubeler (harbiye, adliye, maliye v. s.). C. Seçilen memurlar, meclisler, intihap heyetleri (salâhiyetleri, intihap usulü). — 2° *Rahipler müesseseleri* (ayni sualler). — 3° *Milletler arasındaki müesseseler:* A. Diplomasi. B. Harp (harp âdetleri ve askerî san'atler). C. Hususî haklar ve ticaret.

Vakıaları mahiyetlerine göre sınıflara ayırmak usulü, vakıaların meydana çıktıkları zamana ve yere göre sınıflara ayırmak usulile karıştırılarak bu suretle her kolda zaman, coğrafya ve millî şubeler gösterilir. Fiillerin bir nev'inin (dil, resim, hükûmet) tarihi zaman, memleket, milletler tarihlerine ayrılır (eski zamanlarda Yunan dili tarihi, XIX uncu asırda Fransız Hükûmetinin tarihi).

---

[1] Münakaleler, çok defa ticaret sınıfına sokulmakla beraber endüstrinin bir nevidir.

[2] Mülk iktısadî, içtimaî ve siyasî, karışık bir mizandır.

Ayni prensipler vakıaların hangi tertipte sıralanacağını tayin etmeğe de yararlar. Vakıaları biribirnden sonra göstermek zarureti tertip sırasında da bir usul kabulüne lüzum gösterir. Sıra ile gösterilecek vakıalar ya ayni zamanda meydana çıkmış olan vakıalar, ya ayni memleketin vakıaları, yahut ayni neviden vakıalar olabilirler. Tarihte her maddenin şu suretle başka başka üç türlü sıraya ayrılması mümkündür: *Kronolojik* sıra (zamanlar sırası), — *coğrafya* sırası (yerler sıraei ki çok defa milletler sırasına uyar). — Fiillerin nevileri sırası ki âdet üzere buna *mantık* sırası denilir. Bu sıralardan yalnız birini gözetmek mümkün değildir: Zaman sırasile yapılan her izahta coğrafya ve mantık kısımları ayırmak, bir memleketten başka birine, vakıa nevilerinin birinden başka birine geçmek ve bunun aksini de yapmak lâzımdır. Fakat her vakit hangi türlü sınasının ötekilerden üstün olacağını ve başka türlü sıralardan hangilerinin o sıranın şubeleri olacağını tayin etmeğe lüzum vardır.

Bu üç türlü sıra arasında birini seçmek nazik bir iştir, bu seçim mevzua ve hangi neviden halka anlatılmak için çalışılıyorsa o neve göre, başka başka muhakemelerle yapılır. Bundan dolayı seçim izah usulüne bağlı olmak lâzım gelir; fakat bunun nazariyesini bildirmek için pek uzun tafsile ihtiyaç vardır.

II. Tarih vakıalarını seçip ayırmağa başlanılınca insanın karşısına hemen bir mesele çıkar ki bu mesele şiddetli münakaşalara sebep olmuştur.

İnsanın her fiili mahiyeti bakımından geçici, yalnız bir anda ve yalnz bir yerde meydana çıkan şahsî bir vakıadır. eRalite bakı(mından her vakıa tektir. Fakat bir insanın fiillerinden herbiri gene o insanın yahut ayni grup-

tan başka insanların fiillerine benzer, çok defa da o derecede benzer ki o filler ayni isim altında biribirlerine karıştırılır; biribirlerine benziyen ve insanın zihninde, mukavemet edilmesi mümkün olamıyacak surette, birleşen fiillere âdetler, alışıklıklar ve nizamlar denilir. Bunlar zihinde kurulmuş şeylerden ibarettir, fakat insanların zekâlarına kendilerini o kadar zorla kabul ettirirler ki çoğu zarurî birer kaide olurlar; bu âdetler zaman içinde devam eden, mekân içinde yayılmış kollektif vakıalardır. — Şu halde tarih vakıaları, biribirinin aksi, iki türlü görülebilir: Ya şahsî, hususî, geçici olmaları bakımından, yahut kollektif, umumî ve devamlı olmaları bakımından. Birinci türlü tasavvurda tarih geçmiş zamandaki insanların başına gelmiş arızaların hikâyesidir; ikincisinde tarih bütün insanların biribiri arkasından meydana çıkan âdetlerinin bir tablosudur.

Bu sahada, bilhassa Almanyada, medeniyet tarihi *(Culturgeschichte)* [1] tarafını tutanlarla eski zamanın an'anesine bağlı kalmış olan meslekten tarihçiler arasında kavga çıkmıştır; Fransada nizamlar, âdetler ve fikirler tarihi ile — karşıdakilerin dudak kıvırarak "muharebeler tarihi" dedikleri — siyasî tarih arasında mücadele görülmüştür .

Bu ithilâf iki tarafta çalışanların kullanmağı âdet edindikleri vesikaların arasındaki farkla anlaşılır. En ziyade siyasî tarihle meşgul olanlar — hükûmetlerin fiillerinde umumî bir şey görmek pek güç olduğundan — yalnız şahsî ve geçici fiilleri görürler. — Hususî tarihlerde ise, bunun aksine olarak, (yalnız edebiyatlar tarihinde

[1] Bu hareketin tarihi ve bibliyografyası için Bernheim'a bakınız. Aynı ktiap. s. 45 - 55.

müstesna) vesikalar ancak umumî vakıalar bir dil şekli, bir din âyini, bir hukuk kaidesi gösterirler; bu kelmeyi söylemiş, o âyini ifa etmiş, o kaideyi tatbik etmiş olan insanı tasavvur etmek için hayali zorlamak lâzım olur.

Bu mubahasede bir tarafı tutmağa lüzum yoktur. Tarihi tam bir surette kurmak işi, vakıaları her iki bakımdan da görmeğe lüzum gösterir. İnsanların fikirlerinin, hayatlarının ve işlerinin tablosu, şüphesiz, tarihin başlıca bir parçasıd r. Bununla beraber, bütün şahısların bütün fiilleri arasında müşterek olanlar toplanıldıktan sonra gene bir tortu kalır ki bunu atmağa hak yoktur, çünkü halis tarihî unsurdur; bu, fiillerden bazılarının bir insanın yahut muayyen bir grupun muayyen bir zamanda meydana çıkmış fiiller olmaalrından ileri gelir. Siyasî hayatın umumî vakıaları için tahdit edilmiş bir kadro içinde, Pharsale zaferi yahut Bastille'in zaptı gibi arızî ve geçici vakıalar için yer olamaz, fakat onlar olmayınca da Romanın veya Fransanın nizamları tarihi anlaşılamaz olurlar.

Şu suretle tarih umumî vakıaların tetkikini ayrı ayrı vakıalardan bazılarının tetkikile birleştirmeğe mecburdur. Tarihin bir karakteri de karışık, bir umumiyetler ilmi ile maceralar hikâyesi arasında belirsiz olmaktır. İki cinsin birleşmesinden çıkan bu karışık şeyi insan fikrinin kategorilerinden birine sokmaktaki güçlük, çok defa, şu çocukça sualle ifade edilmiştir: Tarih bir san'at mıdır, yoksa bir ilim midir?

III. Yukarıda söylenilen umumî kadro, tarihinin yapılması denenilebilecek olan, âdetler (alışıklıklar ve nizamlar) nevilerinin hepsini tayin etmek için sual cetveli işine de yarıyabilir. Fakat o umumî cetveli, dil, din,

hususî âdetler veya siyasî nizamlar gibi, herhangi tarihî itiyatlar grupunun tetkikına tatbik etmek için her vakit, daha önceden meydana çıkan, şu meseleyi halletmek lâzımdır: Tetkik edilecek olan âdetler kimin âdeti olmuşlardır? Bunlar birçok sayıda şahıslar arasında müşterek olurlar, o halde bu ayni âdetleri güdenler bizim *grup* dediğimiz şahıslar kümesidir. Demek olur ki bir âdeti tetkik için ilk şart o âdeti tatbik etmiş olan grupu tayin etmektir. Burada da insana ilk gelecek harekete karşı koymak lâzımdır, çünkü bu hareket bizim tarih binasını büsbütün yıkabilecek bir ihmale götürür.

Tabiî temayül, insan grupunu bir hayvan nev'i örneği üzerine, hepsi biribirine benziyen insanlardan toplanmış bir birlik gibi tasavvur etmektir. Pek belli bir karakterle birleşmiş bir grup, ayni resmî bir hükûmetle biribirine bağlanmış bir millet (Romalılar, İngilizler, Fransızlar), ayni dille konuşan bir kavim (Yunanlılar, Germanlar) alınır; bu grupun azalarından hepsi her noktada biribirlerine benziyorlarmış ve ayni âdetleri tutmuşlar gibi muamele edilir.

Halbuki gerçekten hiçbir grup, bir merkeze bağlanılmış bir cemiyet bile, hertarafı biribirine benziyen bir birlik değildir. İnsan faaliyetinin büyük bir kısmında — dil, san'at, ilim, din, iktısadî hayat — grup dalgalı kalır. Yunanca söyliyen insanlar grupu nedir? Hıristiyan grupu nedir? Modern ilim grupu nedir? — Resmî bir teşkilâtla tamamı tamamına tayin edilmiş gruplar bile, devletler, din müesseseleri, biribirlerine benzemiyen unsurlardan teşkil edilmiş sathî birliklerdir. İngiliz milleti arasında Galliler, İskoçyalılar, İrlandalılar vardır; katolik klisesine bağlı olanlar arasında bütün dünyaya dağılmış ve

dinden başka her şeyde birbirlerinden ayrı hiristiyanlar vardır. Azaları her noktada ayni âdetleri tutan grup yoktur. Her insan ayni zamanda birçok gruplarda azadır ve her grupta başka başka arkadaşlarla birlikte bulunur. Bir fransız Kanadalı Britanya devletinde, katolik klisesinde, farnsız dilile konuşan grupta azadır. Bu suretle gruplar birbirlerile karışırlar ve insanları, birbirinden tamamı tamamına ayrılmış ve birbirinin yanında yer tutmuş cemiyetlere ayırmağa imkân yoktur.

Tarih vesikalarında, vesikanın muasırları tarafından kullanılmış grup isimleri bulunur, bunların birçoğu sathî benzeyişlere göre verilmiştir. Bu bayağı mefhumları kabul etmezden önce onları tenkit etmeği bir kaide olarak tutmak, şu: Bunların müşterek âdetleri neydi? İnsan faaliyetinin hangi nevilerile de birbirlerinden ayrılırlardı? suallerini düşünerek grupun mahiyetini ve genişliğini tamamı tamamına tayin etmek lâzımdır. Grupun hangi âdetlerile bir tetkik kadrosuna yarıyabileceği ancak o vakit görülecek, vakıaların nev'ine göre hangi grup nev'inin seçileceği de o vakit bulunacaktır. Fikrî âdetleri (dil, din, san'at, ilim) tetkik için siyasî bir mefhum değil, bu âdeti müşterek olarak tutmuş olan insanlar grupu alınacak; iktısadî vakıaları tetkik için iktısadî bir müştereklikle bağlanmış bir grup alınacaktır; siyasî grup içtimaî ve siyasî vakıaların tetkiki için bırakılacak; *ırk* ise 'büsbütün bir tarafa bırakılacaktır [1].

---

[1] *Irk* mefhumunun boşluğunu ispata artık lüzum yoktur. Bu mefhum milliyet veya dil ile bağlanmış birtakım müphem gruplara tatbik edilirdi, çünkü tarihçilerin ırklar arasında (Yunan, Roma, Kelt, Islav ırkları) dedikleri şeylerle - irsî

Bir grupun, birbirlerine benziyen noktalarında bile benzeyiş büsbütün tamam değildir; grup, azalarının ikinci derecedeki âdetleri birbirlerine benzediklerine göre ikinci derecede gruplara ayrılır; bir dilin lehçeleri, bir dinin mezhepleri, bir milletin eyaletleri olur. — Bunun aksine olarak bir grup başka bir grupa yaklaştırılabilecek kadar ona benzer; birlikleri sınıflara ayırırken dil, san'at, kavim "familyaları" bulunabilir. — Demek oluyor ki, şu meseleleri de düşünmek lâzımdır: Grup ne suretle k sımlara ayrılmıştı? Grup hangi birlişe giriyordu?

O zaman, yukarıda gösterilen tablo takip edilerek, herhangi bir zamanda ve herhangi bir yerde bir âdeti, hattâ âdetler birliğini, bir usul ile tetkik etmek mümkün olur. Dil, san'at, ilimler, tasavvurlar, hususî alışkanlıklar gibi şahsî ve iradî âdetler şeklinde görünen vakıalar nevilerinin hiçbiri için bu işte güçlük görülmez; her âdetin ne olduğunu tesbit etmek yetişir. Yalnız, âdetleri icat eden ve onları devam ettirmiş olan şahıslarla (artistler, ilim adamları, filozoflar, modayı icat edenler), âdetleri kabul eden kütleyi birbirlerinden ayırmağa dikkat etmek lâzımdır.

Fakat içtimaî yahut siyasî âdetlere varılınca, zarurî bir vehme sebep olan birtakım yeni şartlar meydana çıkar. İçtimaî veya siyasî ayni grupun azalarının âdet edin-

---

olarak aynı karakterlerde olan insanlar grupu demek olan - antropoloji bakımından müşterek olarak yalnız isim vardı. Taine'in bu ismi fazla kullanması üzerine mefhumun manasız olduğu anlaşılmıştır. Bunun pek iyi bir tenkidi Lacombe'ın adı geçen eserinin XVIII inci kitabında ve B. Robertson'un *The Saxon and the Celt,* Londra, 1897, in - 8, eserinde bulunur.

dikleri fiiller yalnız *biribirlerine benzemekle* kalmazlar; grup azaları *karşılıklı* fiillerle de biribirleri üzerine tesir ederler, biribirlerine hükmederler, biribirlerini zorlarlar, biri ötekine mükâfat eder, ceza verir. Âdetler grup azaları arasında *münasebetler* olurlar. Münasebetler eski, resmî kaidelerle tanzim olunmuş, maddî bir otoriteyle mecburî kılınmış, mahsus memurlar vasıtasile devam ettirilmiş olunca, hayatta öyle bir yer tutarlar ki, o münasebetleri tatbik eden kşimselere dışarıdan realiteler duygusunu verirler. Bir meşguliyette yahut hayatlarına hâkim olan bir âdet haline giren bir vazifede ihtisas bağlamış olan insanlar bile biribirlerinden ayrı kategoriler halinde gruplara (sınıflar, korporasiyon, kliseler, hükmetler) ayrılır gibi görünürler; bu kategoriler de gerçekten birer mevcutmuş, yahut hiç olmazsa, herbiri gerçekten bir mevcut olan cemiyet içinde bir vazife yüklenmiş gibi görünürler. Bir hayvanın cismile kıyas edilerek, bir cemiyetin "bünyesi" ve "işlemesi" yahut "teşrih" i ve "fizyoloji" si bile tarif edilmeğe kadar gibidir. Bunlarda teşbihten başka bir şey yoktur. Bünye, insanlar arasında meşguliyetleri, zevkleri ve vazifeleri dağıtan âdetler ve kaideler demektir; işleme, her insanın başka insanlarla âdet üzere hangi fiillerle münasebete griyorsa o fiiller demektir. Bu tabirleri kullanmak kolaylıklı görünse de, bunların altında âdetlerden başka bi rşey olmadığı unutlmamak lâzımdır.

Bununla beraber, nizamların tetkiki şahıslar ve gördükleri işler üzerine ayrı ayrı meseleler düşünmeğe mecbur eder. — İktısadî ve içtimaî nizamlar için iş bölümünün ve sınıflara ayırmanın nasıl yapıldığını, mesleklerin ve sınıfların ne olduklarını, sınıflara girenlerin nasıl toplanıldık-

larını, başka başka meslek ve sınıf adamlarının birbirleri arasında hangi münasebetlerle yaşadıklarını aramak lâzımdır. — Mecburî kaidelerle ve maddî bir otorite ile tayin edilmiş siyasî nizamlar için yeniden iki sıra mesele meydana çıkar: 1° Otorite sahibi memurlar hangileriydi? Otorite ayrı ayrı şahısların ellerinde bulunduğu halde, vazifelerin ayrılışını tetkik etmek, otorite sahiplerini ayrı ayrı sınıflar (hükümdar ve maiyeti, merkezî ve mahallî) halinde analiz etmek, başka başka heyetlerin herbirini de ayırt etmek lâzımdır. Hükûmet adamlarından her türlüsü için şunları düşünmelidir: 1° Hükûmet adamları nasıl bulunurdu, resmî salâhiyetleri neydi? İş görmek vasıtaları gerçekten nelerdi? 2° Resmî kaideler nelerdi? Şekilleri (âdet, sıra, kanun, teamül) neydi? O kaidelerde neler vardı (hukuk kaideleri)? Kaideler nasıl tatbik olunurdu (usul)? Bilhassa da, kaidelerle onların tatbikatı arasında ne gibi farklar vardı (salâhyetin fena kullanılması, şahsî menfaat için halkı işletmek, memurlar arasında ihtilâflar, riayet edilmiyen kaideler)?

Bir cemiyeti teşkil eden vakıaların hepsini tayin ettikten sonra bu cemiyete, ayni zamanda bulunan cemiyetlerin hepsi arasında yer vermek kalır. Bu da milletler arasında fikrî, iktısadî, siyasî (diplomasi ve harp âdetleri) nizamların tetkikidir; bunda da siyasî nizamların tetkikindaki meselelerin ayni meydana çıkar. — Bunlara birkaç cemiyet arasında müşterek âdetlerin ve resmî bir şekil almıyan münasebetlerin tetkikini ilâve etmek lâzımgelir. Tarih binasının enaz ilerilemiş kısımlarından biri budur.

IV. Bütün bu işlerin sonunda, herhangi bir zamanda insan hayatının tablosu yapılmış olur; bu tablo bir cemiyet *hali* (almancada, *Zustand)* bilgisini verir. Fakat ra-

rih ayni zamanda meydana çıkan vakıaların hareketsiz hallerini (çok defa buna *statique* derler) göstermekle kalmaz. Tarih, başka başka zamanlardaki cemiyet *hallerini* tetkik ve onların arasındaki farkları tesbit eder. İnsanların âdetleri ve onların maddî şartları zamandan zamana değişir; âdetler devam ediyormuş gibi göründükleri vakit bile, birbirlerine büsbütün benzer halde kalmazlar. Bundan dolayı o değişmeleri de araştırmak lâzımdır; bu da biribiri arkasından meydana çıkan vakıaların tetkikidir.

Bu değişmeler arasında tarih binası için en ziyade ehemmiyetli olanlar, ayni istikamette olanlardır [1] ki bu suretle, bir cemiyet âdeti yahut hali, derece derece bir sıra farklarla, başka âdet yahut hal olurlar, yahut teşbihsiz söylemek üzere, bir zamandaki insanlar, birdenbire hiçbir değişiklik göstermeden, kendilerinden önce gelmiş insanlardan başka türlü bir âdet tatbik ederler. Bu da tekâmül (évolution) dür.

Tekâmül, insan âdetlerinin hepsinde hâsıl olur. Şu halde cemiyetin tablosunu yapmak için işe yaramış olan sual cetveline tekrar müracaat tekâmülü aramak için de gene yetişir. Vakıaların herbiri, şartlar, âdetler, otorite sahibi memurlar, resmî kaideler için, bu vakıanın tekâmülü nasıl olmuştur? meselesi meydana çıkar.

Bunun tetkiki birçok işe lüzum gösterir: 1° Tekâmülü tetkik edilmek istenilen vakıayı tayin etmek; 2° tekâmül nekadar zaman içinde meydana gelmişse o zamanın müddetini tesbit etmek; bu müddet, tekâmülün iyice belli olacağı surette, bununlaberaber tekâmülün başlangıç

[1] Aksi istikamette olan değişmelere, şeyleri başladıkları noktalara geri götüren irticaçlara (oscillation) tarihte verilecek yer hakkında uyuşulmuş değildir.

noktasile vardığı nokta arasında bir münasebet bulunacak surette, seçilmelidir; 3° tekâmülün biribiri arkasından geçirdiği merhaleleri tayin etmek; 4° tekâmülün hangi vasıta ile hâsıl olduğunu aramak.

V. Cemiyetlerin hepsini ve onların tekâmüllerinin hepsini sıra ile tetkik etmek, tamam olsa bile, gene tarihin maddelerini tüketmeğe yetişmez. Teker teker birtakım vakıalar kalır ki, bunlardan da vazgeçilemez, çünkü bunlar hallerin teşekkülünü ve tekâmüllerin başlangıcını anlatırlar. Fransanın nizamları ve tekâmülü Gaul'lerin Sezar tarafından zaptedildiğini ve Barbarların istilâsını söylemeden, nasıl tetkik edilebilir?

Böyle teker teker vakıaları tetkik etmek lüzumu, tarih bir ilim olamaz, denilmesine sebep olmuştur, çünkü her ilmin mevzuu umumî şeylerdir. — Tarih burada, kozmoğrafya, jeoloji, hayvan nevileri ilmi ile ayni şart içinde bulunur. Tarih vakıalar arasındaki umumî surette münasebetlerin mücerret (abstrait) bilgisi değildir; tarih realitenin *izahlı* tetkikidir; halbuki realite ancak bir defa mevcut olmuştur. Arzın, hayvan hayatının, insan hayatının bir tek tekâmülü olmuştur. Bu tekâmüllerin herbirinde biribiri arkasından meydana çıkan vakıalar birtakım mücerret kanunların mahsulü değil, başka başka neviden birçok vakıaların her anda bir araya gelmelerinin mahsulü olmuşlardır. Vakıaların böyle bir araya gelmeleri — ki buna bazıları tesadüf derler — tekâmülün kendine mahsus yürüyüşünü tayin etmiş olan bir sıra arızalar husule getirmiştir [1]. Tekâmül ancak arızaların tetkikile

[1] Tesadüfün nazariyesini B. Cournot: *Considérations sur la marche des idées et des événements dans les temps mo-*

anlaşılabilir; tarih burada jeoloji ve paleontoloji ile ayni vaziyettedir.

Bu suretle, an'ane tarihinin - hayal üzerine tesir ettikleri için - edebiyat arzusile toplamış olduğu hâdiseleri ilmî tarih, tekâmülün tetkikında tekrar kullanılabilir. Şu halde insan âdetlerinden herbirinin üzerine tesir icra etmiş olan vakıaları aramak mümkün olacaktır; her hâdise vukuunda hangi tekâmüle tesir etmişse onun sınıfına girecektir. Ondan sonra tarihî tekâmülün hep birden tablosunu yapmak için, hertürlü hâdiseleri bir araya getirerek zaman sırasile ve memleket sırasile sınıflara ayırmak yetişecektir.

O vakit, vakıaların sırf mücerret kategoriler halinde sıralanmış oldukları (san'at, din, hususî hayat, siyasî nizamlar gibi) *hususî* tarihlerin üstünde, müşterek ve maddî bir tarih, yani hususî tekâmüllerin hepsine hâkim olmuş bulunan umumî heyetle tekâmülü göstererek ayrı ayrı hususî tarihleri biribirine bağlıyan *umumî* tarih kurulmuş olacaktır. Mütehassıslar, ayrı ayrı tetkik edilen (din, san'at, hukuk, temel teşkilâtı gibi) vakıa nevilerinden herbirinin kapalı birer âlem teşkil ettiklerini ve o âlem içerisinde vakıaların içlerinden gelen bir nevi kuvvetle tekâmül ettiklerini zannetmeğe temayül gösterirler, halbuki öyle değildir. Bir âdetin yahut bir nizamın (dil, din, kilise, devlet) tekâmülü bir teşbihten ibarettir, bir âdet mücerret bir şeydir; mücerret bir şey tekâmül etmez; asıl manada tekâmül eden ancak *mevcutlar* (êtres) vardır [1].

---

dernes, Paris, 1872, 2 cilt, in - 8 eserinde kat'î bir surette yapmıştır.

[1] Lamprecht, *Deutsche Zeitschrift für Geschihtswissenschaft,* yeni seri, c. I, 1896 mecmuasında uzun bir makale

Bir âdette bir değişme meydana çıktığı vakit, o âdeti tatbik eden insanlar değişmişler demektir. Halbuki insanlar, içerisinde ayrı ayrı hâdiseler geçen ve birbirlerine hiçbir türlü geçit vermiyen (dinî, hukukî, iktısadî) bölmelerle ayrılmış değillerdir; insanların halini değiştiren bir hâdise ayni zamanda, birbirlerinden pek ayrı ayrı newilerden olan âdetlerini de değiştirir. Barbarların istilâsı ayni zamanda diller üzerine, hususî hayat üzerine, siyasî nizamlar üzerine tesir etmiştir. Demek oluyor ki, tarihin yalnız bir hususî kolunda kapanılmakla tekâmül anlaşılamaz; bir mütehassıs kendisinin mensup olduğu kolun bile tam tarihini yapmak için, o kolu ayıran bölmenin üzerinden, müşterek vakıalar sahasına bakmalıdır. İngiliz edebiyatı münasebetile, edebî tekâmülün edebî hâdiselere değil, umumî vakıalara bağlı olduğunu bildirmiş olması Taine için bir meziyettir.

Tek olarak meydana çıkmış vakıaların umumî tarihi hususî tarihlerden önce kurulmuştur. Bu tarih, hususî tarihlerde yer bulamamış olan bütün vakıaların tortusudur, hem de hususî tarih kolları meydana çıktıkça ve umumî tarihten ayrıldıkça o umumî tarih küçülmüştür. Umumî vakıalar en ziyade siyasî mahiyette olduklarından ve onları hususî bir kol halinde teşkil etmek daha güç olduğundan, umumî tarih fiilen siyasî tarihle *(Staatengeschichte)* ka-

---

olan *Was ist Kulturgeschichte* eserinde medeniyet tarihini, bütün cemiyet için müşterek ve her devirde ayrı ayrı birtakım "ruhî ve içtimaî" hâdiseler husule getiren bir kollektif cemiyet ruhu nazariyesi üzerine kurmayı denemiştir. Bu bir metafizik faraziyedir.

rışık kalmıştır [1]. Bundan dolayı, siyasî tarihçiler umumî tarihin yardımcısı olmaya ve meydana getirdikleri binalarda, tekâmülü anlamak için lüzumlu olan (kavimlerin göçmeleri, dinî ıslahlar, icatlar ve keşifler gibi) umumî vakıaların hepsini muhafazaya mecbur kalmışlardır.

Umumî tarihi kurmak için, cemiyette değişmelere sebep olduklarından dolayı, bir cemiyetin gerek halini, gerek tekâmüllerinden birini anlatmaları mümkün olan vakıaların hepsini aramak lâzımdır. Bunları her türlü sırada vakıalarda, insanların yer değiştirmelerinde, sınıflardaki, ilimlerdeki, dinlerdeki yeniliklerde, idare eden adamların değişmesinde, inkılâplarda, muharebelerde, memleket keşiflerinde aramalıdır.

Ehemmiyetli olan şey kat'î bir tesir yapan vakıadır. Bundan dolayı vakıaları büyük ve küçük diye ikiye ayırmak için tabiî temayüle karşı koymalıdır. Büyük tesirlerin küçük sebepleri olabileceğini, Kleopatra'nın burnunun Roma İmparatorluğu üzerine tesir etmiş olabileceğini kabul etmek insanın hoşuna gitmez. Bu nefret metafizik bir şeydir, bu duygu dünyanın istikameti hakkında önceden bulunan bir fikirden ileri gelir. Tekâmül ilimlerinin hepsinde toptan büyük değişmenin başlangıcı olan şahsî vakıalar bulunur. İspanyolların getirmiş oldukları bir sürü at Amerikanın bütün cenubunu doldurmuştu. Bir su taşkınlığında bir ağacın kökü suyun akıntısını keserek bir vadinin manzarasını değiştirebilir.

İnsanların tekâmülünde bazı büyük değişmeler görülür ki anlaşılabilen sebepleri şahsî bir hâdiseden başka bir

[1] Vatanseverlik düşüncelerile sokulmuş olan *millî* tarih adı aynı şeyi gösterir; milletin tarihi fiilen Devletin tarihile karışır.

şey değildir [1]. İngiltere, XVI ıncı asırda, bir hükümdarın ölümü üzerine (Marie, Edvard, Henri) üç defa din değiştirmiştir. Ehemmiyet başlangıçtaki vakıanın boyuna göre değil, ondan çıkmış olan vakıaların boylarına göre ölçülmelidir. Demek oluyor ki, daha önceden, şahısların tesirini inkâr etmemeli ve şahsî vakıaları bir tarafa bırakmamalıdır. Şahsın kuvvetle tesir edecek vaziyette bulunup bulunmadığı incelenmelidir. Bu da iki ihtimalde tahmin edilebilir: 1° Şahsın *fiili* bir insan kütlesi üzerine misal olarak tesir ederek bir an'ane meydana çıkardığı vakit ki bu ihtimal san'atte, ilimde, dinde, teknikte sık sık görülür; 2° devlet, ordu yahut kilise reislerinde olduğu gibi şahısta bir insan kütlesine emirler vermek ve bir istikamet tayin etmek kudreti bulunduğu vakit. Bir adamın hayatının vakıaları o vakit ehemmiyetli vakıalar olurlar.

Şu suretle, tarih kadrosunda şahıslara ve hâdiselere birer yer ayırmak lâzım olur.

VI. Birbiri arkasından meydana çıkan her türlü vakıaların tetkikında birkaç durma noktası, başlangıç ve son için birer sınır bularak vakıaların pek büyük yığını içinde parçalar ayırmak bir ihtiyaçtır. Bu parçalar *devirler*'dir; bunların kullanılması tarih kadar eskidir. Yalnız umumî tarihte değil, hususî tarihlerde de, tekâmülü hissedilecek kadar uzun olan bir müddet tetkik edilince öyle parçalar ayırmağa gene ihtiyaç olur. Bunları tahdit etmek için vasıta verecek olan şeyler hâdiselerdir.

Hususî tarihler için, âdet değişmeleri arasında hangilerinin en derin olarak görülmesine karar verildikten sonra, bu vakıalar tekâmül içinde birer tarih (date) olarak

[1] Cournot'ya bakınız. Adı geçen kitap, I, s. IV.

kabul edilir; sonra onların hangi hâdiseden çıktıkları aranılır. Âdetin yerleşmesine yahut bir değişmesine sebep olan hâdise bir devrin başlangıcı yahut sonu olur. Böyle belli başlı hâdiseler, bazı defa, tekâmülü tetkik edilen vakıalarla ayni neviden, edebiyat tarihinde ebedî vakıalar, siyasî tarihte siyasî vakıalar olurlar. Fakat en çok defa başka bir neviden vakıalardır ve hususî tarih onları umumî tarihten almağa mecbur olur .

Umumî tarih için, devirler birçok neviden vakıaların tekâmülüne göre kesilmelidir; ayni zamanda birçok kollarda bir devir ayıran hadiseler (Barbarların istilâsı, Reforme, Fransa İnkılâbı) bulunur. O halde tekâmülün birkaç kolu arasında müşterek, hem de başlangıçları ile sonlarını ayni hâdisenin gösterdiği devirler kurulabilir. Evrensel tarihin teamül haline girmiş olan taksimi bu suretle yapılmıştır. — İkinci derecede devirler, ikinci derecede değişmeleri meydana getirmiş olan hâdiseler hudut diye alınarak, ayni tarzda, elde edilir.

Bu suretle, hâdiselere göre kurulan devirlerin müddetleri biribirine müsavi değildir. Böyle tenazur olmamasından dolayı merak etmeğe hacet yoktur; bir devir sabit bir sayıda yıllar değil, tekâmülün ayrı bir kısmı için geçen zaman olmalıdır. Tekâmül de muntazam bir hareket değildir; belli başlı değişme olmadan uzun bir sıra yıllar geçer, sonra acele değişme anları gelir. Bu farktan, Saint-Simon (ağır değişmeli) *temelli* devirler ve (acele *değişmeli*) *buhranlı* devirler diye ayırmak usulünü çıkarmıştır.

FASIL III

Tarihi kurarken muhakeme

I. Vesikaların bildirdikleri tarihî vakıalar kadroları doldurmağa hiçbir vakit yetişmezler; suallerin çoğuna doğrudan doğruya cevap vermezler, cemiyet hallerinin, tekâmüllerin yahut hâdiselerin tam tablosunu tertip için lüzumlu olan çizgiler eksik kalır. İnsan eksikleri doldurmak için karşı konulması mümkün olamıyacak kadar bir ihtiyaç duyar.

Doğrudan doğruya müşahede üzerine kurulan ilimlerde, bir sıra içinde bir vakıa eksik olduğu vakit onu yeni bir müşahede ile ararlar. Tarihte bu çare bulunmadığından, bilgiyi genişletmek için muhakeme kullanılır. Vesikalarla öğrenilen vakıalardan yola çıkarılarak yeni vakıalar istidlâl edilir. Muhakeme düzgün olursa bu suretle bilgi tarzı haklı olur.

Fakat tecrübe göstermiştir ki, tarih bilgisinin tarzları arasında düzgün olarak kullanılması en güç ve en büyük yanlışları sokmuş olan muhakeme tarzıdır. Bu tarzı, ancak, tehlikeyi hiçbir vakit gözönünden kaybetmemek için ihtiyat tedbirleri aldıktan sonra kullanmalıdır.

1° Hiçbir vakit, bir muhakeme ile bir vesikanın analiz edilmesini karıştırmamalıdır; müellifin vesikaya açıkça koymadığı bir şeyi sokmağa cesaret edilince vesika,

müellifin söylemek istememiş olduğu bir şeyi ona söyletilerek tamamlanmış olur [1].

2° Hiçbir vakit, doğrudan doğruya bir vesikanın incelenmesinden çıkarılmış olan vakıaları bir muhakemenin neticelerile karıştırmamalıdır. Yalnız muhakeme ile öğrenilmiş olan bir vakıa ifade edildiği vakit, o vakıanın vesikalarda bulunmuş olduğunu sandıracak surette yazmamalı, vakıanın hangi tarzla elde edilmiş olduğunu haber vermelidir.

3° Hiçbir vakit, bir muhakemeyi farkında olmadan yapmamalıdır; yanlış olmak ihtimali çok olur. Muhakemeye intizam vermek kendini mecbur etmek yetişir; muhakeme yanlış olunca küllî kaziye, (proposition générale) âdet üzere, çirkin olduğundan insan ondan nefretle vazgeçer.

4° Muhakemede en küçük bir şüphe bulununca ondan bir netice çıkarmağa çalışmamalıdır; muamele, kat'î olarak elde edilmiş neticelerden açık surette ayrı bir halde, tahmin şeklinde kalmalıdır.

5° Hiçbir vakit, bir tahmini tekrar ele alarak onu kat'î bir hale çevirmeğe çalışmamalıdır. Tamamı tamamına doğrusu olmasında en ziyade ihtimal bulunan ilk duygudur; bir tahmin üzerine düşünülünce insan ona alışır ve en sonunda onu daha temelli bulur, halbuki sadece insan ona daha ziyade alışmış demektir. Bu kaza, az sayıda metinler üzerinde uzun zaman derin düşünen adamların başına çok gelir.

Muhakeme usulünü kullanmak için, biri müspet, biri menfi, iki tarz vardır; bunlar ayrı ayrı incelenecektir.

---

[1] Bu usul fenalığının bahsi yukarda s. 138 da geçmiştir.

II. Menfi muhakeme — ki buna "sükût delili" de derler — bir vakıa hakkında hiç haber bulunmamasından başlar [1]. Bir vakıanın hiçbir vesikada gösterilmiş olmamasından dolayı, vakıanın hiç mevcut olmadığı neticesi çıkarılır; bu delil her türlü vakıalara, her türlü âdetlere, tekâmüllere, hâdiselere tatbik olunur. Bu delil, hayatta alışılmış olan şu : "Bu iş vaki olmuş olsaydı, bilinecekti" sözüne dayanır; delil şu: "Vakıa mevcut olmuş olsaydı, ondan bahsedecek bir vesika bulunurdu" şeklinde ifade edilmesi lâzımgelen bir kaziyei tahmin ettirir.

Bu suretle muhakemenin haklı olabilmesi için, her şeyin müşahede edilmiş veya yazı ile kaydedilmiş olması, hem de bütün kayitlerin elden çıkmamış olması lâzımgelirdi. Halbuki yazılmış olan vesikaların en çoğu kaybolmuşlardır, geçen vakıaların en çoğu yazı ile kaydedilmiş değildir. Muhakeme en çok defa yanlış olur demektir. Şu halde muhakemeyi yalnız, onun lüzum gösterdiği şartların yerlerine gelmiş olduğu hallerde tatbik etmek lâzımdır.

1° Vakıayı gösteren vesikanın şimdi mevcut olmaması yetişmez, böyle bir vesikanın hiçbir vakit mevcut olmamış olması lâzımdır. Vesikalar kaybolmuşsa hiçbir netice çıkarılamaz. Bundan dolayı nekadar çok vesika kaybolmuşsa sükût delili o kadar seyrek kullanılmalıdır, bu türlü delil eski zamanlar için, XIX uncu asırdakinden daha az işe yarar. — Bu tahditten kurtulmak için, insan kaybolmuş vesikalarda faydalı hiçbir şey bulunmadığını ka-

[1] Vaktile, din tarihinde pek çok kullanılmış olan bu delilin münakaşası, Metodoloji üzerine yazmış olan eski müellifleri çok meşgul etmiştir ve hâlâ Père de Smedt'in *Principes de la critique historique* eserinde büyük bir yer tutar.

bul etmek ister; vesikalar kaybolmuşsa, saklanılmağa değerleri yok demekti, denilir. Halbuki, her el yazısı en küçük bir kazadan kaybolabilir, elde bulunup bulunmaması tesadüfe bağlıdır.

2° Vakıanın mecburî olarak müşahede ve kaydedilebilecek mahiyette bulunması lâzımdır. Bir vakıanın kaydedilmiş olmaması, görülmüş olmaması demek değildir. İnsan, bir türlü vakıalar toplamak için bir servis teşkil edince, böyle kaydedilmeden geçen vakıaların sanıldığından nekadar daha çok olduğunu ve nekadar vakıaların görülmeden yahut yazılmış bir iz bırakmadan geçtiğini anlar. Zelzelelerde, kuduz vakıalarında, kıyılara düşen balina balıkları vakıalarında böyle olmuştur. Bundan başka, vakıaların birçoğu, muasırların pek iyi bildikleri bile, kaydedilmezler, çünkü resmî makamlar onların meydana çıkarılmasına engel olurlar; gizli hükûmetlerin işleri ve aşağı tabakaların şikâyetleri için böyle olmuştur. Bu sükût, hiçbir şey ispat etmediği halde, iyi düşünmiyen tarihçilerin üzerine büyük tesir yapar, pek ziyade yayılmış olan "ah, o güzel eski zamanlar" safsatasının aslı bu sükûttur. Memurların haksızlıklarını, köylülerin şikâyetlerini hiçbir vesika yazmaz: Demek olur ki her şey yolunda giderdi ve hiç kimse sıkıntı çekmezdi. — Sükûtu delil olarak kullanmazdan önce şunu düşünmek lâzım gelir: Bu vakıa elimizde bulunan vesikaların birinde kaydedilemez miydi? İspat edecek olan şey bir vakıa üzerine hiçbir vesika bulunmaması değil, vakıanın kaydedilmesi lâzımgelen bir vesikada hiç kayıt bulunmamasıdır.

Şu suretle, menfi muhakeme açıkça belli olan ihtimallerle tahdit edilmiş olur: Vakıayı göstermesi lâzımgelen vesikanın müellifi o neviden olan vakıaların hepsini kaydetmek isterdi ve o neviden vakıaların hepsini bilmesi

lâzım gelirdi. (Tacite Germanyadaki kavimlerin hepsini saymağa çalışırdı; *Notitia dignitatum* İmparatorluğun eyaletlerinden hepsini bildirirdi; bu listeler üzerinde bir kavmin yahut bir eyaletin yazılmış olmaması onların mevcut olmadıklarını ispat eder). 2° Vakıa mevcut olmuş olsaydı müellifin hayaline kendisini zorla kabul ettirir ve tasavvurları arasına zorla girmiş olurdu. (Frank kavminin muntazam bir meclisi bulunmuş olsaydı, Grégorie de Tours kıralların hayatını o vakıalardan bahsetmeksizin tasavvur edip yazamazdı).

III. *Müspet* muhakeme vesikaların tesbit etmiş olduğu bir vakıadan (yahut vakıanın mevcut olmasından) başlıyarak ondan vesikaların göstermedikleri başka bir vakıa (yahut başka bir vakıanın mevcut olmadığı) hakkında netice çıkarır. Bu türlü muhakeme tarihin temelli bir prensipinin, şimdiki insanları geçmiş zamandaki insanlara *kıyas* usulünün, tatbikatından biridir. Şimdiki zamanda, insan vakıalarının biribirlerine bağlı oldukları müşahede edilir. Filân vakıa hâsıl olduğu vakit, filân başka bir vakıa da hâsıl olur, yahut birinci vakıa ikinci vakıanın sebebidir, yahut eseridir, yahut her ikisi de ayni sebebin eserleridir. Geçmiş zamanda da bunlara benzer vakıaların ayni surette biribirlerine bağlı oldukları kabul edilir, bu tahmin vesikalarda geçmiş zamanın doğrudan doğruya tetkikile de kuvvetlenir. Demek olur ki, geçmiş zamanda hâsıl olan bir vakıadan, o vakıaya bağlı olan başka vakıaların da hâsıl oldukları neticesi çıkarılır.

Bu türlü muhakeme her neviden vakıalara, âdetlere, değişmelere, şahsî arızalara tatbik olunur. Bilinen bir vakıaya dayanılarak bilinmiyen vakıaları netice gibi çıkarmağa çalışır. İnsan vakıaların hepsinin sebebi ayni mer-

kezde, yani insanda bulunduğundan, yalnz ayni neviden olanlar değil, başka başka nevilerden olan vakıaların hepsi de biribirlerine bağlı bulunurlar. Sadece, başka başka san'at, din, ahlâk, siyaset vakıaları arasında değil, san'at vakıalarile, siyaset vakıaları, ahlâk vakıaları arasında da bağlar vardır; o suretle ki, bir neviden bir vakıaya dayanılarak başka nevilerin hepsinden vakıalar hakkında netice çıkarılabilir.

Muhakemelere temel olmak işine yarıyabilecek vakıalar arasındaki bağları incelemek, insan vakıaları arasında bilinen münasebetlerin hepsinin cetvelini yapmak, yani görgü ile tesbit edilmiş olan bütün içtimaî kanunları göstermek demek olur. Böyle bir iş başlı başına bir kitabın mevzuunu teşkil etmeğe yetişir [1]. Burada muhakemenin umumî kaidelerini ve en çok görülen yanlışlıklara karşı alınacak ihtiyat tedbirlerini göstermekle kalınacaktır.

Muhakeme iki kaziyeye dayanır: Bunlardan biri umumîdir, insan işlerinin gidişinden çıkarılır; öteki hususîdir, vesikalardan çıkarılır. Tatbikatta, hususî kaziye ile, tarihî vakıa ile başlanılır: Salamine'nin adı bir Fenike adıdır. Sonra umumî bir kaziye aranılır: Bir şehir adının dili o şehri yaratmış olan kavmin dilidir. Şu suretle netice çıkarılır: Bir Fenike dilinde adı olan Salamine Fenikeliler tarafından kurulmuştur.

Şu halde, neticenin emin olması için iki şart vardır.

1° Umumî kaziye tamamı tamamına doğru olmalıdır; onun, biribirlerine bağlı olmalarına lüzum gösterdiği iki vakıa, hiçbir vakit birincisi bulunmadan ikincisinin mey-

[1] Bu, Montesquieu'nun *Esprit des lois* kitabında yapmıya giriştiği şeydir. Sorbonne'da bir sıra derslerimde bu tablonun bir taslağını yapmayı denemiştim. (Ch. S.)

dana çıkamıyacağı bir surette biribirine bağlı olmalıdır. Bu şart gerçekten yerine gelmiş olsaydı kaziye ilmî manada bir *kanun* olurdu. Fakat insan vakıaları hususunda — kanunları yerleşmiş ilimlerle tesbit edilmiş olan, maddî şartlar müstesna — ancak toptan, kaba bir surette tesbit edilerek, görgü ile elde edilmiş kanunlarla, vakıalar hakikî sebepleri çıkarılacak surette analiz edilmeksizin, iş görülür. Bu kanunlar ancak çok sayıda bir vakıalar birliğine ait oldukları vakit aşağı yukarı doğru olurlar, çünkü herbirinin neticeyi meydana çıkarmak için ne dereceye kadar lüzumlu olduğu pek iyi bilinemez. — Bir şehir adının dili hakkındaki kaziye her vakit doğru olabilmek için pekaz tafsillidir. Petersburg bir Alman adıdır, Syracuse Amerikada bir Yunan adıdır. Şehir adının onu kuranların milliyetlerine bağlı bulunduğuna emin olmak için başka şartlara lüzum vardır. Bundan dolayı, ancak tafsilli bir kaziye ile iş görülmelidir.

2° Küllî kaziyenin tafsilli olması için tarihteki hususî vakıanın kendisinin de tafsilli olması lâzımdır; çünkü muhakeme için lüzumlu olan ve görgüye dayanan umumî bir kanun ancak o hususî vakıa tesbit edildikten sonra aranılabilir. Şu halde, vakıanın hususî şartları (Salamine'nin vaziyeti, Yunanlıların ve Fenikelilerin âdetleri) tetkik edilmekle işe başlanılır; bir tafsil üzerine değil, birçok tafsilât birliği üzerine iş görülecektir.

Bu suretle, tarihte muhakeme için şu iki şey lâzımdır: 1° Tamamı tamamına doğru bir küllî kaziye, 2° geçmiş zamanda bir vakıa üzerine tafsilli bilgi. — Yanlış olan bir küllî kaziye kabul edilirse, meselâ Augustin Thierry'nin yaptığı gibi, her aristokrasinin aslında bir fetih bulunduğu sanılırsa, iyi iş görülmüş olmaz. — Yalnız kai-

mış bir tafsile (bir şehir adı) dayanarak muhakeme etmek istenilirse iyi iş görülmüş olmaz.— Bu yanlışlıkların mahiyeti, alınması lâzımgelen ihtiyat tedbirlerini gösterir.

1⁰ Kendi kendimize kalınca, — hâlâ içtimaî hayat üzerine hemen hepsini teşkil eden — "bayağı anlayış hakikatlerini" muhakemeye temel olarak alırız; halbuki en çoğu bazı kısımlarında yanlıştır, çünkü içtimaî hayat ilmi henüz kurulmuş değildir. O hakikatleri en ziyade tehlikeli kılan şey bizim onları farkında olmaksızın kullanmamızdır. — En emniyetli ihtiyat tedbiri, doğruluğu iddia edilen kanunu her vakit bildirmektir: Her ne vakit filân vakıa meydana çıkarsa, başka filân vakıanın da meydana çıkacağına insan emindir. Kanun açık surette yanlış ise bunun hemen farkına varılır; fazla umumî ise, tamamı tamamına doğru olabilmesi için ne gibi yeni şartlar ilâvesine lüzum olduğuna bakılır.

2⁰ Kendimizde bulunan bir temayüle uyarak, yalnız kalmış en küçük vakıadan neticeler çıkaramağa çalışırız (yahut, daha doğrusu, her vakıa fikri bizde, fikirlerin biribirlerine bağlanmaları neticesi olarak, hemen başka vakıalar fikri hâsıl eder). Edebiyat tarihinin tabiî tarzı budur. Bir müellifin hayatındaki çizgilerden herbiri birtakım muhakemelere yol açar; onun üzerinde işlemiş olması mümkün olan tesirlerin hepsi tahmin ile kurulur ve o tesirlerin işlemiş oldukları kabul edilir. Başka nevilerden ayrı olarak, yalnız bir neviden vakıaları tetkik eden her türlü tarih kolları (dil, san'atler, hususî hukuk, din) ayni tehlike karşısında kalırlar, çünkü insan hayatının birliklerini değil, ancak parçalarını görürler. Halbuki bir birlik üzerine dayanan neticelerden başka sağlam neticeler pek te yoktur. Yalnız bir arazla teşhis yapılamaz, bir arazlar

birliğin lüzum vardır. — İhtiyat tedbiri tek kalmış bir tafsil üzerine, yahut mücerret (alsrait) bir vakıa üzerine iş görmekten sakınmak olacaktır. İnsanları hayatlarının başlıca şartlarile tasavvur etmelidir.

Kat'î bir muhakemeye lüzumlu olan şartların seyrek olarak yerlerine getirilebileceğini tahmin etmelidir; içtimaî hayatın kanunlarını pekaz bildiğimiz gibi, tarihî bir vakıanın tamamı tamamına doğru tafsilâtını da pek seyrek olarak öğrenebiliriz. Bundan dolayı, muhakemelerin en çoğu bir kat'îlik değil, ancak bir tahmin verirler. Fakat muhakemeler de vesikalar gibidir [1]. Birkaç tahmin ayni istikamette birleşince biribirlerini teyit ederler ve en sonunda haklı kat'îliği hâsıl ederler. Tarih eksikliklerinin bir kısmını muhakemeler yığmakla doldurur. Yunan şehirlerinden birçoğunun asıllarında Fenikeliler tarafından kurulmuş oldukları hakkında şüpheler kalmıştır, Fenikelilerin Yunanistanda bulundukları hakkında şüphe yoktur.

[1] Yukardas. 201 e bakınız.

FASIL IV

Umumî formüllerin kurulması

Vesikaları analiz ederek ve muhakeme yaparak tesbit edilen tarihî vakıaların hepsi usul altında bir çerçeve içerisinde sınıflara ayrılmış olsaydı, elde bütün tarihin makul bir tarifi bulunmuş olurdu; tarihi kurmak işi de bitirilmiş olurdu. Tarih orada kalmalı mıdır? Bu mesele şiddetle münakaşa edilmiştir, bunu halletmekten çekinmek te mümkün değildir, çünkü bu, amelî bir meseledir.

Bilgeler, kendilerince hiçbir şeyi üstün tutmadan, vakıaların hepsini toplamağa alışmış olduklarından en ziyade, tam, büsbütün doğru ve *objektif* bir vakıalar mecmuasına lüzum göstermeğe temayül ederler. Tarihî vakıalardan hepsinin tarihte yer tutmağa ayni derecede hakları vardır; bazılarını ehemmiyetli diye alıkoymak, ötekileri de ehemmiyetsiz diye bir tarafa bırakmak, herkesin keyfine göre değişebilen, *sübjektif* bir seçim yapmak olur; tarih hiçbir vakıayı feda etmemelidir.

Pek mâkul olan bu fikre karşı ancak maddî bir güçlük gösterilebilir; fakat bu güçlük te yalnız başına yetişir, çünkü bütün ilimlerin amelî eksiğidir: Bu da tam bir bilgi kurmak ve başkalarına bildirmek imkânsız olmasıdır. Hiçbir vakıayı feda etmemesi lâzımgelen bir tarihte bütün insanların ayrı ayrı zamanların hepsindeki fiillerinin hepsi, başlarına gelen şeylerin hepsi bulunmak lâzımgelir. Bu,

tam bir bilgi olur, fakat, malzemenin eksikliğinden dolayı değil, zamanın yetişmemesinden dolayı, o bilgiyi hiç kimse öğrenemez. Bu hal pek fazla büyüklükte vesika mecmualarının başlarına gelmiştir: Parlâmento münakaşalarının mecmualarında meclislerin bütün tarihi vardır, fakat, o tarihi o mecmualarda bulmak için bir adamın ömründen daha ziyadesi lâzımdır.

Her ilmin ne derecede realiteye uygun ve öğrenilmesi mümkün bir ilim olması istenilirse, o ilim, hiç olmazsa, o derecede, hayatın amelî şartlarını hesaba katması lâzımdır. En sonunda öğrenmeğe engel olacak her tasavvur ilmin kurulmasına da engel olur.

İlim zamandan ve çalışmadan bir tasarruftur, bu tasarrufu elde ettiren tarz vakıaların çabuk öğrenilmesine ve çabuk anlaşılmasına sebep olur. İlim bir miktar tafsilât vakıalarını toplıyarak onları küçük hacimde ve itiraz edilemiyecek formüller halinde sıkıştırmaktır. Tarih başka herhangi bir bilgide olduğundan daha ziyade tafsilâtla dolu olduğundan şu iki hal suretinden birini ihtiyar etmelidir: Ya tam ve öğrenilemez halde olmak, yahut öğrenilebilir ve eksik halde olmak. Öteki ilimlerin hepsi ikinci hali kabul etmişlerdir, onlar vakıaları bozmak ve keyfî olarak birleştirmek tehlikesini, vakıaları anlıyamamak ve başkalarına öğretmemek kat'îliğine tercih ederek, hulâsa ederler ve sıkıştırırlar. Bilgeler, eski devirlerde kapanmağı tercih etmişlerdir, o devirlerde tesadüf haber kaynaklarının hemen hepsini yok etmiş olduğundan, kendilerini o devirleri tanıyabilmek için lüzumlu vasıtaların hemen hepsinden mahrum ederek, vakıaları arasında seçmek mes'uliyetinden de kurtarmıştır.

Tarih ilim halinde teşekkül etmek için işlenmiş vakıalarla işlemeğe mecburdur. O vakıaları işlemeğe elverişli, hem keyfiyetleri, hem kemiyetleri tarif eden formüller halinde sıkıştırmalıdır. Vakıalar arasında, her ilmin en son neticesini teşkil eden bağları aramalıdır.

II. İnsan vakıaları karışık ve türlü türlü olduklarından, kimya vakıaları gibi birkaç basit formül halinde toplanılamazlar. Tarihin, hayat ilimlerinin hepsi gibi, türlü türlü hadiselerin karakterlerini ifade etmek için, tarif formüllerine ihtiyaç vardır.

Formül, kullanılacak bir halde olmak için, kısa olmalıdır; vakıa hakkında tamamı tamamına doğru bir fikir vermek için tamamı tamamına muayyen olmalıdır. İnsan işleri bilgisi hususunda ise tamamı tamamına muayyenlik ancak karakteristik tafsilâtla elde edilir, çünkü bir vakıanın başkalarından farkı ne olduğunu ve o vakıanın kendine mahsus şeyin ne olduğunu yalnız o tafsilât anlatır. Şu suretle, sıkıştırılmış formüller aramağa götüren, kısaltmak ihtiyacile, tafsilâtlı formüller kabul etmeğe mecbur eden, tamamı tamamına muayyen kalmak lüzumu arasında ihtilâf meydana çıkar. Pek kısa formüller ilmi müphem ve temelsiz yaparlar, fazla uzun formüller ilmi kalabalıklı ve faydasız kılarlar. Böyle iki türlü tehlike ihtimalinden, ancak aralıksız bir uzlaştırma ile korunulur; bunun prensipi vakıaları sıkıştırarak onları tasavvur etmek için mutlaka lüzumlu olmıyan her şeyi kaldırmak ve vakıaların karakteristik bir çizgisi kaldırılmış olacağı anlaşılınca orada durmaktır.

Bu iş zaten güç olmakla beraber, formüller şeklinde sıkıştırılması istenilen vakıaların içinde bulundukları halden dolayı daha ziyade karışır. Vakıalar hangi vesikalar-

dan çıkarılırsa o vesikaların mahiyetine göre (Waterloo Muharebesi gibi) en küçük menkıbelerin tafsilâtlı hikâyesinden (Austrasien'lerin Testry'de üstün gelmeleri gibi) yalnız bir sözle zikretmeğe kadar, muayyenliğin her derecesinde olarak ele gelirler. Ayni mahiyette vakıalar hakkında elimizde, vesikaların tam bir tarif yahut sadece bir kayit verdiklerine göre, son derecede değişik sayıda tafsilât vardır. Tamamı tamamına tayini o kadar güç olan bilgiler yığınını nasıl tanzim etmeli? — Yalnızca umumî yahut müphem bir sözle öğrenilmiş olan vakıaları daha az umumî ve daha az muayyen bir dereceye götürmek mümkün olamaz; tafsilât bilinmediğinden, tahmin ile ilâve edilirse tarihî roman yapılmış olur. Augustin Thierry, *Récits historiques*'te bu tarzda yapmıştır. — Tafsilâtile bilinen vakıalara gelince, karakteristik tafsilâtı keserek onları daha umumî bir dereceye indirmek her vakit kolay olur. Hulâsa yazan müellifler böyle yaparlar. Fakat netice bütün tarihi müphem — has isimlerle tarihler (date) müstesna olarak — zamanların hepsi için ayni şekilde bir umumiyetler yığını haline getirmek olur. Vakıaların hepsini ayni umumiyet derecesine getirmek için, hepsini enaz tanınmış vakıaların haline indirmek, tehlikeli bir tenazur yapmaktır. — Bundan dolayı, vesikaların tafsilât verdiği hallerin hepsinde, tarif formüllerinin hiçbir vakit vakıaların karakteristik çizgilerini kaybetmemesi lâzımdır.

Bu formülleri kurmak için gene grup halinde sual cetveli usulüne müracaat etmek, suallerin hepsine cevap vermek, sonra cevapları mukayese etmek lâzım olacaktır. O zaman, her kelime için sabit bir mana muhafaza etmeğe dikkat edilerek, cevaplar imkân olduğu kadar sıkıştırılmış ve imkân olduğu kadar tamamı tamamına muayyen bir for-

mül şeklinde hulâsa edilecektir. Bu bir üslûp işidir, denilecek, halbuki bu, sadece okuyanlara meramını anlatabilmek için lüzumlu bir izah tarzı değil, müellifin kendi kendisine karşı alması lâzım bir ihtiyat tedbiridir. İçtimaî vakıalar gibi oynak vakıalar elde edebilmek için kat'î ve muayyen bir dil pek lüzumlu bir âlettir; iyi bir dili olmayınca tam bir tarihçi olunamaz .

İmkân olduğu kadar çok sayıda maddî ve tarif edecek tabirler kullanmak iyi olur; bunların manaları daima açıktır. Kollektif grupları (kırallık, Devlet, demokrasi, reforma, inkılâp) mücerret isimlerle değil kendilerinin müşterek adlarile bildirmek, mücerret şeylere de şahsiyet vermemek ihtiyatlı olur. İnsan ancak bir teşbih yaptığını sanır, halbuki kelimelerin kuvvetile sürüklenir. Mücerret tabirlerin şüphesiz büyük bir çekici kuvvetleri vardır, bir kaziyeye ilmî bir görünüş verirler. Fakat bu bir görünüşten ibarettir, onun altına skolastik pek çabuk sokulur; maddî manası olmıyan bir kelime sırf sözden ibaret bir mefhum olur. (Molière'in söylediği, uyku getiren fazilet gibi). İçtimaî hâdiselere ait mefhumlar gerçekten ilmî birer formül haline getirildikçe, onları bayağı görgü tabirlerile ifade etmek daha ilmî olur.

Formülü kurmak için, onun içine girecek unsurların hangileri olduğunu önceden bilmek lâzım olacaktır. Burada umumî vakıalarla (âdetler ve tekâmüller) tek vakıaları (hâdiseler) ayırt etmeğe lüzum vardır.

III. Umumî vakıalar birçok adamlar arasında müşterek ve çok defa tekrar edilen fiillerdir. Bunların *karakterlerini, genişliklerini, müddetlerini* tayin etmek lâzımgelir.

Karakteri formül haline getirmek için vakıayı (âdet, nizam) teşkil eden ve o vakıayı başka herhangi bir vakıadan ayırt ettiren fiiller birleştirilir. Ayni formül içinde birbirlerine pek benziyen şahsî vakıaların hepsi biraraya getirilerek şahsî değişiklikler ihmal edilir.

Bu suretle sıkıştırma, şekil âdetleri (dil, yazı) için ve fikrî âdetlerin hepsi için zahmetsizce olur; bu âdetleri tatbik eden insanlar daha önceden onları formüllerle ifade etmiş olduklarından, o formülleri almak yetişir. Mahsus yazılmış kaidelerle tayin edilen nizamların hepsi (nizamnameler, kanunlar, hususî talimat) için de öyledir. Bundan dolayı ilk defa olarak, usul ve kaideye göre formüllere varmış olanlar hususî tarihlerdir. Buna karşılık, hususî tarihler, gerçekten fiillere yahut gerçekten düşüncelere değil, ancak sathî ve itibarî vakıaları elde ederler: Dilde, gerçekten telâffuz değil, yazılı kelimeler; dinde, halk kütlesinin gerçekten itikatları değil, resmî akideler ve âyinler; ahlâkta gerçekten tasavvur değil, meydana vurulan kaideler; nizamlarda gerçekten tatbikat değil, resmî kaideler. Onun için, bu maddelerin hepsinde itibarî formüller bilgisine bir gün gerçekten âdetlerin tetkiki ilâve edilecektir.

İktısadî hayatta, hususî hayatta, siyasî hayatta olduğu gibi, gerçekten fiillerden teşekül etmiş bir âdeti bir formül içinde toplamak çok daha güçtür; çünkü başka başka vakıalarda, âdeti teşkil eden müşterek karakterleri bulmak lâzımdır; yahut, bu iş daha önceden vesikalarda yapılmış ve bir formül içinde hulâsa edilmişse (ki en çok görülen hal budur), o formülün tenkidini yaparak formülün altında mütecanis bir âdetin gerçekten bulunduğuna emin olmalıdır.

Bir grupun formülünü kurmak için güçlük aynidir. Grup âzasının hepsi arasında müşterek karakterleri tarif etmek ve grupu tamamı tamamına ifade edecek müşterek bir tabir bulmak lâzımgelir. Vesikalarda grup adları eksik değildir; fakat bu adlar alışıklıktan çıkmış olduklarından çoğu gerçekten gruplara karşılık gelmezler; bu adların tenkidini yapmak, manasını tamamı tamamına tayin etmek, çok defa da düzeltmek lâzımdır.

Bu birinci işten, ayrı ayrı grupların âdetlerinden hepsinin itibarî ve gerçekten karakterlerini ifade edecek formüller çıkması lâzımgelir.

Âdetin *genişliğini* tamamı tamamına tayin etmek için, âdetin göründüğü en uzak naktalar (ki yayılma sahasını bildirirler), bir de âdetin en ziyade sık sık göründüğü bir mıntaka (merkez) aranılacaktır. Bu iş bazı defa bir harita şeklini alır (meselâ Fransa'nın *tumuli*'leri ve *dolmen*'leri). Her âdeti tatbik etmiş olan insan gruplarile, âdetin en ziyade şiddetli olduğu ikinci derecedeki grupları da bildirmek lâzım olacaktır.

Formülde âdetin *müddeti* gösterilmek lâzımdır. İki uçlar, yani şeklin, akidenin, alışıklığın, nizamın, grupun ilk defa olarak ne vakit ve son defa olarak ne vakit göründüğü aranılacaktır. Fakat, ayrı ayrı iki ucu, en eski vakitle de yani vakti kaydetmek yetişmez, âdetin gerçekten işlek bulunduğu devri aramak lâzımdır.

Tekâmülün formülü âdetin biribiri arkasından değişmelerini bildirmeli, herbiri için genişliğin ve müddetin sınırlarını tamamı tamamına tayin etmelidir. Sonra değişmelerin hepsi mukayese edilerek tekâmülün umumî gidişi kurulacaktır. Tekâmülü toptan anlatacak formül, tekâmülün nerede ve ne vakit başlayıp nerede ve ne vakit bittiğini ve

hangi istikamette olduğunu bildirecektir. Tekâmüllerin hepsinde onun geçirdiği devirleri göstermeğe elverişli şartlar vardır. — Her âdet (alışıklık veya nizam) birkaç şahsın kendi kendine meydana çıkan bir fiilile başlar; başkaları onu taklit ettikleri vakit alışıklık olur. Bunun gibi, içtimaî işleri de ilk önce bu işi kendi kendilerine üzerlerine alan memurlar yaparlar, sonra başkaları bunu kabul ederler ve resmî memurlar olurlar. Bu hal, yani şahsî teşebbüs, kütlenin istiyerek taklit ve kabul etmesi, ilk merhaledir. — Alışıklık an'ane olduğu vakit, âdet yahut mecburî kaide haline girer; memurlar daimî olunca, kendilerine manevî yahut maddî zorlama kudreti verilmiş memur haline girerler. Bu da an'ane ve otorite merhalesidir; çok defa bu merhale en sonu olur ve cemiyetin kaybolmasına kadar sürer. — Âdet gevşiyebilir, kaideler tatbik edilmez olur, memurlara artık itaat edilmez olur; bu da isyan ve dağılma merhalesidir. — En sonra da, medenî cemiyetlerin birkaçında kaide tenkit edilir, memurlar ayıplanır, tebaanın bir kısmı makul bir değişmeyi ve memurlara nezaret edilmesini zorla kabul ettirir: Bu da ıslahat ve kontrol merhalesidir.

IV. Tek vakıalar için, onları ayni formül içinde birleştirmekten vazgeçmek lâzımdır, çünkü onların karakterleri ancak bir defa meydana çıkmaktır. Bununlaberaber zaruret kısaltmağa mecbur ettiğinden, bir meclis azalarından hepsinin yahut bir devlet memurlarından hepsinin fiillerinden hepsini saklamak mümkün olamaz. Birçok şahısları, birçok vakıaları feda etmek lâzımdır.

Nasıl ayırmalı? Herkesin zevki yahut vatanseverliği, kendisine hoş görünen şahıslar yahut mahallî hâdiseler için tercih sebebi olabilirler; fakat ayırmada, tarihçilerin hepsi-

ne müşterek olabilecek tek bir prensip, insan şeylerinin tekâmülündeki ehemmiyet derecesidir. Tekâmülün gidişi üzerine açıkça tesir ettikleri görülen şahıslarla hâdiseleri saklamalıdır. Onları tanımak için alâmet, kendilerinden bahsedilmeksizin tekâmülün izah edilmemesidir. — Ya bir âdeti icat etmek yahut âdete başlamak (artistler, ilim adamları, mucitler, müessisler, yarlar), yahut bir hareketin müdürü, devlet reisi, parti reisi, ordu reisi olarak bir cemiyetin halini değiştirmiş adamlar olur. — Bir cemiyetin âdetlerinde yahut halinde bir değişme hâsıl eden hâdiseler olur.

Tarihî bir şahıs tarif edecek formülü kurmak için onun hayatında ve âdetlerinde birtakım çizgileri seçmek lâzımdır. Hayatından, mesleğini tayin, âdetlerini teşkil etmiş, bir de cemiyet üzerine tesir etmesine sebep olmuş fiilleri meydana getirmiş olan vakıalar alınır. Bu vakıalar fizyoloji şartları (bünye, mizaç, sağlık hali) [1], görmüş olduğu terbiye tesirleri, içtimaî şartlardır. Edebiyat tarihi bizi bu türlü araştırmalara alıştırmıştır.

Bir adamın âdetleri arasında, kendisinin tesiri altında bulunmuş olan vakıalar sırasından temelli tasavvurlarını, hayatı nasıl anladığını ve bilgilerini, en üstün gelen zevklerini, âdet edindiği meşguliyetlerini, tavır ve hareketinin tarzlarını meydana çıkarmak lâzımdır. Sonsuz derecede değişik olan bu tafsilâtla "karakter" in bırakacağı intıba teşekkül eder ve bu karakteristik çizgilerin toplanması şahsın "tasvirini", yahut şimdi daha ziyade denildiği gi-

[1] Michelet, *Histoire de France* eserinin son kısmında fiziyoloji şartlarını fazla kullanarak bunları itibardan düşürmüştür; fakat bundan dolayı, bir şahsın hayatının istikametini anlamak için fiziyoloji şartlarının ehemmiyeti azalmış değildir.

bi, "psikolojisini" meydana getirir. Hâlâ pek itibarda olan bu mümarese tarihin bir edebiyat nev'i olduğu zamandan kalmıştır; ilmî bir tarz olabilmesi şüphelidir. Bir adamın, hayatta bile olsa, karakterini hulâsa etmek için emniyetli usul pek te yoktur, o adamı ancak vesikaların vasıtalı yolile tanımağa mecburiyet hâsıl olunca emniyetli bir usul hiç bulunamaz. İskenderin ahlâkının tefsiri hakkında münakaşalar bu kararsızlığın iyi bir misalidir.

Bununlaberaber, bir karakterin formülünü aramak tehlikesi göze alınırsa, şu iki tabiî temayülden korunmak lâzımdır: 1° Karakteri şahsın kendi söylemesi üzerine kurmamalıdır. 2° Hayalî şahısların tetkiki (dram ve roman) bizi bir insanın başka başka duygularile başka başka fiilleri arasında bir bağ aramağa alıştırmıştır; edebiyatta bir karakter mantık dairesinde kurulur. Gerçekten insanların tetkikına, rabıtalı karakter araştırma usulünü götürmemelidir. Hayatta müşahede ettiğimiz kimseler için rabıtalı karakter aramağa daha az temayül ederiz, çünkü rabıtalı bir formüle giremiyecek pekçok fiiller görürüz. Fakat vesikalar olmayınca, bizi sıkabilecek çizgiler de bulunmıyacağından, kalan pek küçük sayıda çizgileri de tiyatro karakteri şeklinde tertip etmeğe temayül ederiz. Bundan dolayıdır ki eski zamanların büyük adamları bize zamanımızdakilerden daha ziyade mantık dairesinde hareket ederler gibi görünürler.

Bir hâdisenin formülünü nasıl kurmalıdır? İşleri sadeleştirmek için duyduğumuz ve karşı gelinmesi güç olan ihtiyaç bizi, toptan müşahede ettiğimiz ve aralarında bir münasebet olduğunu müphem olarak hissettiğimiz (bir meydan muharebesi, bir harp, bir ıslahat gibi) büyük bir yığın ufaktefek vakıaları ayni adla birleştirmeğe götürür.

Bu suretle bir araya getirilen şeyler, ayni neticeye götürmeğe iştirak eden bütün fiillerdir. Hâdise üzerine bayağı mefhum bu suretle teşekkül eder, elimizde bundan daha ilmîsi de yoktur. Şu halde vakıaları neticeye göre grup haline koymak lâzımdır; görünür bir netice bırakmış olmıyanlar kaybolurlar, ötekiler birkaç birlik halinde yerleşirler ki bunlar da hâdiselerdir.

Bir hâdiseyi tarif için, 1° karakterini, 2° genişliğini, tamamı tamamına tayin etmek lâzımdır.

1° Karakter, bir hâdiseyi başka herhangi bir hâdiseden ayırt ettiren çizgilerdir, fakat yalnız zaman ve yer gibi dışardan şartlar değil, hâdisenin ne suretle vukua geldiği ve doğrudan doğruya sebepleri. Formülün içinde gösterilecek şeyler şunlardır. Bir veya birkaç kişi, filân dahilî hallerde (tasavvurlar ve fiilin sebepleri), filân maddî şartlar (mahallî, âlet) içinde iş görerek filân fiilleri yapmışlardır, bu fiillerin tesiri filân değişiklik olmuştur. — Fiillerin sebeplerini tayin etmek için fiilleri bir taraftan faillerinin sözlerile, bir taraftan da failleri harekete getirmiş olan kimselerin tefsirlerile mukayese etmekten başka türlü tarz yoktur. Çok defa bir şüphe kalır: Bu da partiler arasında münakaşa sahası olur; herkes kendi partisinin fiillerini necip sebeplerle, muhalif partinin fiillerini de alçakça sebeplerle izah eder. Fakat, bu halde, sebepsiz olarak tasvir edilmiş olan birtakım fiillerin anlaşılmaz halde kalmaları lâzım gelir..

2° Hâdisenin genişliği hem mekân içinde (hâdisenin vukua geldiği yer ve doğrudan doğruya tesirlerinin vukua geldikleri yer), hem de zaman içinde (hâdisenin vukua gelmeğe başladığı an ve neticenin elde edilmiş olduğu an) gösterilecektir.

V. Karakterleri tarif eden formüller yalnız keyfiyet bakımından oldukları için mücerret bir fikir verirler. Onların realite içinde tutmuş oldukları yeri tasavvur etmek için kemiyet te lâzımdır. Bir âdetin yüz kişi tarafından yahut milyonlarca insan tarafından tatbik edilmiş olması ehemmiyetsiz değildir.

Kemiyeti formülde göstermek için, gittikçe daha az mükemmel, kemiyeti gittikçe daha az muayyen surette gösteren, birkaç tarz vardır. Tayin etmek kuvvetleri gittikçe daha azalmak sırasile, o tarzlar şunlardır:

1° *Ölçü* tamamı tamamına ilmî tarzdır, çünkü birbirlerine müsavi sayılar tamamı tamamına doğru kıymetler gösterirler. Fakat müşterek bir ünite lâzımdır, halbuki bu ünite ancak zaman ve maddî vakıalar (uzunluklar, satıhlar, ağırlıklar) için vardır. Mahsul sayılarının ve para yekûnlarının bildirilmesi iktısat ve maliye vakıalarının temelli kısmıdır. Fakat psikoloji vakıaları her türlü ölçünün dışarısında kalırlar.

2° *Sayım* ki, istatistik tarzıdır [1], saymak için müşterek bir muayyen karakterleri bulunan vakıaların hepsine tatbik olunur. Bu suretle ayni sayı içinde birleştirilen vakıalar ayni neviden değildirler, yalnız bir karakterleri müşterek olabilir, o da mücerret (cinayet, dava) yahut itibarî (işçi, apartman) olarak; sayı yalnız, bir karakterin nekadar vakıa üzerinde görülmüş olduğunu gösterir: Mütecanis bir yekûn göstermez. — Sayı ile ölçüyü birbirile ka-

[1] Bugün yerleşmiş bir usul olan istatistik hakkında bibliyografya ile birlikte iyi bir hulâsa şu eserde bulunacaktır; *Hadwörterbuch des Staatswissenschaften,* Iena, 1890 - 94, büyük, in - 8.

rıştırmak ve vakıalara sayı usulü tatbik edilince onları ilmî bir muayyenlik derecesinde tanırdığını sanmak tabiî bir temayülüdür; bu kuruntudan korunmak, bir yerde ahalinin nüfus sayısını yahut bir ordunun asker sayısını ehemmiyetinin ölçüsü diye almamak lâzımdır [1]. — Bununlaberaber sayım, bir grupun formülünü kurmak için lüzumlu bir delil verir. Fakat sayım muayyen sınırlar içerisinde bir neviden ünitelerin tanılabildiği hallere mahdut kalır, çünkü sayım birer birer sayılarak, sonra yekûn ederek yapılmalıdır. Bundan dolayı, geçmiş zamana ait bir sayım yapmağa teşebbüs etmezden önce vesikaların, sayılacak ünitelerin hepsini gösterecek surette tamam bulunduklarına emniyet getirmek lâzımdır. Vesikaların verdikleri sayılara gelince, bunlara emniyetsizlik göstermelidir.

3° *Tahmin* sahanın mahdut bir parçasında — sahanın kalan kısmında da parçaların birbirinin ayni olacağını farzederek — yapılan eksik bir sayımdır. Tarihte vesikaların bolluğu ayni derecede olmadığı vakit, çok defa kullanılmasına mecburiyet görülen bir çaredir. Sayılan parçanın ötekilere tamamı tamamına müsavi olduğuna emniyet getirilmezse netice şüpheli kalır.

4° *Örnek almak usulü,* sahanın başka başka yerlerinden birkaç ünite alarak yapılan mahdut bir sayımdır; filân karakteri gösteren vakıların nisbeti hesap edilir (meselâ 100 de 90), hepsinde birden nispetin ayni olacağı kabul edilir, birkaç kategori bulunduğu vakitte de onların arasındaki nispet elde edilir. Bu tarz tarihte, gerek bir devirde yahut muayyen bir yerde başka başka şekillerin ya-

[1] Bütün tarihi bir sıra istatistik haline getirmeyi teklif eden Bourdeau gibi. *(Histoire et les Historiens,* Paris, 1888, in - 8).

hut başka başka âdetlerin nispetini tesbit için, gerek mütecanis olmıyan gruplarda başka başka neviden âzaların nispetini tayin için, her türlü vakıalara tatbik olunur. Bu tarz vakıaların nekadar sık görüldüğünü ve bir cemiyet unsurlarının nispetini aşağı yukarı bildirir; hangi nevilerden vakıaların en ziyade göründüklerini ve bundan dolayı biribirlerine bağlı gibi göründüklerini bile gösterebilir. Fakat bu tarz düzgün olarak tatbik edilebilmek için alınan örneklerin umumî heyeti temsil edebilmesi lâzımdır, yalnız bir kısmı temsil ettiği halde o kısmın müstesna olmak tehlikesi vardır. Şu halde örnekleri pek başka başka noktalardan ve pek başka başka şartlar içinde almalıdır, bu suretle istisnalar biribirlerile denk gelmiş olurlar. Örnekleri biribirlerine *uzak* kısımlarda, meselâ bir memleketin başka başka sınırlarında almak yetişmez, çünkü sınır olmak keyfiyeti bile müstesna bir şarttır. — Vasatî sayıların bulunması için, antroplojistlerin tarzları takip edilerek, tahkik edilebilir.

5° *Umumîleştirmek,* sadeleştirmek için tabiî temayülle tatbik olunan bir tarzdır. Bir şeyde filân karakter görülünce, insan o şeye biraz benziyen başka şeylere o karakteri teşmil eder. İnsan işlerinin hepsinde vakıalar her vakit karışık olduğu halde, insan farkında olmıyarak teşmil eder; birkaç şahsın âdetleri bütün bir kavme, yahut bu kavmin arasında tanınmış olan ilk grupun âdetleri bütün kavme filân zamanda tesbit edilen âdetler bütün bir devre teşmil edilir. Tarihte bütün yanlışlık sebeplerinin arasında en çok tesir eden budur [1]; hem de her hususta, âdetlerin, nizamların tetkiki üzerinde, hattâ bir kavmin ah-

[1] İyi bir misaline Lacombe'da, adı geçen kitap, s. 146 ya bakınız.

lâkının tetkiki üzerinde tesir eder. Umumîleştirmek biribirlerile münasebetleri olan, yahut bir noktadan biribirlerine benziyen vakıaların hepsi her noktadan biribirlerine benzedikleri fikrine dayanır. Bu, farkında olmıyarak ve fena yapılan bir örnek alma usulüdür. Şu halde, iyi tarzda yapılan bir örnek alma usulü haline irca edilerek düzgünleştirilebilir. Hangi hallerden başlanılarak umumîleştirilecekse o halleri incelemek ve şunları düşünmek lâzımdır: Umumîleştirmek için ne gibi hak vardır? Yani bu hallerde görülen karakterin binlerce başkalarında da bulunduğunu farzetmeğe ne gibi sebep vardır? Bu haller vasatî hale benzer olacaklar mıdır? Makul bir tek sebep, bu hallerin umumu temsil edebilmeleridir. Bu suretle de, usul ve kaideye bağlı olarak örnek almak usulüne gidilmiş olur.

Bakınız nasıl yapmalıdır: 1° Üzerinde umumîleştirmek (yani hallerin hepsinin biribirlerine benzedikleri kabul edilmek) mümkün olacağı sanılan saha tamamı tamamına tayin edilmeli (yani bütün hallerin biribirlerine benzerlikleri kabul edilmeli), üzerinde umumîleştirilecek olan memleket, grup, sınıf, devir tahdit edilmelidir. Bir kısmı umumla karıştırarak sahayı fazla büyük yapmamalıdır (Yunanlı bir kavmi, yahut Germanlardan bir kavmi Yunanlıların yahut Germanların umumîle karıştırmak gibi). 2° Saha içinde bulunan vakıaların, umumîleştirmek istenilen noktaların hepsinde biribirlerine benzer olduklarından emin bulunmak lâzımdır; şu halde pek başka başka grupları örten müphem adlardan (Hiristiyanlar, Fransızlar, Aryalar, Romanlar gibi) korunmalıdır. 3° Umumîleştirmek istenilen hallerin temsil edebilecek kadar örnek olmaları lâzımdır. Bu haller saha içerisine gerçekten girmelidir, çünkü bir grupun örneği olarak, başka bir grupun adamlarının

veya vakıalarının alındığı olur. O hallerin müstesna olmamaları lâzımdır, bu da müstesna şartlar içinde meydana çıkan hallerin hepsinde farzolunabilir; vesikaların müellifleri kendilerini hayrette bırakan şeyleri tercih ederek kaydetmeğe temayül gösterirler. Bundan dolayı müstesna haller vesikalarda kendilerinin gerçekten sayılarile mütenasip olmıyacak yer tutarlar; bu da yanlışlığın başlıca kaynaklarından biridir. 4° Saha içinden alınmış hallerden hepsinin arasında benzeyiş sebepleri nekadar azsa, umumîleştirmek üzere alınan örneklerin sayısı o kadar çok olmalıdır. İnsanların, gerek taklitle veya uzlaşma ile (dil, ayinler, merasim), gerek âdetlerin veya mecburî nizamların (içtimaî nizamlar, otoriteye itaat olunan memleketlerde mecburî nizamlar) tesirile birbirlerine kuvvetle benzemeğe temayül gösterdikleri noktalarda örneklerin sayısı az olabilir. Şahsî teşebbüsün daha ziyade payı bulunduğu vakıalarda (san'at, ilim, ahlâk) örneklerin sayısı daha büyük olmalıdır; hususî ahlâk için herhangi bir umumîleştirme, âdet üzere, imkânsızdır.

VI. Tarif formülleri hiçbir ilimde işin son haddi değildir. Daha, vakıaları hepsini kavrıyacak surette sınıflara ayırmak kalır, vakıaların arasındaki münasebetleri aramak kalır; — bunlar umumî neticelerdir. Bundan başka, tarihin, kendisinin bilgi tarzındaki sakatlıktan dolayı, elde edilmiş olan bilgilerin nereye kadar varabileceklerini tayin için daha önceden yapılacak bir işe ihtiyacı vardır [1].

[1] Tarihin, eski zamandan kalmış an'aneye göre, başka bir vazife yapıp yapmıyacağını, hâdiseler ve insanlar hakkında *hüküm* verip vermiyeceğini, yani vakıaların tarifi yanında - gerek hususî yahut umumî (mezhep, parti, millet ideali) bir ahlâk ideali namına, gerek Polybe'in yaptığı gibi, pratik

Tenkit işi, vesikaların elde ettirilebildikleri bilginin kıymeti hakkında, ancak bir yığın ayrı ayrı mülâhazalar vermişti. Bu mülâhazaları bir araya getirmek lâzımdır. Şu halde, ayni kadro içinde bir sınıfa ayrılmış olan bütün bir grup vakıalar — bir neviden vakıalar, bir memleket, bir ordu, bir hâdise — alınacak ve ayrı ayrı vakıaların tenkidinden çıkan neticeler hulâsa edilerek umumu gösterecek bir formül elde edilecektir. Şunları gözönüne getirmek lüzumludur: 1° Bilgimizin genişliği, 2° kıymeti.

1° Vesikaların bıraktıkları boşlukların neler olduğu düşünülecektir. Grupları ayırmak için kurulan umumî sual cetvelini takip ederek hangi neviden vakıalar hakkında haberimiz olmadığını tesbit etmek kolay olur. Tekâmüller için, biribiri arkasından çıkan değişmelerin silsilesinde hangi halkaların eksik olduklarını müşahede ederiz; hâdiseler için hangi menkıbeler, hangi iş gören grupların hangi sebeplerin bize meçhul kaldıklarını müşahede ederiz; hangi vakıaların, başlangıcını bilmeden, meydana çıktıklarını, hangilerinin, sonunu öğrenmeden, kaybolduklarını görürüz. Bilemediğimiz şeylerin cetvelini, hiç olmaz-

---

bakımdan tarih vakıalarının muvaffak olmak için iyi veya fena tertip edilmiş olduklarını inceliyerek - beğenmek veya ayıplamak lüzumuna dair bir hüküm ilâve etmek vazifesi olup olmıyacağı burada münakaşa etmek lüzumsuz görülmüştür. Böyle bir ilâve her türlü tarif tetkikında yapılabilir: tabiat âlimi bir hayvana karşı temayülünü yahut hayretle takdirini ifade edebilir, kaplanın vahşiliğini ayıplıyabilir yahut tavuğun piliçlerine gösterdiği bağlılığı sena edebilir. Fakat, herhangı başka bir maddede olduğu gibi, tarihte böyle hüküm vermenin ilimden ayrı bir şey olduğu meydandadır.

sa zihnimizde kurarak, öğrenebildiğimiz şeylerle tam bilgi arasındaki mesafeyi hatırlamalıyız.

2⁰ Bilgimizin kıymeti vesikalarımızın kıymetine bağlıdır. Tenkit bunu bize her defasında tafsilâtla göstermiştir, bilgimizi, her vakıa birliği için, birkaç çizgi ile hulâsa etmek lâzımdır. Bilgimiz doğrudan doğruya müşahededen mi, yazılmış an'aneden mi, yoksa işitilmiş an'aneden mi geliyor? Başka başka renkte birçok an'aneler mi, yoksa yalnız bir an'ane mi vardır? Elimizde başka başka nevilerden mi, yoksa yalnız bir neviden mi vesikalar vardır? Haberler müphem mi, yoksa kat'î mi, tafsilâtlı mı, yoksa hulâsa mı? Edebî mi, yoksa pozitif mi, resmî mi, yoksa gizli midir?

Tabiî temayül, tarihi kurarken tenkit neticelerini ihmal etmek, bilgimizde eksik veya şüpheli olan şeyleri unutmaktır. Haberlerimizin ve neticelerimizin yığınını arttırmak için kuvvetli bir arzu bizi her türlü menfi kayitlerden kurtulmaya sevkeder. Bundan dolayı, parça parça ve şüpheli haberlerle - elimizde tam bir tablo varmış gibi - kendimizde umum hakkında bir duygu hâsıl etmek tehlikesi küyüktür. — Vasikaların tarif etmedikleri vakıalar (iktısadî vakıalar, eski zamanlarda esirler) çabukça unutulur; öğrenilmiş vakıaların tuttukları yer gözde büyütülür (Yunan san'ati, Roma taş yazıları, ortazamanların manastırları). İnsan farkında olmıyarak, vakıaların ehemmiyetini o vakıalardan bahseden vesikaların sayısına göre takdir eder. — Vesikaların hususî mahiyetleri unutulur, hem de, vesikaların hepsi ayni kaynaktan gelmiş oldukları vakit, onların vakıaları ayni suretle değiştirmiş oldukları ve kaynaklarının aynı olmasından dolayı kontrol etmenin imkânsız olduğu unutulur; vesikanın verdiği (romalı,

ortodoks, aristokratik) renk ve an'ane körkörüne muhafaza edilir.

Bu tabiî temayüllerden kurtulmak için, umumî netice çıkarmak üzere her türlü teşebbüsten önce, vakıaların hepsini ve an'anelerin hepsini gözden geçirmek kaidesine kendini mecbur tutmak yetişir.

VII. Tarif formülleri vakıaların küçük gruplarından her birine hususî karatkerlerini verirler. Umum hakkında bir netice elde etmek için o tafsilât neticelerinin hepsini umumî bir formül halinde birleştirmek lâzımdır. Mukayese ayrı ayrı tafsilât yahut ikinci derecede karakterler arasında değil [1], birçok karakterlerin bir araya gelmeleriyle biribirlerine benziyen vakıa grupları arasında yapılmalıdır.

Bu suretle bir birlik (nizamlar birliği, insan grupları birliği, hâdiseler birliği) teşkil edilmiş olur. Yukarda bildirilmiş olan usule göre, birliğin kendine mahsus karakterleri, genişliği, müddeti, miktarı yahut ehemmiyeti tayin olunur.

Gittikçe daha umumî gruplar teşkil ederek, umumiliğin her derecesinde, ayrı ayrı karakterler bırakılarak yalnız müşterek karakterler alıkonulur. Bütün insanlara şamil karakterlerden başka müşterek bir şey kalmıyacağı anlaşılan noktada durulur. — Netice bir sıra vakıaların umumî karakterini, bir dili, bir dini, bir san'ati, iktısadî bir teşekkülü, bir cemiyeti, (İstilâ veya Reforma gibi) karışık bir hâdiseyi bir formül halinde sıkıştırmaktır.

[1] Pek başka başka gruplara ait iki tafsilât vakıası arasında mukayese (Abdulkadir'in Jugurtha'ya gitmesi, Napoléon'un Sforza'ya gitmesi) göze çarpacak bir izah tarzıdır, fakat ilmî bir neticeye varmak için bir vasıta değildir.

Birliklere ait bu formüller ayrı ayrı kaldıkça netice tam olarak görünmez. Birlikler daha ziyade yaklaştırılarak biribirlerine karıştırılamıyacağından, onları mukayese ederek sınıflara ayırmaya teşebbüs etmek ihtiyacı duyulur. — Sınıflara ayırmaya şu iki tarzda teşebbüs olunabilir:

1⁰ Diller, dinler, san'atler, hükûmetler gibi, biribirlerine benziyen hususî vakıalar kategorileri biribirlerile mukayese edilir, bunun için de o kategoriler bütün insanların arasından alınarak biribirlerile mukayese edilir ve biribirlerine en ziyade benziyenler bir arada tasnif olunur. Böylece birtakım dil, din, hükûmet familyaları elde edilmiş olur, sonra bunları da bir arada tasnif etmek tecrübe olunur. Bu suretle sınıflara ayırma mücerret olur, vakıaların bir nevini başka nevilerin hepsinden ayırır, böylece sebeplere kadar çıkmaktan da vazgeçilir. Bunun faydası çabukça yapılmak ve vakıaları ifade için kolaylıklı olabilecek teknik bir lûgat elde ettirmektir.

2⁰ Gerçekten şahıslar gruplarını mukayese etmek, tarihçe muayyen cemiyetleri almak, onları benzeyişlerine göre sınıflara ayırmak mümkündür. Bu da maddî bir sınıflara ayırma olur, zoolojide, vazifeler değil, hayvanların bütün heyetleri sınıflara ayrıldığından, oradaki tasnife benzer. Gerçi gruplar zoolojide olduğundan daha az belli olur; bundan dolayı hangi karakterlere göre benzeyişlerin tesbit edileceği hakkında ittifak yoktur. Benzeyiş iktısadî yahut siyasî teşkilâtta mı, yoksa fikrî halde mi olacaktır? Henüz hiçbir prensip kendini kabul ettirememiştir.

Tarih vakıaların hepsini ilmî bir surette sınıflara ayırmak derecesine henüz varmamıştır. Belki insan grup-

ları sağlam bir mukayese temeli verecek kadar mütecanis, hem de biribirlerile mukayese edilebilecek üniteler verecek kadar ayrılmış değillerdir.

VIII. Aynı zamanda meydana çıkan vakıalar arasındaki münasebetleri tetkik etmek, aynı cemiyet içinde meydana çıkan başka başka nevilerden vakıaların hepsi arasındaki bağları aramak demektir. Tecrit (abstraction) yaparak ayrılmış ve biribirinden ayrı kategorilere konulmuş başka başka âdetlerin (san'at, din, siyasî nizamlar) realite içinde ayrı olmadıkları, aralarında müşterek karakterler bulunduğu ve birinde hasıl olan bir değişikliğin başka birinde de değişikliğe sebep olacak derecede biribirlerine bağlı bulundukları müphem bir surette hissolunur. Montesquieu'nun *Esprit des lois*'sının temel fikri budur. Bazılarının *consensus* dedikleri bu bağa Alaman Mektebi (Savigny, Niebuhr) *Zusammenhang* adını vermiştir. *Volksgeist* (kavmin ruhu) nazariyesi bu tasavvurdan çıkmıştır, bu nazariyenin bir taklidi birkaç yıldanberi Fransaya "millî ruh" adıyla girmiştir. Lamprecht'in izah etmiş olduğu içtimaî ruh nazariyesinin temeli de gene budur.

Bu tasavvuf tasavvurları bir tarafa bırakılınca, pek müphem, fakat reddedilemiyecek, bir şey kalır ki bu, aynı kavmin başka başka âdetleri arasında "bağlılık" bulunmasıdır. Bu bağlılığı tamamı tamamına muayyen olarak tetkik etmek için onu analiz etmek lâzımgelir, halbuki bir bağ analiz edilemez. Bundan dolayı içtimaî ilimlerin bu kısmında esrar ve karanlık kalması tabiîdir.

Başka başka cemiyetleri biribirlerile mukayese ederek, herhangi bir kolda (din yahut hâkûmet) biribirlerine benziyenlerin yahut biribirlerinden farklı olanların

hangi kollarda benzedikleri veya biribirlerinden ayrıldıkları tesbit edilmekle belki, ampirik olarak, faydalı deliller elde edilmiş olur. Fakat *consesnsus*'ü *izah etmek* için onu hasıl eden vakıalara kadar, başka başka âdetlerin müşterek sebeplerine kadar çıkmak lâzımdır. Bu suretle sebepleri araştırmıya girişmek zaruretine düşülmüş ve *felsefî* denilen tarihe girilmiş olur, çünkü felsefî tarih vaktile vakıaların felsefesi denilen şeyi, yani vakıalar arasındaki daimî münasebetleri arar.

IX. Vakıaları sadece tesbit etmekten daha yükseğe çıkarak, onları *sebepleriyle izah etmek* ihtiyacı - ki ilimlerin hepsini teşkil ettiren ihtiyaçtır - en sonunda tarih tetkikında da kendisini hissettirmiştir. Tarih felsefesi sistemleri ve tarihte kanunlar yahut sebepler tayin etmek üzere denemeler bundan çıkmıştır. On dokuzuncu asırda o kadar çoğalan o demenelerin burada gene bir tenkitle incelemekten vazgeçmemiz zarurîdir; hiç olmazsa meseleye hangi yollardan temas edildiğini ve kat'î bir neticeye varmıya engel olan şeyi bildirmeyi tecrübe edeceğiz.

En tabiî izah tarzı, yukardan bir sebebin, rabbanî bir hikmetin, tarihte bütün vakıaları Tanrının bildiği bir gayeye doğru götürdüğünden başka bir şey kabul etmemektedir [1]. Bu türlü izah ilmî bir ilim binasının metafizikle tamamlamaktan başka bir şey olamaz, çünkü ilmin hassası ancak tayin edici sebepleri (causes déterminantes) tetkik etmektir. Tarihçi "illeti ûlâyı" (cause première) yahut "ileli gaiyeyi" (causes finales), bir kimyacı-

[1] Bu zamanda birçok müelliflerin sistemleri hâlâ budur: Belçikalı hukukçu Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, Alman Rocholl, tarih felsefesinin İngiliz tarihçisi Flint bile.

dan yahut bir tabiatçıdan daha ziyade arıyacak değildir. Zaten bugün de, tarihte rabbanî hikmet nazariyesini bir teoloji şeklinde münakaşa için artık pek te durulmaz.

Fakat tarih vakıalarını yukardan sebeplerle izah etmek temayülü bu zamanda da, metafiziği ilmî şekiller altında gizliyen daha yeni nazariyelerde hâlâ sebat etmektedir. On dokuzuncu asır tarihçileri almış oldukları tarih terbiyesinin tesirini o kadar duymuşlardır ki en çoğu, bazıları farkında olmaksızın bile, tarih kuruluşuna metafizik nazariyeleri sokarlar. Bu sistemleri saymak ve onların metafizik olan karakterlerini göstermek, düşünceli tarihçilerin onlardan sakınmak üzere haberleri olması için yetişir.

Tarihte makul olmak karakteri bulunduğu nazariyesi, meydana çıkan her tarihî vakıanın "makul" olduğu, yani anlaşılması mümkün umumî bir plâna uygun bulunduğu fikrine dayanır; mutat üzere kabul edilir ki her içtimaî vakıanın, cemiyetin inkişafı için, mevcut olmasında bir sebep vardır, yani vakıa en sonunda cemiyete faydalı olur; bu da insanı içtimaî her nizam için, o nizam aslında hangi içtimaî ihtiyaca karşılık ise onu nizamın sebebi olarak aramıya götürür [1]. Hegel'in, kendisinde değilse bile, tarihçi tilmizlerinde (Ranke, Mommsen, Droysen, Fransa'da Cousin, Taine ve Michelet) *Hegelianisme*'in temel fikri budur. Bu fikir, bütün insanları kendilerinin menfaatlerine göre en iyi surette idare etmekle meşgul rabbanî bir hikmetin mevcut olduğunu farzeden, teolojiye dayanan eski "ileli gaiye" nazariyesinin lâyık bir kıyafete girmesidir. Bu da, insanı daha önceden te-

[1] Nitekim Taine *Les origines de la France contemporaine* eserinde eski rejimde imtiyazların teşekkülünü imtiyazların vaktile yapmış oldukları hizmetlerle izah eder.

selli edecek bir şeydir; fakat ilmî değildir; çünkü tarih vakıalarının müşahedesi, işlerin her vakit insanlara en faydalı yani en makul olacak surette geçmiş olduklarını, nizamların da onları kuranların menfaatlerinden başka sebepleri bulunmadığını göstermez; müşahede daha ziyade aksi duyguyu verir.

Ayni metafizik kaynağından, Hegel'in tarihte biribiri arkasından gelen kavimler vasıtasile meydana çıkan *fikirler* nazariyesi de gelmiştir. Fransada Cousin ile Michelet'nin yaymış oldukları bu nazariye Almanya'da bile zamanını geçirmiştir; fakat birtakım kavimlere veya şahıslara isnat edilen tarihî vazife *(Beruf)* şeklinde en ziyade Almanya'da uzamaktadır. Burada «fikir» ve «vazife» teşbihlerinin altında bile insanın Tanrı şeklinde olduğu fikrine dayanan, yukardan bir sebep fikri bulunduğunu tesbit etmek yetişir.

Dünyanın makul bir surette idare edildiğini düşündüren aynı optimist tasavvurdan, daimî ve insanlar için lüzumlu olan *terakki* nazariyesi de çıkmıştır. Bu nazariye pozitivistler tarafından kabul edilmiş olmakla beraber, metafiziğe dayanan bir faraziyeden başka bir şey değildir. Âdi manasile «terakki» ancak bizim tercih ettiğimiz istikamette giden değişiklikleri göstermek için *sübjektif* bir ifadedir. Fakat — bu kelime ona Spencerin vermiş olduğu manada (içtimaî hâdiselerin değişmelerinin ve biribirlerine bağlı olmalarının artması) alınsa bile — tarih vakıalarının tetkiki, bütün insanların evrensel ve mütemadî *bir* terakkisi olduğunu göstermez, kısım kısım ve aralıklı *birtakım terakkiler* olduğunu gösterir, hem de o tetkik bu terakkilerin, bir sıra mahallî arızalardan daha ziyade, bütün insanlara bağlı bir sebebe atfedebilmesi için hiçbir hak vermez [1].

[1] Terakki nazariyesinin iyi bir tenkidi Père Lacombe'un adı yukarda geçen eserinde bulunacaktır.

Daha ilmî bir şekilde izah teşebbüsleri hususî tarihlerde (dil, din, hukuk tarihlerinde) çıkmıştır. Yalnız bir neviden vakıaların biribiri arkasından meydana çıkmalarını ayrı ayrı tetkik ederken, mütehassıslar, vakıaların aynı suretle biribirleri arkasından çıkışlarının muntazam olarak tekrarlandığını görmüşler ve böyle tekrarlanmağı, bazılarının kanunlar dedilkleri formüllerle (meselâ, accent tonique kanunu) ifade etmişlerdir. Bunlar da hiçbir vakit görgüye dayanan kanunlardan başka şeyler değildirler, yalnız vakıaların biribirleri arkasından meydana çıktıklarını gösterirler, fakat bunların tayin edici sebebini (cause determinante) keşfetmiş olmadıklarından, vakıaları izah edemezler. Bununlaberaber, mütehassıslar, böyle biribiri ardından meydana çıkışların muntazam olması, gözlerine çarptığı için, tabiî bir teşbihle, âdetlerin (bir kelimenin, bir âyinin, bir akidenin, bir kanun kaidesinin) tekâmülünü - bir nebatın büyümesi gibi - uzvî bir inkişaf olarak görmüşlerdir; «kelimelerin hayatından», «akidelerin ölmesinden», «efsanelerin büyümesinden» bahsedenler olmuştur. Sonra, bütün bu şeylerin sadece birer tecrit oldukları unutularak, kelimeye, âyine, kaideye bağlı ve onun tekâmülünü husule getiren bir kuvvet bulunduğu - açıkça söylenilmeden - kabul edilmiştir. Bu da, âdetlerin ve nizamların inkişafı *(Entwickelung)* nazariyesidir; Almanyada «tarihî» mektebin ortaya çıkarmış olduğu bu nazariye hususî tarihlerin hepsine hâkim olmuştur. Yalnız diller tarihi bu nazariyeden kurtuluşunu tamamlamaktadır [1]. — Âdetler, kendilerine mah-

[1] Fransa'da dil ilmini temsil edenlerden başlıca biri olan, V. Heury'nin *Antinomies linguistiques,* Paris, 1896, in - 8.

sus hayatları olan birtakım mevcutlara benzetildiği gibi, cemiyetin bedenini teşkil eden (kırallık, kilise, senato, parlâmento) fertlerin (individu) biribiri arkasından gelmelerine de — buna, tesir edici bir sebep gibi tutulan, mütemadî bir irade isnat edilerek — birer şahsiyet verilirdi. — Bu suretle tarih vakıalarının arkasında hayalî birtakım mevcutlar âlemi çıkmış ve vakıaların izahı işinde rabbanî hikmetin yerini tutmuştur. İnsanı aldatan bu mitolojiye karşı koymak için şu bir kaide yetişecektir: Tarihî bir vakıanın sebeplerini aramadan önce o vakıayı hareket eden ve düşünen fertler şeklinde ve maddî bir tarzda tasavvur etmek. Mücerret isimler kullanmak arzu edilirse onlara canlı mevcutlar işini gördürecek hertürlü teşbihten sakınmak lâzımdır.

Aynı bir cemiyet arasında, başka başka nevilerden vakıaların tekâmüllerini mukayese ederek, «tarihî» mektep en sonunda tesanüdü *(Zusammenhang)* görmüştü [1]. Fakat analiz yaparak bunun sebeplerini araştırmadan önce, cemiyetin kendisinde olan umumî ve mütemadî bir sebep bulunduğu farzedilmişti. Cemiyete bir şahsiyet isnat etmeğe de alışılmış olduğundan, ona hususî bir mizaç, millete, yahut ırka has, başka başka içtimaî faaliyetlerde meydana çıkan ve o faaliyetler arasındaki bağlılığı izah eden bir istidat atfedilmişti [2]. Bu da, hayvanat âleminde her nev'in daimî karakterleri olduğu için, o âlemin telkin ettiği bir farazi-yeden başka bir şey değildi. Bu nazariye izah için kâfi

[1] Yukarda s. 275 e bakınız.

[2] Lamprecht adı geçen makalede, s. 213 te Almanyanın orta zamanlarda san'at, din, iktısat tekâmüllerini mukayese ettikten ve bunların hepsinin aynı müddetçe süren devirlere ayrılması mümkün olacağını tesbit ettikten sonra, aynı cemi-

olamazdı, çünkü, bir cemiyetin bir zamandan başka bir zamana karakterini nasıl değiştirdiğini (Yunanlılar VII inci ve IV üncü asırlar arasında, İngilizler XV inci ve XIX uncu asırlar arasında) izah için dışardan sebeplerin tesirini karıştırmak lâzımgelirdi. Nazariye çürüktür, çünkü tarihî cemiyetlerin hepsi antropoloji bakımından bir bağları olmıyan ve müşterek irsî karakterleri bulunmıyan insan gruplarıdır.

Böyle, metafiziğe dayanan yahut teşbihli izahlardan sonra, tarihte sebepler aramak usulüne tabiî ilimlerdeki klâsik tarzın tatbiki için teşebbüsler meydana çıktı. Bu tarz biribiri arkasından çıkan vakıalardan biribirilerine muvazi olan birçok sıraları mukayese ederek hangilerinin daima birlikte bulunduklarını anlamaktaır. «Mukayese usulü» birkaç şekil altında tecrübe edildi. — İçtimaî hayattan mücerret olarak tayin edilmiş bir tafsilât vakıası (bir âdet, bir nizam, bir itikat, bir kaide) tetkik mevzuu olarak alındı. Başka başka cemiyetlerde tekâmüller, aynı umumî bir sebebe bağlanması lâzımgelecek müşterek tekâmülü tayin edecek surette, mukayese edildi. Bu suretle mukayeseli dil ilmi, mukayeseli mitoloji, mukayeseli hukuk kuruldu. — İstatistik usulü de tatbik edilerek mukayesenin tamamı tamamına tayin edilmesi (İngiltere'de) teklif edildi; istenilen şey tanınmış olan cemiyetlerin hepsini mukayese etmek ve iki âdetin birlikte bulundukları hallerin hepsinin istatistiğini yapmaktı. Bu da, Bacon'un mutabakat cetvellerinin prensipidir; daha ziyade netice vermemesinden korkulur. — Bütün bu tarzların kabahatleri — vakıalar hangi şartlar içinde hâsıl olmuşlarsa onları bilmeden — kısmen keyfî

---

yette başka başka âdetlerin ve nizamların hep birden değişmelerini, müşterek "içtimaî ruh" un değişmesile izah etmişti. Bu da aynı faraziyenin başka bir şeklinden ibarettir.

olan mücerret mefhumlar üzerine dayanmaları ve birçok defa da birtakım kelimeleri bir araya getirmekten ibaret olmalarıdır.

Daha maddî ve, parçaları biribirlerile mukayese edeceği yerde, umumî heyetleri yani cemiyetlerin tekmilini, gerek aynı cemiyeti tekâmülünün iki anında (XVI ıncı ve XIX uncu asırda İngiltere), gerek biribirlerinin muasırı olan (İngiltere ve Fransa) yahut başka başka zamanlarda yaşamış olan (Roma ve İngiltere) birkaç cemiyetin umumî heyetlerinin tekâmüllerini mukayese edecek bir usul tasavvur etmek mümkündür. Bu usul menfi olarak işe yarıyabilir ve, iki vakıa hervakit biribirine bağlı olarak bulunmadığı için, bir vakıanın zarurî olarak, başka bir vakıanın eseri olmadığını meydana çıkarır (meselâ, kadınların emansipasiyonu ve hıristiyanlık). Fakat bundan müspet neticeler beklenilemez, çünkü iki vakıanın birkaç seri arasında birlikte bulunmaları, birinin diğerine sebep olup olmadığını, yahut ikisinin sadece aynı sebebin eserleri olup olmadıklarını göstermez.

Bir vakıanın sebeplerini bir usule bağlı olarak araşmak, vakıa hangi şartlar içinde meydana çıkmışsa o şartların analiz edilerek, sebep olan lüzumlu şartı ayırmağa ihtiyaç gösterir. Şu halde bu araştırma için o şartların tamamı tamamına bilinmesi lâzımdır. Tarihte eksik olan şey de tam budur. Bundan dolayı doğrudan doğruya bir usul ile sebebi öğrenmekten vazgeçmek lâzımdır.

Bununlaberaber tatbikatta, tarihçiler, yukarda gösterildiği gibi, hâdiselerin formülünü bulmak ve devirleri kurmak için pek lüzumlu olan, sebep mefhumunu çok defa kullanırlar. Bu da onların ya vakıaları müşahede etmiş olan vesika müellifleri vasıtasile, yahut her birimizin müşahede

ettiğimiz bu zamandaki sebeplerle mukayese ederek, sebepleri öğrenmelerinden ileri gelir. Hâdiseler tarihinin tekmili; herbiri ötekinin tayin edici sebep olan arızaların belli ve reddedilemiyecek bir surette zincirlemesinden ibarettir. Montgomery'nin vurduğu mızrak darbesi II inci Henri'nin ölümüne sebep olmuştu, bu ölüm Guise'lerin hükûmete çıkmalarının sebebi olmuştur, bu da Protestan Partisinin isyan etmesinin sebebidir.

Sebeplerin vesika müellifleri tarafından müşahedesi, onların müşahede etmiş oldukları arızî vakıaların zincirine munhasır kalır; — doğrusu, en emniyetli surette öğrenilmiş olan sebepler bunlardır. Bundan dolayı tarih, başka ilimlerin aksine olarak, hususî arızaların sebeplerini umumî değişmelerin sebeplerinden daha iyi elde eder, çünkü bu işi vesikalarda hazır yapılmış olarak bulur.

Umumî vakıaların sebeplerini araştırmak için tarih kurarken geçmiş zaman ile şimdiki zamanı mukayese etmekten başka bir şey yapılmaz. Geçmiş cemiyetlerin tekâmülünü izah edecek sebeplerin bulunmasına ihtimal varsa, bu da şimdiki cemiyetlerin değişmelerini doğrudan doğruya müşahede ile olur.

Bu türlü tetkik henüz kurulmuş değildir, burada onun ancak prensipleri gösterilebilir:

I° — Bir cemiyetin başka başka âdetleri arasında bağlılığın sebeplerini bulmak için, vakıaların vesikalarda aldıkları mücerret ve itibarî şekilden (akide, kaide, âyin, nizam) ilerisine giderek, gerçek ve maddî merkezlere kadar çıkmak lâzımdır, bu merkezler de hervakit düşünen ve hareket eden insanlardır. Bilin tecrit (abstraction) ile ayırdığı başka başka nevilerden faaliyetler yalnız oralarda birleşir. Şu halde bu faaliyetlerin biribirlerine bağlılığı o

adamların tabiatlerinin veya şartlarının — kendilerinin faaliyetlerinin başka başka türlü tezahürlerinin hepsine hükmeden — en üstün bir çizgisinde aranılmalıdır. — Bağlılığın faaliyet nevilerinin hepsinde aynı derecede sıkı olmıyacağını tahmin etmelidir: Her ferdin kütlenin fiillerine sıkı surette tâbi bulunduğu hallerde (iktısadî, içtimaî, siyasî hayat) bağlılık daha kuvveli, şahısların teşebbüslerile daha serbestçe iş görülen fikrî faaliyetlerde bağlılık daha zayıf olur (san'atler ,ilimler) [1]. — Vesikalar âdetlerin en çoğunu (itikatları, alışıklıkları, nizamları) toptan ve şahısları ayırt etmeden gösterirler; halbuki aynı cemiyet arasında âdetler bir adamdan bir başka adama çok değişir. Bu farkları ayırt etmek lâzım olacaktır, yoksa artislerin ve ilim adamlarının fiilleri hükümdarlarının yahut kendilerine malzeme verenlerin itikatlarile ve âdetlerile izah edilmiş olur.

2° — Tekâmülün sebeplerini bulmak için - tekâmül etmek imkânı ancak insanlarda olduğundan - insanlara kadar çıkmak lâzımdır. Her tekâmülün sebebi bazı insanların maddî şartlarında yahut âdetlerinde bir değişmeden ibarettir. Müşahede bize iki türlü değişme gösterir. — Ya insanlar aynı halde kalırlar, fakat hareket etmek ve düşünmek tarzlarını, istiyerek ve taklit ederek, yahut zorla, değiştirirler. —Yahut eski âdeti tatbik eden adamlar kaybolmuşlardır ve onların yerine âdeti artık tatbik etmiyen başka adamlar gelmişlerdir, bunlar da ya yabancılardır, yahut eski adamların çocukları, fakat başka türlü terbiye görmüş adamlardır. Nesillerin bu suretle yenilenmesi, zamanımızda, tekâmülün en tesirli sebebi gibi görünür. Geçmiş zamanda

[1] Daha ilk hamlede sınıflarla içtimaî hayatın öteki kısımlarında bağı aramış olan edebiyat tarihçileri bu suretle en güç meseleyi ortaya çıkarmışlardır.

da böyle olduğunu düşünmeğe temayül edilir: Sonraki nesillerin adamları kendilerinden önce gelenleri nekadar az taklit ederek teşekkül etmişlerse tekâmül o kadar ağır olmuştur.

En son bir mesele kalır. İnsanların hepsi yalnız (terbiye, kaynaklar, hükûmet gibi) hayat *şartları* bakımından biribirlerinden ayrılırlar da, başka bakımlardan biribirlerinin aynı mıdırlar, tekâmül de ancak o hayat şartlarının değişmelerinden mi ileri gelir? — Yoksa *irsî bakımdan biribirlerinden başka* türlü, daha doğuşlarında başka başka türlü faaliyetlere temayülleri ve başka türlü tekâmüle istidatları olan insan grupları var mıdır, bu halde de tekâmül, hiç olmazsa tekâmülün bir kısmı, o grupların çoğalmasından, azalmasından, yahut yer değiştirmesinden mi ileri gelir? — Beyaz, sarı, kara ırklar gibi en son derecede ayrı bulunan hallerde, ırkların arasında istidat başkalığı açık olarak görünür; kara renkte hiçbir kavim medenî olmamıştır. Şu halde daha az derecede irsî farkların da hâdiseleri tayin etmekte tesirleri olduğu ihtimali vardır. Tarihte tekâmülün bir kısmının fiziyoloji ve antropoloji sebeplerinden ileri gelmiş olması icap eder. Fakat tarih, insanlar arasında böyle irsî farkların tesirini tayin için hiçbir tarz bildirmez, tarih insanların ancak yaşayış şartlarını bilir. Tarihin en son meselesi tarihî tarzlarla halledilemiyecek surette kalır.

FASIL V

Takrir

Tetkik edeceğimiz bir mesele kalır ki onun da amelî ehemmiyeti meydandadır. Tarih eserleri hangi şekillerde meydana çıkarlar? Bu şekillerin mevcutları pek çoktur: Halbuki bazılarının vakitleri geçmiştir; hepsi haklı da değildir; en iyilerinin mahzurları vardır. Şu halde düşünülmesi lâzım olan şey, tarih eserlerinin yalnız hangi şekillerde meydana çıktıkları değil, mevcut takrir şekilleri arasında da, gerçekten makul olanların hangi şekiller olduğudur.

"Tarih eserleri" demekle burada, esasında genişliği ve ehemmiyeti ne olursa olsun, tarih binasına dair bir çalışmanın mahsullerini takrir etmeğe mahsus eserleri kastediyoruz. Vesikalar üzerinde tenkit işleri, tarih binasının sadece hazırlık işleri olduğundan bunlar tabiî olarak dışarda kalırlar, bunlardan II inci kitapta bahsedilmişti.

Tarihçiler birkaç temelli noktalar üzerinde ihtilâf edebilirler ve şimdiye kadar ihtilâf ta etmişlerdir. Tarihçiler, ne tarih eserinin gayesini ne de, bunun neticesi olarak, seçtikleri vakıaların mahiyetini, mevzuu taksim etmek, yani vakıaları tertip etmek tarzını, onları takrir etmek tarzını, onları ispat etmek tarzını, her vakit ayni suretle tasavvur etmişlerdir ve hâlâ hepsi ayni surette tasavvur etmezler. — "Tarih yazmak tarzının" başlangıcındanberi nasıl tekâmül ettiğini göstermenin yeri burasıydı. Fakat tarihi yaz-

mak tarzının tarihi henüz iyice yapılmış olmadığından [1] burada, XIX uncu asrın ikinci yarısından önceki zamana ait umumî bilgilerle, bu zamandaki işlerin halini anlamak için mutlaka lüzumlu olan bilgileri göstermekle kalacağız.

I. Tarih ilk önce, hatırda tutulmağa değeri olan hâdiselerin hikâyesi tarzında tasavvur edilmişti. Bir adam, yahut bir aile, yahut bir kavim için şanlı yahut ehemmiyetli olan vakıaların hatırasını saklamak ve bilgisini yaymak: Thucydide ve Tite-Live zamanında tarihin gayesi böyle olmuştu. — Buna muvazi olarak, tarihe, daha erkenden. geçmiş misalleri toplıyan bir emsal mecmuası diye, tarih bilgisine de hayata, en ziyade siyasî (askerî ve mülkî) hayata, amelî bir hazırlık diye bakılmıştı. Polybe ve Plutarque öğretmek için yazmışlardı; iş görmek için reçeteler vermek iddiasında da bulunmuşlardı. — Şu halde eski klâsik devirde tarihin maddeleri en ziyade siyasî arızalar, harp vakıaları ve inkılâplardı. Tarih takririnin âdet olan çerçevesi de (bu çerçevede vakıalar, âdet üzere, zaman sırasına göre tertip edilirdi) bir şahsın hayatı, bir kavmin hayatının hepsi yahut bir devri idi; eski zamanlarda umumî tarih üze-

[1] Eski devirler için, Yunan, Roma ve orta zamanlar edebiyat tarihlerinden "tarihçiler" e tahsis edilmiş fasılları bulunan iyi tarihlere bakınız. Modern zaman için B. G. Monod'nun *Revue historique*, I inci ciltte, giriş makalesine; F. X. v. Wegele'nin *Geschichte der deutschen Historiographie*, (1885), deki eseri Almanyaya münhasır ve bayağıdır; "*Notes sur l'histoire en France au XIXe siècle*", C. Jullian tarafından kendisinin *Extraits des historiens français du XIXe siècle* (Paris, 1897, in - 12) eserine giriş olarak neşredilmiştir. Modern *historiographie* tarihi henüz yapılmamıştır. E. Bernheim'ın adı geçen kitabında, s. 13 ve sonrakiler, kısmî tecrübeye bakınız.

rine ancak birkaç deneme yapılmıştı. Tarihçi hoşa gitmeği veya öğretmeği, yahut ayni zamanda hoşa gitmeği ve öğretmeği düşündüğünden, tarih edebiyattan bir nevi idi: Deliller hususunda pek ince elenmezdi; yazılmış vesikalara göre çalışanlar vesikaların metnini kendi uydurdukları metinden ayırt etmiye ehemmiyet vermezlerdi; kendilerinden önce gelmiş olanların hikâyelerini kopya ederler, onları tafsilâtla, bazan da (daha iyi tasrih etmek bahanesile) sayılarla, nutuklarla, mülâhazalarla ve inceliklerle süslerlerdi. Yunan ve Roma tarihçilerini, meselâ Ephor'u ve Tite-Live'i kaynaklarile mukayese etmek herne vakit mümkün olursa, eski tarihçilerin tarzları, kaynaklarında, sıcağı sıcağına anlaşılır.

Renaissance devrinin muharrirleri eskileri doğrudan doğruya taklit etmişlerdir. Onlar için de tarih sena etmiye temayül eden, yahut öğretmeyi iddia eden bir edebî san'at, İtalyada, pek çok defa, hükümdarların lûtfunu kazanmak için bir vasıta ve hatiplik için bir temrin olmuştu. Bu hal pek uzun müddet sürdü. On yedinci asrın ortasında Mézeray hâlâ eski klâsik devri örnek tutmuş bir tarihçiydi.

Bununlaberaber, *Renaissance* devrinin tarih edebiyatı arasındaki iki yenilik dikkati celbetmiye değerler, bunlarda Ortazamanların tesiri, hiç hilâfsız, göze çarpar. — Bir taraftan, eski zamanda kullanılmıyan, ilk asırlarda katolik tarihçilerin (Eusèbe, Orose) meydana koydukları. Ortazamanlarda pek hoşa giden, bir usulün, yalnız bir adamın yahut bir ailenin, yahut bir kavmin tarihini kavrıyacağı yerde, evrensel tarihi kavrıyan bir çerçeveye teveccühün devam ettiği görülür. — Bir taraftan da Ortazaman mekteplerinde cari bir âdetten (şerhler) meydana çıkmış maddî bir takrir san'atinin girmiş olduğu görülür, bunun netice-

deri de birinci derecede ehemmiyetli olmuştur. Basılmış tarih kitaplarında metne notlar ilâve etmek âdeti o vakitten girmiştir [1]. Bu notlar sayesinde, tarihî hikâyeden o hikâyenin dayandığı vesikaları ayırt etmek, kaynaklara göndermek, metni meydana çıkarmak ve aydınlatmak mümkün olmuştur. Notlar yazmak san'ati ilk önce vesika kolleksiyonlarında ve tenkit tefsirlerinde kullanılmıştır; oradan bu san'at yavaş yavaş başka tarihî eserlere de girmiştir.

On sekizinci asırda ikinci bir devir meydana çıkar. O zamanda "filozoflar" tarihi, hâdiselerin kendileri için değil, insanların âdetleri için bir tetkik telâkki etmişlerdi. Bu telâkkiden dolayı yalnız siyasî neviden vakıalarla değil, ilimlerin, san'atlerin, endüstrinin ve sairenin tekâmüllerile de alâkadar olmuşlardı. Bu temayülleri Montesquieu ile Voltaire temsil eder. *Essai sur les molur* ilk taslaktır, bazı hususlarda da bu suretle anlaşılan tarihin en güzel eseridir. Siyasî ve askerî hâdiselerin tafsilatlı hikâyesi tarihin temeli olduğu telâkkisi devam etmişti, fakat buna çok defa, mütemmim veya zeyl şeklinde olarak, "insan fikrinin ilerlemeleri" hakkında bir taslak ilâve etmek âdeti de girmişti. "Medeniyet tarihi" tabiri XVIII inci asrın sonundan önce görünür. — Ayni zamanda Almanyada, en ziyade Göttingen'de Üniversite profesörleri, derslerin ihtiyacı için, yeni, tarih "el kitabı' şeklini meydana çıkarmışlardı; bunlar ihtimamla tahkik edilmiş vakıaları, bir usul altında ne edebî, ne de başka türlü iddiası olmaksızın toplıyan mecmualardı. Ecnebi metinleri tefsir maksadile yahut yalnızca eski şeylere karşı me-

[1] Yeni tarzda, notlar ilâve edilmiş en eski basılmış kitapların hangileri olduğunu anlamak faydalı bir şey olurdu. Bizim müracaat ettiğimiz bibliyoğrafyaların, dikkatleri hiçbir vakit bu tarafa dönmemiş olduğundan, onlarda bu yoktur.

takla yapılmış tarihî vakıalar mecmualarından, daha eski zamanlardanberi vardı; fakat Athénée ve Aulu-Gelle adları altında, ortazamanlardan ve Renaissance devrinden kalma, karışık et yahnileri gibi, türlü türlü fıkralardan toplanmış daha geniş ve daha tertipli kitaplar, Alman profesörlerinin o zaman örneklerini vermiş oldukları "ilmî el kitapları" ile hiçbir vakit kıyas edilemezler. Zaten bu profesörler, filozofların "medeniyet" hakkında edinmiş oldukları müphem umumî fikri izaha yardım etmişlerdi, çünkü diller, edebiyatlar, san'atler, dinler, hukuk, iktısadî hayat vesaire tarihini, o kadar sayıda birer mahsus tetkik kolu olarak kurmağa çalışmışlardı. — Bu suretle tarih sahası çok genişlemiş, ilmî surette takrir, yani *objektif* ve sade takrir de, eski zaman usulünde, hitabetçe yahut "kelâmı kibar" söyler gibi, vatanseverce, filozofça şekillerle rekabet etmeğe başlamıştı.

Rekabet önceleri mahçupça ve zayıf oldu; çünkü XIX uncu asrın başlangıcı, tarih kitaplarına da bir tazelik vermiş olan, edebî bir yenilikle meydana çıkmıştı. Romantik cereyanının tesirile tarihçiler, seleflerininkilerden daha canlı, halkın gözüne çarpabilecek ve ona "heyecan verebilecek", ona kaybolmuş realiteler hakkında şairane bir intiba telkin edebilecek takrir tarzları aradılar. — Bazıları asıl vesikaların rengini muhafaza etmiye çalıştılar; Barante şöyle yazmıştı: "Muasırların hikâyelerine meftun olduğum için, onlara revnak veren, okuyucuyu bağlamak usulünü onlardan alarak, devamlı bir hikâye tertip etmiye çalıştım"; bu usul insanı, her türlü tenkidi hazfederek yalnız iyi görünen şeyi yazmıya götürür. — Başkaları, geçmiş vakıaları tiyatro seyreden bir kimsenin duyacağı heyecanla göstermek lâzım geldiğini düşündüler. Michelet, Thierry'yi

sena ederken şöyle demişti: "Thierry bize Klodowig'i anlatırken, kendisinde içerden bir nefha, istilâya daha yeni uğramış olan Fransanın heyecanı vardır..." Michelet "Tarih meselesini hayatın dahilî ve derin teşekkülâtının tamam olarak yeniden canlanması" diye göstermişti. — Romantik tarihçilerin hepsinde, mevzuun, plânın, delillerin, üslûbun ne suretle seçileceği yapılacak tesir düşüncesine bağlıdır, bu da, şüphesiz, ilmî bir düşünce değildir. Bu bir edebî düşüncedir. Romantik tarihçilerin bazıları bu meyil üzerinde kayarak "tarihî roman" a kadar gitmişlerdir. Abbé Barthélemy'den ve Chateaubriand'dan Mérimée'ye ve Ebers'e kadar işi düzgün giden, şimdi de tazelenmesi istenildiği halde muvaffak olunamıyan, bu nev'in ne olduğu malûm dur. Gayesi "geçmiş zaman köşelerini" "gerçekten" renklerle ve tafsilâtla, artistçe yapılmış dram tabloları halinde "yeniden yaşatmak" tır. Bu tarzın meydanda olan kabahati de, okuyana vesikalardan alınmış kısımları hayal mahsulü olan kısımlardan ayırmak çaresini vermemektir, en çoğunda kullanılan vesikaların da tamamı tamamına ayni kaynaktan gelmiş olmamaları da bu hesaptan dışarıdır, şu suretle her taşın rengi "doğru" olduğu halde mozaikin rengi yanlıştır. Dezobry'nin *Rome au siècle d'Auguste* kitabı, Augustin Thierry'nin *Récits mérovingiens* eseri, ayni devirde çizilmiş daha başka "tablolar" da, o prensipe göre yapılmışlardır. Onlarda da asıl tarihî romanların mahzuraları vardır [1].

[1] Şurası kendikendine anlaşılır ki, mahallî renk ve "yeniden canlandırma" tesirlerini elde etmek için kullanılan romantik tarzları, çok defa, en usta muharrirlerin ellerinde bile çocukça olduğu halde, bunları başkaları kullanınca tahammül edilemez olurlar. İyi bir misal için *Revue critique,* 1874,

Hulâsa edilerek denilebilir ki, 1850 ye doğru tarih, tarihçiler ve halk için, bir edebiyat nevi olarak kalmıştı. Bunun pek iyi bir delili, o zamanda müelliflerin birçok yıl aralıkla, eserlerini, hiçbir şey değiştirmeden bastırmış olmaları, halkın da bu usule tahammül etmiş olmasıdır. Halbuki her ilmî eserin aralıksız değiştirilmesi, yeniden yazılması, daha yeni bilgileri kaydetmesi lâzımdır. Asıl ilim adamları eserlerine ne hiç değişmiyecek bir şekil vermeyi, ne de sonradan gelenlerin kendi eserlerini okuyacakları iddiasında bulunmazlar; şahsen "ölmez" olduklarını iddia etmezler: Kendilerinin araştırma neticelerinin sonradan yapılacak araştırmalarla düzelttikten yahut değiştirildikten bile sonra, insanların ilmî servetini teşkil eden bilgilerin umumî heyeti arasına karışmaları onlara yetişir. Şimdi hiç kimse Newton'u yahut Lavoisier'yi okumaz; eserlerinin, onların yerine gelen ve ergeç yerlerini başkalarına bırakacak olan büyük çalışmalar yığınının birikmesine sebep olmaları Newton'un Lavoisier'nin şerefi için yetişir. Tazelikleri ebedî olan ancak san'at eserleridir. Halk ta bunu iyice bilir: Buffon'un üslûbundaki meziyet nekadar büyük olursa olsun, tabiat tarihini Buffon'da okumak hiç kimsenin hatırına gelmez. Fakat ayni halk Augustin Thierry'de, Macaulay'de, Carlyle'de ve Michelet'de tarihi severek tetkik eder, tarih mevzuları ülerine yazmış olan büyük muharrirlerin kitapları, öldüklerinden elli yıl sonra, yeni elde edlimiş olan bilgileri göstermedikleri halde, önceden yazıldıkları gibi tekrar basılırlar. Birçok kimselerin gözünde tarihin şekli zemininden daha mühim olduğu, tarihî eserin

---

II, s. 163 ve sonrakilerde B. Monod tarafından B. Mourin'in bir kitabının tenkidine bakınız.

de, büsbütün değilse de, en ziyade bir san'at eseri sayıldığı meydandadır [1].

II. Tarih takririn — tarihin gayesi hoşa gitmek yahut tavır ve hareket için öğüt vermek değil, ancak sadece bilgi vermek olduğu umumî fikrine uygun olan — ilmî şekilleri elli yıldanberi meydana vıkmış ve yerleşmişlerdir.

İlk önce: 1° Monografileri; 2° umumî karakterde olan eserleri ayırt edeceğiz.

1° Bir monografi şu hallerde yapılır: Hususî bir nokta, bir vakıa yahut birçok sayıda fakat mahdut bir sahada vakıalar birliği, meselâ bir şahsın hayatından bir parçası yahut bir şahsın hayatı, bir hâdise, yahut biribirine yakın iki tarih arasında bir sıra hâdiseler v. s. izah edilmek istenildiği vakit. — Monografi halinde yazılması mümkün olan mevzu örnekleri sayılamaz, çünkü tarih maddeleri sonsuz derecede kısımlara, hem de sonsuz derecede sayıda tarzlarda ayrılabilir. Fakat taksim şekillerinin hepsi haklı değildir ve, aksi söylenilmiş olsa bile, ilimlerin hepsinde olduğu gibi, tarihte de, monografi mevzularının budalaca olanları, sonra da, izah edildikten ve iyi izah edildikten sonra bile, lü-

[1] Bunun aksi istikamette olarak, tarihçilerin eserleri eskidiği halde bilgelerin eserleri kalırlar, o derecede ki bilgeler tarihçilerden daha ziyade sağlam bir şöhret kazanırlar demek, hem bayağı bir söz, hem de bir yanlış olur: "Père Daniel'i artık okumazlar, Père Ansleme'i ise hâlâ okurlar". Haubuki, bilgelerin eserleri de eskir, Père Anselme'in eserindeki kısımların hepsinin yeniden yazılmış olmaması (bunların hâlâ kullanılması da ondan ileri gelir) insanı aldatmamalıdır. Bilgelerin eserlerinden en çoğu asıl ilim adamlarınınki gibi, muvakkat ve unutulmağa mahkûmdur.

zumsuz olarak yapıldıklarını belli edenler vardır [1]. Orta derecede fikir sahibi, pek ilerisini görmiyen, çok defa da meraklı diye tavsif edilen kimseler böyle ehemmiyetsiz mevzular üzerine severek atılırlar [2]; bir tarihçinin zihninin değeri hakkında ilk bir fikir edinmek için, yazdığı monografilerin başlıklarının cetvelini okumak oldukça iyi bir vasıtadır [3]. Ehemmiyetli meseleleri görmek ve onlara bağlanmaktan zevk almak, ilimlerin hepsinde birinci dereceden adamları meydana getiren, mühim meseleleri halletmek kudreti gibi, bir vergidir. — Fakat mevzuun makul bir surette seçilmiş olduğunu farzedelim. Her monografi faydalı olmak, yani tamam bir surette kullanılabilmek

[1] Meslekten olan kimseler bu noktada faydasız olarak kendilerini yorarlar: geçmiş zamanda her şey insana alâka vermez. — Pécuchet: "Duc d'Angoulème'in hayatını yazsak nasıl olur?" demişti. — Bouvard "İyi ama, Duc d'Angoulème bir ahmaktı" diye cevap verdi. — Ne ehemmiyeti var! İkinci derecede adamların bazan pek büyük tesirleri olur. Belki o da işlerin dizginini elinde tutardı." (G. Flaubert, adı geçen kitap, s. 157).

[2] Orta derecede fikir sahibi olan kimseler ehemmiyetsiz mevzuları tercih etmeğe temayül gösterdiklerinden, bu neviden mevzular üzerinde şiddetli bir rekabet vardır. Aynı mevzu üzerinde birkaç monografinin birden çıktığını görmek için çok fırsatlar bulunur: mevzuun büsbütün ehemmiyetsiz olduğu da nadir değildir.

[3] Alâka verebilecek monografi mevzularının hepsi de tevsi edilebilir şeyler değillerdir: Bazıları vardır ki kaynakların hali bunlara temas etmiye engel olur. Bundan dolayıdır ki yeni başlıyanlar, aralarında zeki olanlar bile, kendilerine iyi öğütler verilmediği vakit yahut talihleri kendilerine yardım et-

için şu üç kaideye tâbi olmalıdır: 1° Bir monografide, vesikalardan çıkarılmış her vakıa ancak, hangi vesikalardan çıkmışsa o vesikalarla ve vesikaların değerile birlikte gösterilmelidir[1]. 2° İmkân olduğu kadar, zaman sırasını takip etmek lâzımdır, çünkü vakıaların zaman sırasile meydana çıkmış olduklarından insan emindir ve sebeplerle tesirleri bu sıra ile aranılacaktır; 3° Monografinin başlığının mevzuunu tamamı tamamına göstermesi lâzımdır: Bibliyoğrafya tahkiklerini lüzumsuz yere o kadar karıştıran ek-

---

mediği vakit, ilk monografilerinin mevzularını seçmek için sıkıntı çekerler, çok defa da çıkmaz yollara saparlar. Bir kimse hakkında, kendisinin *ilk* monografilerinin mevzularının cetveline göre hüküm vermek pek şiddetli, hem de pek ziyade haksızlık olur.

[1] Tatbikatta, başlangıçta bütün monografi için kullanılmış olan vesikaların cetvelini (basılmış olanlar için münasip bibliyografya bilgilerile, elyazısile olanlar için vesikaların mahiyeti ve kayıt numarasile birlikte olarak) vermek lâzımdır; bundan başka, her ayrı ifade delilile birlikte, imkân olursa, delil olan vesikanın metni - okuyanın tefsiri kontrol edebilecek vaziyette bulunması için - aynile verilmelidir (ispat edici evrak); imkân olmadığı halde, vesikanın analizi, hiç olmazsa başlığı, kayıt numarası yahut nerede neşredilmişse o yerin adı ile birlikte, kaydolunur. Umumî kaide, analizin her noktasında filân neticeler hangi sebeplerden dolayı kabul edilmişlerse, okuyanı o sebepleri öğrenmeğe elverişli bir vaziyette bulundurmaktır.

Yeni başlıyanlar, burada eski zaman müelliflerine benziyerek, bu kaidelerin hepsine, tabiî, riayet etmezler. Vesikaların metinlerini yahut başlıklarını verecekleri yerde, sadece bir kayıt numarası yahut vesikalar hangi mecmuada neşredil-

sik yahut fantezi başlıklara karşı nekadar itiraz edilse fazla değildir. — Dördüncü bir kaide daha gösterilmiştir; şöyle denilmiştir: "Bir monografi ancak mevzuu tamamladığı vakit faydalı olur"; fakat elde bulunan vesikalarla, başkaları bulunduğunu sanmak için sebepler bulunsa bile, muvakkat bir eser yapmak pek haklıdır, şu şartlar ki eserin hangi vesikalarla yapılmış olduğunu açıkça haber vermek lâzımdır. — Bir taraftan da, bir monografide ispat cihazının tamam bulunması şart olmakla beraber, mutlaka lüzumlu dereceye hasredilmesi de icap ettiğini anlamak için dirayet sahibi olmak yetişir. Kanaatli olmak şarttır: Hiç mahzursuz olarak kısa kesmek mümkün iken, türlü türlü malûmat satmak nefret edilecek bir şeydir [1]. — En iyi yapılmış monografiler, çok defa, tarihte, ancak

mişlerse o mecmua hakkında umumî surette malûmat göstermekle iktifa ettikleri mütemadiyen görülür, bu umumî malûmat ta okuyana, delil olarak gösterilen vesika hakkında hiçbir şey öğretmez. En kabalarından olan, hem de sık görülen bir yanlışlık ta şudur: yeni başlıyanlar, yahut tecrübesiz kimseler, sahifelerin altına notlar koymak âdetinin niçin girdiğini her vakit anlamazlar; ellerinde bulunan kitapların sayfalarının altında birtakım not satırları görürler, kendi ktiaplarının sayfalarının altında da öyle yapmıya kendilerini mecbur sayarlar, fakat notları taklittir ve sadece süstür; bu notlar ne delil göstermek işine yararlar, ne de kendi iddialarını okuyanların kontrol edebilmesine elverişli olurlar. — Bütün bu tarzlar kabul edilebilecek şeyler değildir ve onlara karşı şiddetli mücadele etmek lâzımdır.

[1] Yeni başlıyanların hemen hepsi lüzumsuz istitratlara kaçmıya, asıl mevzu ile hiçbir münasebeti bulunmıyan mülâhazalar ve malûmat yığmıya, can sıkacak derecede bir temayül

bilmenin imkânı olmadığını anlamağa yararlar. Netice çıkarmıya elverişli olmıyan bir monografiyi, bazan görüldüğü gibi, indi, harisçe ve müphem neticelerle tamam etmek arzusuna karşı koymak lâzımdır [1]. İyi bir monografist muntazam neticesi, monografiden elde edilen neticelerin ve aydınlatılması mümkün olamıyan şeylerin hesabını göstermektir. Bu suretle yapılan bir monografi eskiyebilir, fakat çürümez, müellifinin de hiçbir zaman yüzü kızarmaz .

2⁰ Umumî karakterde olan eserler ya meslekten adamlara, yahut halka karşı yazılır.

A. En ziyade meslekten adamlar için yazılan umumî karakterde eserler şimdi *"repertuar"*, "el kitabı" ve "ilmî tarihler" şekillerinde çıkmaktadır. — Bir *repertuarda,* bir neviden, tahkik edilmiş bir yığın vakıalar, onların kitapta bulunması kolay olacak surette bir sıraya konularak birleştirilir. Vakıaların, tamamı tamamına muayyen tarihleri varsa zaman sırası lüzumlu görünür: Almanya tarihinin "vakayiname"sinin tertibi işine de bu suretle başlanılmıştır, bunda hâdiseler pek kısaca kaydedilmiş, tarihlerine göre sıralanmış, hâdiseleri tanıtan metinler gösterilmiş ve

---

gösterirler; böyle yapanlar iyice düşünürlerse bu temayülün sebepleri, zevksizlik, bir nevi safça gurur, bazan zihin karışıklığı olduğunu anlarlar.

[1] Şöyle denildiği işitilmektedir: "O zamanın bu neviden vesikaları ile uzun zaman yaşadım. Bende şu duygu hasıl oldu ki, şu neticeleri ispat etmem mümkün olmakala bearber, neticeler doğrudur." İki şeyden biri: Ya, müellif kendi duygusunun sebeplerini gösterebilir, o vakit te sebepler takdir olunur; yahut onları göstermez, o vakit kendisinde gerçekten duygu olmadığı farzolunmak lâzımdır.

bunlarla birlikte kaynaklarına ve tenkit eserlerine de müracaat edilebilmesi için işaretler konulmuştur; *Jahrbücher der deutschen Geschihte* kolleksiyonundan maksat Almanya tarihi vakıalarından münakaşaya ve ilmî deliller iradına mevzu olabilecekleri mümkün olduğu kadar aydınlatarak, takdir sahasına giren şeylerin hepsini ve umumî mülâhazaları bir tarafa bırakmaktır. Tarihleri iyi belli olmıyan vakıalar yahut ayni zamanda çıkan vakıalar olunca onları bir sıraya dizmek imkânı bulunmıyacağından, alfabe sırası lüzumu kendini gösterir: Bu suretle elde lûgatler bulunmuş olur: Nizamlar lûgatleri, biyografi lûgatleri, Pauly - Wissowa'nın *Real encyklopedie*'si gibi tarih lûgatleri. Alfabe sırasile yazılmış olan bu repertuarlar, prensip bakımından *Jahrbücherler* gibi, ispat edilmiş vakıalar mecmualarıdır; tatbikatta, bu türlü repertuarlarda müracaat işaretleri daha az muntazam, ifadeleri teyit için gösterilen metinler cihazı daha az tamam olurlarsa, bu farkın haklı olduğu kabul edilmez [1]. *İlmî el kitapları* da, doğrusu, birtakım repertuarlar demektir, çünkü bu mecmualarda, öğrenilmiş vakıalar bir usule göre sıralanmış, *objektif* bir şekilde, herbirine ait delillerle, edebî hiçbir süs yapılmadan, takrir edilmiştir. Örneklerinin en

[1] Bu fark gittikçe ortadan kalkmaktadır. Tarihî vakıalar hakkında alfabe sırasile yapılan mecmuaların en yenilerinde (Pauly - Wissowa'nın *Real Encyklopaedie der classischen Alterthumswissenschaft* eseri, Daremberg ile Saglio'nun *Dictionnaire des antiquités* eseri, Leslie Stephen ile Sidney Lee'nin *Dictionary of national biography* eseri) epeyce geniş bir cihaz vardır. Deliller göstermemek âdeti en ziyade biyografi lûgatlerinde sebat etmeğe temayül göstermektedir; *Allgemeine Deutsche Biographie*, etc. ye bakınız.

çoğu ve en iyileri zamanımızda Alman Üniversitelerinde tertip edilmiş olan bu "El Kitapları" müelliflerinin maksadı ancak, öğrenilmiş olan bilgilerin defterini dikkatle kurarak, tenkit neticelerini, kitabı okuyanların daha kolay ve daha çabuk kendilerine maletmelerini temin etmek, yeniden araştırmalar için bir hareket noktası vermektir. Bugün, medeniyet tarihinin hususî kollarının en çoğu (diller, edebiyatlar, din, hukuk, *Alterhümer,* v. s.) için, nizamlar tarihi için, kilise tarihinin başka başka kısımları için o türlü el kitapları vardır. Schoemann'ın, Marquardt ile Mommsen'in, Gilbert'in, Krumbacher'in, Harnack'ın, Möller'in adlarını söylemek yeter. Bu el kitaplarında, Almanya'da yüz yıl önce çıkarılmış ilk el kitaplarındaki kuruluk yoktur; onlar müracaat edilecek vesikalarla kitapları gösteren birer fihrist cetvellerinden ibaretti; yeni el kitaplarında takrir ve münakaşa şüphesiz sıkı ve kısadır, fakat epeyce geniş olduklarından kültür sahibi okuyucular bunlara alışabilirler, hem de bu kitapları tercih ederler. G. Paris'nin pek iyi söylediği gibi, öteki kitaplardan insanı nefret ettirirler [1]. "İnsan, o kadar iyi besliyen, o kadar vakıalarla dolu, şahsî fikirler vermekten o kadar uzak göründükleri halde, gene o kadar çok fikir gösteren ve hele ilham eden o sahifelerin tadını alınca, güzel yazılmış olsalar bile, maddeleri bir sistem ihtiyaçlarına göre mütenazır surette biçilmiş ve keyfe göre boyanmış, âdeta kıyafeti değiştirilerek karşımıza çıkarılmış, müelliflerini bize anlatacağını iddia ettiği fakat bize göstermediği manzaraları mütemadiyen... kesilmiş kitapları okumakta zahmet çeker." — Başka ilimlerin Tretelerine ve el kitaplarına karşılık (fakat ispat de-

[1] *Revue critique,* 1874, s. 327.

lilleri ile daha karışık) olan, büyük, tarih "El kitapları" onlara yeni bilgiler ilâve edilmek lâzımdır ve öyle yapılmaktadır. Çünkü bunlar tariflerinin de anlattığı gibi san'at eserleri değil, ilmî eserlerdir.

İlmî ilk repertuarlar ve ilk "el kitapları" yalnız başlarına çalışan kimseler tarafından tertip edilmiştirlerdi. Fakat, yalnız bir kimsenin, pek geniş birtakım vakıalar mecmualarını düzgün olarak tertip etmesine, hem de onlara hâkim olmasına imkân olmadığı çok geçmeden anlaşıldı. İş birkaç kimse arasında taksim edildi. Zamanımızda, repertuarlar biribirlerile birleşen iş arkadaşları tarafından yapılır (bazan bunlar ayni memleketten olmazlar ve ayni dilde yazmazlar). Büyük el kitapları (İ. v. Müller'in, G. Gröber'in, H. Paul'ün, v. s. nin) her biri mütehassıs tarafından yazılmış ayrı ayrı trete kolleksiyonlarından teşekkül ederler. – İş arkadaşlığı prensipi çok iyi şeydir, fakat şu şartlarla: 1° müşterek eser, biribirlerine uygun olmakla beraber, ayrı ayrı büyük monografiler şeklinde ayrılabilecek mahiyette olmalıdır; 2° iş arkadaşlarının herbirine verilen kısım oldukça geniş olmalıdır; iş arkadaşlarının sayısı çok ve herbirinin işi fazla mahdut olursa, her birinin serbestliği ve mesuliyeti azalır yahut kaybolur.

Ancak bir defa meydana çıkmış hâdiseleri ve hususî tekâmüllerin hepsine hâkim olan umumî vakıaları göstermek için yazılan *tarih kitaplarının* da bulunması lüzumu, usule bağlı olarak yazılmış el kitaplarının çoğaldığındanberi bile, geçmemiştir. Fakat ilmî surette takdir tarzları, monoğrafilere ve el kitaplarında olduğu gibi onlara da, hem de taklit suretile, girişmiştir. Islah, hepsinde, edebî süslerden ve delilsiz ifadelerden

vazgeçmek olmuştur. Bu suretle tayin edilmiş "tarih kitabının" ilk örneğini Grote meydana getirmiştir. — Ayni zamanda, daha önceleri rağbet gören, bazı kadrolar kullanılmaz olmuştur. Nitekim, orta zamanlarda ve XVIII inci asırda, türlü türlü sebeplerden dolayı, o kadar hoşa giden tarzda devamlı hikâye yazan "Evrensel tarih kitapları" yazılmaz olmuşlardır; on dokuzuncu asırda, Almanya'da Schlosser ve Weber, İtalya'da Cantu o türlü tarih kitaplarının son örneklerini vermişlerdir. Bu kadrodan tarihî sebeplerden dolayı vazgeçilmiştir, çünkü insanları bir tek tekâmülle biribirlerine bağlı bir birlik olarak telâkki etmek fikri geçmiştir; amelî sebeplerden dolayı da vazgeçmişlerdir, çünkü o kadar büyük ağırlıkla basan vakıalar yığınını yalnız bir kitapta toplamanın imkânsızlığı anlaşılmıştır. Hâlâ neşredilmekte olan ve birkaç emin arkadaş tarafından yazılan evrensel tarih kitapları (bunların en ziyade takdir edilecek bir örneği Oncken kolleksiyonudur), büyük el kitapları gibi, biribirlerinden ayrı, her biri başka bir müellif tarafından yazılmış kısımlara ayrılırlar: Bunlar kitapçılık terkipleridir. Zamanımızda tarihçiler devletler (millî tarihler) ve zamanlar bakımından taksimi kabul etmişlerdir [1].

B. Halk için yazılmış olan tarih eserlerinin de, meslekten olan kimseler için yazılmış eserler gibi, ayni fikirle tasavvur ve ayni tarzda yazılmış olmaması için nazarî bir sebep yoktur, şu kayitle ki sadeleştirmek ve bazı şeyleri hasfetmek lüzumu kendi kendini gösterir. Zaten de, açık, çok bilgi verir ve hoşa gider hulâsalar mevcuttur,

[1] "Tarihlere" yani siyasî hâdiselerin hikâyesine, san'at, edebiyat v. s. hususî tarihçilerinin elde etmiş oldukları neticeleri ilâve etmek âdeti devam etmektedir. Bir "Fran-

bunlarda, dolayısile, sağlam şehadetlere dayanmıyan hiçbir şey ileri sürülmemiş, ilmin elde ettiği noktalar tamamen açık olarak gösterilmiş, ihtiyatlı surette resimlerle süslenmiş, meydana çıkarılmış ve değerleri belli edilmiştir. Fransızlar kendilerinde tabiî olan dirayet, meharet ve doğru görüş hassaları sayesinde bu işte umumiyetle pek iyi muvaffak olurlar. Memleketimizde halka yüksek bilgi vermek için neşredilen birçok yeni çalışmaların neticelerini ustalıkla sıkıştıran, birtakım mecmua makaleleri ve kitaplar, ağır monoğrafilerle onların yazılmasına imkân vermiş olan mütehassısları bile hayret ettirmektedir. — Bununlaberaber halk için yazmaktan daha ziyade tehlikeli bir şey olamaz. Tatbikatta da, halk için yazılmış olan kitapların en çoğu tarih takriri için şimdiki fikirlere uygun değildir; bunlarda eski zaman, Renaissance ve romantik fikrinin kalıntılar sık sık görülmektedir.

Niçin olduğu kolayca anlaşılır. Kompetan olmıyan halk için yazılmış tarih kitaplarının kabahatleri — ki bazıları pek büyük olduklarından birçok doğru düşünceli kimselerin gözlerinde halk için yazmak usulünü itibardan düşürmüşlerdir - "halk için yazanların" kâfi derecede hazırlanmış olmalarının ve iyi bir edebî terbiye almış olmalarının neticeleridir.

---

sa tarihinin" içinde Fransa'da san'at, edebiyat, ahlâk v. s. tarihi için fasıllar bulunmazsa o tarihe tamam olmuş diye bakılmaz. Bununlaberaber ilmî bir "tarih" içinde gerçekten yeri olacak olan şey, hususî tekâmüllerin mütehassıslara göre - ikinci elden yazılmış olarak - hulâsa şeklinde takriri değildir; hususî tekâmüllerin hepsine hâkim olmuş bulunan umumî vakıaların tetkikidir.

Halk için yazan bir kimse kendisi yeni araştırmalara girşmekten müstesnadır; fakat mevzuu üzerine ne neşredilmişse hepsini tanıması, maruf tabirile "yeni şeyleri bilmesi", hem de mütehassısların neticeleri hakkında kendisinin de düşünmüş olması lâzımdır. Yazamak istediği mevzu üzerine kendisi mahmus tetkikler yapmamışsa, yapılan tetkikleri öğrenmesi lâzımgelir, bu da uzun düşer Mesleki halk için yazmak olan bir kimsede yeni birkaç monoğrafiyi sathî olarak tekik etmek, bunlardan birkaç hulâsa çıkararak onları dikmek yahut birleştirmek, imkân olduğu kadar da, bu karışık şeyi süsliyerek birtakım "umumî fikirler"le ve dışardan birtakım güzelliklerle ona cazibe vermek hevesi büyüktür. Mütehassısların en çoğu halk için kitap yazmak işinden alâkalarını kestiklerinden, bu işler umumiyetle kârlı olduklarından, asıl halk da kendisi için namuslu surette yazılmış kitaplarla göz boyamak için yazılmış kitapları açıkça ayırt edecek halde bulunmadığından, o heves daha kuvvetli olur. Sözün kısası, kendilerinin öğrenmek zahmetine girmedikleri şeyi başkaları için hulâsa etmekte ve kendilerinin bilmedikleri şeyleri başkalarına öğrenmekte tereddüt etmiyen birtakım kimseler vardır, bu da abes bir şeydir. Bundan dolayı, halk için yazılmış tarih kitaplarının en çoğunda, yapılmamasına imkân olmıyan, türlü türlü lekeler bulunur, bilgili kimseler bu lekeleri daima keyifle, fakat biraz acılıkla karışmış bir keyifle görürler, çünkü o lekeleri görebilecek olanlar yalnız onlardır, o lekeler şunlardır: Haber vermeden iktibaslar, doğru olmıyan müracaat işaretleri, sakat olarak yazılmış isimler ve metinler, ikinci elden zikretmeler, değersiz faraziyeler, sathî mukayeseler, ihtiyatsız iddialar, çocukça umumileştirmeler, hem de en

yanlış yahut pek ziyade itiraza uğrıyabilecek fikirler ileri sürerken, kendinden emin bir otorite tavrı [1].

Bir taraftan da, aldıkları haberlerde hiç eksik bulunmıyan, mütehassıslar için yazmış oldukları monografileri de pek değerli olan kimseler, halk için yazdıkları vakit ilmî usule karşı ağır tecavüzler yapmağa kadir görünürler. Almanlar bunu yapmağa alışkındırlar: Mommsen'e, Droysen, Curtius'e ve Lamprecht'e bakınız. Sebebi şudur ki, bu müellifler halka hitap ederken onun üzerine tesir yapmağa niyet ederler. Onların kuvvetli bir tesir hâsıl etmek arzusu, ilmî kat'ilikten bir şey gevşetmeğe ve eski zamanda tarih yazanların, artık fena gözle görülen, âdetlerine dönmeğe sevkeder. Tafsilâtı tesbit etmek hususunda o kadar meraklı ve ihtimamlı oldukları halde, umumî meseleleri takrir ederken, bayağı adamlar gibi kendilerini unuturlar. Taraf tutarlar, ayıplarlar, göklere çıkarırlar; renk verirler, güzelleştirirler, şahsî, vatanseverce, ahlâkî yahut metafizik bakımından mütalealar serdetmeğe cesaret ederler. Her şeyin üzerinde de, kendilerine bir vergi olan dirayetlerile, artist işi yapmağa çalışırlar, böyle yapmağa çalışırken, dirayet sahibi olmıyanlar, gülünç olurlar, dirayet sahibi olanların da dirayetleri tesir yapmak düşüncesinden bozulur.

Bu da, şüphesiz, ne, "şeklin" ehemmiyeti olmadığı-

[1] Halk için yazan ihmalciler ve acemiler elinde, modern tenkidin en faydalı ve en emniyetli neticelerinin ne şekil alabileceğini tasavvur etmek güçtür. Tarih imtihanlarına namzet olanların hazırlanmadan yazılmış "vazifelerini" okumak fırsatı ellerine geçmiş olanlar bunu herkesten iyi bilirler: Halk için yazılmış mayalı kitaplarda mutat olan kabahatler o vazifelerde çok defa saçma derecesine varırlar.

nı, ne de tarihçinin — meramını anlamak şartile — düzgün olmıyan, bayağı, gevşek yahut ağdalı bir dilde yazmağa hakkı olduğunu söylemek değildir. Belâgattan, yalancı taşlardan ve kâğıttan çiçeklerden nefret etmek, saf ve kuvvetli, lezzetli ve dolgun bir üslûp zevkını unutturamaz. Fustel de Coulanges bütün ömrünce teşbihlerden sakınmayı tavsiye etmek, kendisi de öyle yapmış olduğu halde, bir muharrirdi. Bilâkis, memnuniyetle tekrar edeceğiz ki [1], tarihçinin, hesabını vermeğe çalışacağı hâdiselerin son derecede karışıklığından dolayı, fena yazmağa hakkı yoktur. *Her vakit* iyi yazmalı, fakat hiçbir vakit bayram elbisesi giymemelidir.

[1] Yukarda s. 258 le karşılaştırın.

SONUÇ

I. Tarih, vesikaların işlenilmesinden ibarettir. Halbuki vesikaların saklı kalmış yahut kaybolmuş bulunmaları tesadüfen gelen kazalara bağlıdır. Tarihin kuruluşunda tesadüfün büyük ehemmiyeti olması bundan ileri gelir.

Bilinmiş vesikaların miktarı değilse bile, mevcut olan vesikaların miktarı muayyendir; zaman, muhafaza için alınan tedbirlere rağmen, o miktarı mütemadiyen azaltmaktadır; zaman vesikaları hiçbir vakit çoğaltmıyacaktır. Tarihin elinde mahdut bir vesika yığını vardır; tarih ilminin ilerlemeleri işte bundan dolayı mahduttur. Vesikaların hepsi onları işe yarıyabilecek hale getirecek olan muamelelere tâbi tutulmuş oldukları zaman, bilgelerin işi tamam olmuş bulunmaktadır. Vesikaları az olan birkaç eski devir için, en çok bir iki nesil sonra, durmak lâzımgeleceği şimdiden tahmin edilmektedir. O vakit tarihçiler, gittikçe daha ziyade, modern devirler üzerine dönmeğe mecbur olacaklardır. Demek olur ki tarih, XIX uncu asırda romantiklere tarih tetkikleri için o kadar heyecan vermiş olan ümidi tahakkuk ettirmiyecektir. Tarih, cemiyetlerinin aslı hakkında mevcut olan esrar perdesini yırtmıyacaktır; vesika bulunmamasından dolayı da insanların tekâmülünün başlangıcı daima karanlıkta kalacaktır.

Tarihçi tarihe lüzumu olan malzemeyi, başka ilimlerde yapıldığı gibi, müşahedeyle kendisi toplamaz: Kendinden önce gelmiş olan müşahedecilerin haber verdikleri vakıalar üzerine çalışır. Tarihte bilgi, başka ilimlerde

olduğu gibi, doğrudan doğruya tarzlarla elde edilmez: Tarih bilgisi vasıtasile elde edilir. Tarih, denildiği gibi, bir müşahede ilmi değil, bir muhakeme ilmidir.

Bilinmiyen şartlar içinde müşahede edilmiş olan o vakıaları kullanmak için, onları tenkitten geçirmek lâzımdır, tenkit de kıyas ile yapılan bir sıra muhakemeden ibarettir. Tenkidin verdiği vakıalar ayrı ayrı ve dağınık halde kalırlar; onları bir bina halinde tanzim için onları tasavvur etmek, şimdiki vakıalara benzeyişlerine göre gruplara ayırmak lâzımdır, bu iş de kıyaslı muhakeme ile yapılır. Bu lüzum tarihi müstesna bir usul tatbik etmeğe mecbur eder. Tarihin, kıyaslı muhakemelerini kurması için, geçmiş zaman vakıaları hangi şartlar içinde hâsıl olmuşlarsa o şartlar hakkında ayrı ayrı bilgilerini, insan vakıaları hangi şartlar içinde hâsıl olursa o şartları umumî surette anlayışı ile daima birleştirmesi lâzımdır. Tarih geçmiş zamanlardan her birinin vakıalarına ayrı ayrı *repertuar* kurarak, o vakıalara şimdidiki halin tetkiki üzerine kurulmuş umumî *sual cetvelleri* usulünü de tatbik ederek muamele yapar.

Vesikaların muayenesinden başlıyarak, geçmiş zamanın vakıalarını ve tekâmüllerini öğrenmeğe kadar varmak için yapılması zarurî olan işlerin sayısı pek çoktur. Bundan, tarihte iş bölümü ve işi tanzim etmek lüzumu meydana çıkar. — Vesikaları araştırmak, onları asıllarına çevirmek ve muvakkat sınıflara ayırmak işlerile uğraşan mütehassıs çalışıcıların — bilgeliğin hazırlık işlerinin mümkün olduğu kadar çabuk, en ziyade emniyetli ve tasarruflu şartlar içinde bitirilebilmesi için — çalışmalarını bir sıraya koymaları lâzımdır. — Bir taraftan da, kısım kısım sentezler (monografiler) yaparak daha geniş sentezlere hizmet et-

mek istiyen müelliflerin kendilerini ayni usul ile çalışmağa alıştırmaları lâzımgelir, bu suretle herbirinin elde ettiği neticeler, önceden tahkik edilmeğe lüzum görmeksizin başkaları tarafından kullanılabilir. — En sonra da, tecrübeli çalışıcıların şashî araştırmalarından vazgeçerek bütün vakitlerini o kısım kısım sentezleri tetkik etmeğe bağlamaları ve onları ilmî bir tarzda, umumî binalar halinde birleştirmeleri lâzımdır. — Bu işlerden de, cemiyetlerin tekâmüllerinin mahiyeti ve sebepleri hakkında sonuçlar açık olarak meydana çıkarsa, gerçekten ilmî ve tarihçilerin tarih ilminin haklı bir taç giymesi diye tanıyacakları, bir "tarih felsefesi" elde edilmiş olur.

Bir gün gelecek de, o gün, işlerin tanzim edilmiş olması sayesinde, vesikaların hepsi keşfolunmuş, tasfiye edilmiş ve nizama konmuş, izleri kaybolmamış olan vakıaların hepsi de tesbit edilmiş olacak, diye düşünmek mümkündür. — O gün tarih kurulmuş olacaktır, fakat sabit kalacak değildir; şimdiki cemiyetlerin doğrudan doğruya tetkiki, daha ziyade ilmî olarak, içtimaî hâdiseleri ve onların tekâmülünü daha iyi anlattıkça tarih değişmekte devam edecektir; çünkü içtimaî vakıaların mahiyeti, sebepleri, nisbî ehemmiyetleri hakkında şüphesiz elde edilecek olan yeni fikirler geçmiş zaman cemiyetleri ve hâdiseleri üzerine zihinlerde hâsıl olacak hayali değiştirmekte devam edeceklerdir. [1]

II. Tarihin hayatta tavır ve hareket için amelî bilgiler *(Historia magistra vitae)* ve şahıslarla milletlere he-

[1] Tarih kurarken dışarda bırakılması mümkün olmıyan, hem de tarihe ilmî karakteri reddetmek için pek çok kullanılan, *subjectif* olmanın tesiri üzerine yukarda bahis geçmişti: o tesir ki, Pécuchet (G. Flaubert, adı geçen kitap, s.

men faydalı olması mümkün olabilecek dersler vereceğini sanmak artık zamanı geçmiş bir kuruntudur: İnsanların fiillerini meydana çıkaran şartlar zamandan zamana pek seyrek olarak benzediklerinden "tarihin verdiği dersler" doğrudan doğruya tatbik edilemezler. Bunun aksi olarak, "tarihin asıl hassası hiçbir işe yaramamaktadır" [1] demek te bir yanlışlık olur. Tarihin, doğrudan doğruya olmıyan, bir faidesi vardır.

Tarih bu zamanki şeylerin asıllarını izah ettiği için şimdiki zamanı anlatır. Bu bakımdan, tarihin devam ettiği müddetçe bir ucundan öteki ucuna kadar, faidesi ayni derecede olmadığını itiraf etmeliyiz: Uzakta kalmış birtakım nesiller vardır ki dünyanın şimdiki halinde izleri artık görülmez; meselâ şimdiki İngilterenin siyasî teşekkülünü anlatmak için Anglo-Sakson *Witangemot*larının tetkiki değersiz kalır, XVIII inci asır ve XIX uncu

157) ile Silvestre Bonnard'a (A. France, Le crime de Silvestre Bonnard, s. 310) keder vermişti ve Faust'a şunu söylemişti:

. . . Die Zeiten der Vergangenheit
Sind uns ein Buch mit sieben Siegeln.
Was ihr den Geist der Zeiten heisst,
Das ist im Grund der Herren eigner Geist
In dem die Zeiten sich hespiegeln...

[1] Bu söz B. de la Blanchère tarafından "Sorbonne'da bir profesör" e atefedilmiştir, *Revue critique,* 1895, I, s. 176. — Başkaları da tarih bilgisinin zararlı olduğu ve felç verdiği hakkında iddia üzerine tantanalı sözler söylemişlerdir. F. Nietzsche'nin, *Unzeitgemasse Betrachtungen,* II. *Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben,* Leipzig, 1874, in - 8. *Nachtheil der Historie für das Leben,* Leipzig, 1874, in-8. e bakınız.

asır hâdiselerinin tekiki en ehemmiyetlisidir. Meselâ cemiyetlerin tekâmülü yüz yıldanberi o kadar hızlanmıştır ki, şimdiki şeklin anlaşılması için bu yüz yıl tarihi daha önceki on asır tarihinden daha ziyade ehemmiyetlidir. Şimdiki halin izahı hususunda tarih hemen hemen muasır zamanın tetkikına munhasır kalır.

Tarih henüz teşekkül etmek yolunda bulunan siyasî ve içtimaî ilimlerin tamamlanması için de lüzumlu bir unsurdur; çünkü içtimaî hâdiseleri doğrudan doğruya (istatik halde) müşahede etmek o ilimleri kurmak için yetişmez, o tetkike bu hâdiselerin zaman içinde inkişafını, yani tarihini de [1], ilâve etmek lâzımdır. İşte bundan dolayıdır ki insana ait ilimlerin hepsi (lengistik, hukuk, dinler ilmi, iktısat v. s.) bu asırda tarihî ilimler şeklini almışlardır.

Fakat tarihin başlıca meziyeti fikrî kültür için bir alet olmaktır; bu işi de tarih birkaç yoldan görür. — İlk önce — bu kitapta prensipleri çizilmiş olan — tarihte derin tetkik (investigation) usulünün tatbiki zihin için pek sağlık verici bir şeydir, onu her şeye çabuk inanmak saflığından iyi eder. — İkinci olarak, tarih pek başka başka birçok sayıda cemiyetler gösterdiği için, türlü türlü âdetleri anlamağa ve kabul etmeğe hazırlar; cemiyetlerin çok defa değişmiş olduklarını göstererek, değişikliğe alış-

[1] Tarih ile içtimaî ilimler biribirlerine bağlı bir haldedirler; biribirlerine mütemadî hizmetler yaparak ve biribirlerine muvazi olarak terakki ederler. İçtimaî ilimler - vakıaları tasavvur etmek ve vesikalar üzerine muhakeme kurmak için lüzumlu olan - bu zamana ait bilgiyi verirler; tarih bu zamanı anlamak için lüzumlu olan tekâmül hakkında bilgileri verir.

tırır ve değişmek korkusunu geçirir. — En sonra da, geçmiş zamandaki tekâmüllerin öğrettikleri bilgiler, âdetlerin değişmelerile ve nesillerin yenileşmelerile, insanlarda görülen değişikliklerin yürüyüşlerini anlattığından, cemiyetlerin tekâmülünü biyolojiye benzetmekle (ıstafa, yaşamak için mücadele, âdetlerin irsî olması v. s.) izah etmek hevesinden kurtarır, çünkü cemiyetlerin tekâmülü hayvanların tekâmülündeki ayni sebeplerin tesiri altında olmaz.

ZEYLLER

ZEYL I

Fransa'da orta tedrisatta tarih

I. Orta derecedeki mekteplerde tarih dersleri, daha yenidir. Eskiden tarih, hükümdarların ve büyük zatların oğullarını, eski zaman an'anesine göre, hükûmet etmek san'atine hazırlamak için onlara öğretilirdi; fakat tarih mukaddes, devletlerin müstakbel sahiplerine munhasır bir ilim, tâbiler ilmi değil, matbular ilmiydi. On altıncı asırdanberi teşkil edilmiş olan orta derecede mektepler, rahiplerin yahut lâiklerin olsun, katolik yahut protestan olsun, tarihi ders programlarına sokmamışlar ve onu ancak eski diller derslerinde bir ilâve olarak kabul etmişlerdi. Fransa'da Cizvitlerin an'anesi böyle idi; bunu Napoléon'un Üniversitesi de kabul etmişti.

Tarih orta derslere ancak XIX uncu asırda halk fikirlerinin tazyiki altında girmiştir; Fransa'da ders programlarında, İngiliz memleketinde, hattâ Almanya'da olduğundan daha ziyade geniş bir yer tutmuş olmakla beraber, ikinci derecede bir ders olarak kalmış ve ona (felsefeye olduğu gibi) ayrıca bir sınıf ayrılmamış çok defa bir hoca bile verilmemişti, imtihanlarda ise hemen hiç sayılmazdı.

Tarih dersleri bu suretle başlangıcın uzun zaman tesirini gördü. Tarih, yalnız edebiyat derslerile terbiye edil-

miş hocalara yüksek emirle mecburî olarak kabul ettirilmiş olduğundan, şekil tetkikleri üzerine kurulmuş, içtimaî vakıalara karşı alâkası bulumıyan klâsik dersler arasında kendisinin lâyık olduğu yeri tutamazdı. Tarih, program emrettiği için, öğretilirdi; fakat, derslerin mevcut olmasına tek sebep ve derslerin mutlak hâkimi olan bu program, çok defa, onu yazanların şahsî tercihlerine, hattâ kendilerinin ne suretle ders aldıklarına göre değişebilir bir arıza gibi kalmıştı. Tarih kibar âleminde terbiye âdetlerinin bir kısmı olmuştu; "Bilinmemesi caiz olmıyan" birtakım adlar ve vakıalar vardır denilirdi; fakat bilinmemesi caiz olmıyan şeyler pek çok değişmişti: *Mérovingien* kırallarının isminden ve yedi yıl muharebelerinden *Salique* kanununa ve Saint Vincent de Paul'ün eserlerine kadar.

Tarih dersleri hiç hazırlıksız hocalara emredilmiş olduğundan onlar da dersleri hazırlıksız yapmıya mecbur olmuşlardı, bu deslerin neden icap ettikleri, ne umumî terbiyede ehemmiyeti, ne de dersleri vermek için lüzumlu olan teknik tarzlar üzerine hiçbir fikirleri vardı. Bu suretle an'anesinden, dersini hazırlamış olmaktan ve çalışma aletlerinden bile mahrum bulunan tarih hocası, matbaanın icadından önce, hocaların verdikleri derslerin maddelerini teşkil eden vakıaların hepsini kendileri öğretmeğe mecbur oldukları zamandaki gibi olmuş, orta çağlardaki ayni tarzı da kabul etmişti. İçersine öğreteceği vakıaları sırasile yazmış olduğu defter elinde, onu talebenin önünde okur, bazan hazırlıksız söyliyormuş gibi bir tavır takınırdı; buna tarih tedrisinin en mühim kısmı olan "ders" denilirdi. Programla tayin edilmiş olan derslerin de hepsi birden bir *"cours"* teşkil ederdi. Talebe dinlerken yazma-

ğa (buna da "not tutmak" denilirdi) ve işitmiş olduğu şeyi yazarak getirmeğe (buna da "yazı vazifesi" derlerdi) mecbur olurdu. Fakat talebeye not tutmak usulünü öğretmekte ihmal edildiği için hemen hepsi hocanın söylediği şeyi pek acele bir müsvedde halinde yazarak evlerinde vazife halinde kopya etmekle iktifa ederler, ne işitmiş oldukları şeylerin, ne de yazdıkları şeylerin manasını anlamağa çalışamazlardı. Böyle makine gibi yapılan işe, en gayretli olanlar kitaplardan kopya ettikleri parçaları ilâve ederler, mutat üzere, hiçbir mülâhaza ilâve etmezlerdi.

Temelli sayılan vakaları talebenin zihnine sokmak için, hoca dersini pek kısa bir surette ihtisar eder, "hulâsa" veya "icmal" denilen bu şeyi açıkça imlâ ettirerek ezberletirdi. Bu suretle, bütün ders zamanını meşgul eden iki yazılı mümaresenin biri (hulâsa) açıkça bir imlâ, öteki (vazife) utandıracak bir imlâ olurdu.

Hocanın yoklaması hulâsayı aynile okutmaktan, vazife üzerinde sualler sormaktan, yani kendisinin söylediği sözleri az çok tekrar ettirmekten ibaret kalırdı. Bu iki sözlü mümareseden biri açıkça bir ezberleme dersi, öteki de utandıracak bir ezberleme dersi olurdu.

Vakıâ talebeye bir kitap, "muhtasar tarih kitabı" [1], verildi; fakat hulâsa kitabı hocanın dersinin ayni tarzda yazılmış olduğundan, sözlü derse bir alet olacak surette onunla birleşmez, onun tekrarından ibaret kalırdı; âdet üzere, fena bir tekrardan da ibaretti, çünkü bir talebenin anlıyabileceği halde değildi. Muhtasar tarih kitaplarının

[1] Ayni âdet Alman memleketlerinde *Leitfaden* (yol gösteren iplik), İngiliz memleketlerinde *texte-book* adı altında kabul edilmiştir.

müellifleri [1] "hulâsaların" an'ane halini almış olan tarzlarını kabul etmiş olduklarından, imkân olduğu kadar çok sayıda vakıaları yığmağa çalışırlar, o vakıalardan karakteristik tafsilâtın hepsini çıkarırlar ve en umumî yani en müphem ifadelerle hulâsa ederlerdi. Bu suretle, iptidaî kitaplarda, hep bir şekilde formüllerle biribirlerine bağlanmış, hususî isimlerle tarihlerden mürekkep bir tortudan başka bir şey kalmazdı; tarih bir sıra harplerden, muahedelerden, ıslahattan, inkılâplardan ibaret gibi görünür, bunlar da ancak kavimlerin, hükümdarların, muharebe meydanlarının adlarile ve yılların sayılarile biribirlerinden farklı olurlardı [2].

İkinci İmparatorluğun sonuna kadar, lâik veya rahiplerin elinde, Fransız müesseselerinin hepsinde tarih tedrisi bu halde idi, — yalnız birkaç müstesnası bulunurdu ki bunların da nadir oldukları kadar takdir edilmeğe değerleri vardı, çünkü o zamanda bir tarih hocasına, eski vazife ve hulâsa âdetinden kurtulmak için herkeste bulunmıyacak derecede teşebbüs fikri ve gayret lâzımdı.

II. Bu son yıllarda derslerin ıslahı hakkında nezarette ve fakültelerde başlıyan umumî hareket en sonunda orta derslere de girdi. Tarih hocaları İmparatorluk

[1] Michelet'nin *Précis de l'histoire moderne* kitabını bundan istisna etmek ve Duruy'un yazdığı mektep kitaplarında, daha ilk tabılarında bile, hikâyelerini faydalı ve bilgi verecek surette yazmak için, çok defa muvaffakıyet vermiş olan bir gayret gösterdiğinden dolayı, onun da hakkını teslim etmek lâzımdır.

[2] Bu tarzın tatbikatı için daha yukarda s. 153 e bakınız.

hükûmetinin kendi dersleri üzerinde tazyikle yaptığı şüphe edici nezaretten kurtuldular, bundan da yeni yeni usulleri tecrübe için istifade ettiler. Çocuklara tarih öğretmek için yeni bir usul doğdu. Bu usul orta dersler meselelerini tetkik cemiyetinin münakaşalarında *Revue d'enseignement secondaire'de ve Reuve universitaire'*de meydana çıktı ve nezaretin tasvibini kazandı. 1890 ders programına bağlı *talimat* da resmî olarak tasdik edildi; Bay Lavisse'in eseri olan, tarih hakkında rapor, an'aneye karşı ıslahat tarafını tutan hocaları himaye eden temel kanunu oldu [1].

Bu yenilenme buhranından tarih dersleri, şüphesiz, büyük kardeşleri, dil, edebiyat ve felsefe dersleri gibi, teşekkül etmiş, öğrenmek için bir usul ve teknik elde etmiş olarak çıkacaklardır. Fakat ıslahatın yüksek derslerde olduğundan pekçok daha yavaş olacağını tahmin etmek lâzımdır. Hocalar daha çok, onlara öğretmek veya kendilerini yenileştirmek daha uzundur; talebe daha az gayretli ve daha az zekidir; ailelerin eski âdetlere bağlılığı yeni usullere karşı, fakültelerde görülmiyen, bir atalet kuvveti göstermektedir. — Her türlü ıslahata karşı umumî bir engel olan, olgunluk imtihanları ise en ziyade tarih dersleri için zararlıdır, olgunluk imtihanları tarih dersini bir sual ve cevap defteri haline getirmiştir.

III. Bununlaberaber, Fransa'da [2] tarih derslerinin

[1] Islahattan sonra tarihin orta derslerdeki halini en ziyade tamamı tamamına doğru gösteren tabloyu bir İspanyol, R. Altamira vermiştir: La *Ensenanza de la historia,* 2 inci basın, Madrid, 1895, in - 9.

[2] Burada yalnız Fransadan bahsedeceğiz. Fakat Fransız halkının yanlış bir fikrini kaybettirmek üzere, İngiliz mem-

hangi istikamette inkişaf etmesi lâzımgeleceğini ve makul bir teknik elde etmek için halledilmesi lüzumlu olan meseleleri şimdiden bildirmek mümkündür. Burada o meseleleri bir usule bağlı bir cetvel halinde göstereceğiz.

1° *Umumî teşkilât.* — Tarih dersleri hangi gayeyi takip edebilirler? Talebenin kültürüne ne gibi hizmetler yapabilirler? Talebenin tavır ve hareketi üzerinde ne gibi tesirleri olabilir? Tarih dersleri talebeye ne gibi vakıaları anlatmalıdır? Tarih dersleri talebeye ne gibi fikir âdetleri vermelidir? Bunların neticesi olarak da, maddeleri ve tarzları seçmek için hangi prensipler gözönünde tutulmalıdır? — Tarih dersleri bütün ders seneleri içinde yapılmalı mıdır, yoksa ayrıca bir sınıfta sıkıştırılmalı mıdır? Bir saatlik yoksa iki saatlik derslerde mi verilmelidir? Tarih, Almanya'da olduğu gibi, talebeyi derslerinin ayrı ayrı zamanlarda ayni mevzu üzerine avdet ettirecek surette, birkaç devreye mi ayrılmalıdır? Yoksa, Fransa'da olduğu gibi, derslerin başından beri aralıksız devamlı olarak mı verilmelidir? — Hoca tam bir kurs mu yapmalı, yoksa kendisi birkaç mevzuu seçerek, ötekileri yalnız başına tetkik etmek üzere talebeye mi bırakmalıdır? Vakıaları sözle izah mı etmeli, yoksa kurs yerine izahat vermek üzere, talebeye vakıaları önceden kitaplarda öğrenmelerini mi emretmelidir?

2° *Maddelerin seçilmesi.* — Millî tarihe ve başka memleketlerin tarihlerine ne nispetler verilmelidir? Ya es-

---

leketlerinde çocuklara tarih öğretmek usulünün daha az ilerilemiş olduğunu haber vermiye müsaade edilmelidir, İngiliz memleketlerinde, Alman memleketlerinde bile, ders tarzları makine halinde kalmışlardır, Almanyada vatanseverce ders vermek düşüncesi tarih derslerine bir engel olmaktadır.

ki tarihe ve muasır zaman tarihine? Hususî tarihlere (san'at, din, âdetler, iktısadî hayat) ve umumî tarihe? Nizamlara yahut alışıklıklara ve hâdiselere? Maddî alışıklıkların tekâmülüne, fikrî tarihe, içtimaî hayata, siyasî hayata? Şahsî arızalara, biyografiye, dram gibi menkibelere yahut teselsüllerin ve umumî tekâmüllerin tetkikına? Hususî isimlere ve tarihlere nekadar yer vermelidir? — Tenkit fikirleri uyandırmak için masal kabilinden hikâyelerin verdikleri fırsatlardan istifade etmeli midir? Yoksa bundan sakınmalı mıdır?

3° *Sıra* — Maddelere hangi sırayla temas etmelidir? En eski devirlerden ve en eskiden temeddün etmiş memleketlerden başlıyarak zaman sırasını ve tekâmül sırasını mı takip etmelidir? Yoksa en yakın devirlerden ve en yakın memleketlerden başlıyarak en iyi bilinenden enaz bilinene doğru mu gitmelidir? Her devri izah ederken zaman sırası mı, coğrafya sırası mı, mantıkî bir sıra mı takip etmelidir? İşlerin hallerini mi tarif etmekle mi yoksa hâdiseleri tarif etmekle mi başlamalıdır.

4° *Ders verme tarzları.* — Talebeye ilk önce umumî formüller mi, yoksa ayrı ayrı tasvirler mi vermelidir? Hoca formülleri kendisi mi söylemeli, yoksa onları talebeye mi arattırmalıdır? Birtakım formülleri ezberletmek lâzım mıdır? Ne gibi hallerde? — Tarihî vakıaların tasvirlerini talebenin zihnine nasıl sokmalıdır? Resimleri nasıl kullanmalıdır? Asıl resimlerden istinsahları ve asıllara göre yeniden kurulmuş resimleri nasıl kullanmalıdır? Fantaziye göre yapılan sahne resimlerini nasıl kullanmalıdır? — Hikâyeleri ve tarifleri nasıl kullanmalıdır? Müellif metinlerini? Tarihî romanları? — Sözleri ve formülleri hangi nispetlerde tekrar etmelidir? Vakıaların yerlerini na-

sıl göstermelidir? Aman sırasile yapılan cetvelleri, ayni zamanda çıkan vakıalar cetvellerini, coğrafya krokilerini, istatistik usulünde yapılan ve çizgilerle yapılan tabloları nasıl kullanmalıdır? — Hâdiselerin ve âdetlerin karakterlerini nasıl anlatmalıdır? Fiillerin sebeplerini? Ya bir âdetin şartlarını? Bir hâdisenin devirlerini nasıl seçmelidir? Ya bir âdetin misallerini? — Vakıaların ve tekâmülün teselsülünü nasıl anlatmalıdır? — Mukayese nasıl kullanılabilir? — Hangi üslûpla söylenmelidir? Maddî tabirleri, mücerret tabirleri, teknik tabirleri hangi derecelerde kullanmalıdır — Talebenin tabirleri anladığını ve vakıalar temessül ettiğini nasıl kontrol etmelidir? — Talebenin vakıalar üzerine şahsî bir çalışma yapabilmesi için, onlara işlek mümareseler tertip edilebilir mi? Talebeye hangi aletleri vermelidir? Talebeye verilecek kitap, işlek mümareseler yapmağa imkân vermek üzere, nasıl tertip edilmiş olmalıdır?

Bütün bu meselelerin hallini izah ve ispat etmek için ayrıca bir kitap yazmak fazla olmaz [1]. Burada yalnız, Fransa'da daha şimdiden hangi meseleler üzerinde az çok itilâf edilmişse o meselelerin umumî prensipleri gösterilecektir.

Tarihte artık, tavır ve hareket için güzel misaller, dram gibi yahut tuhaf sahneler pek de aranılmamaktadır. Bu şeylerin hepsi için efsanenin tarihe tercih edilmesi iyi olacağı anlaşılmaktadır, çünkü efsane sebeplerin ve tesirlerin teselsülünü, bizim adalet duygumuza daha uygun şahısları daha mükemmel ve daha kahramanca, sahneleri daha güzel ve daha heyecanlı gösterir. — Almanya'da ol-

[1] Sorbonne'daki bir sıra derslerimde bu işin bir kısmını yapmayı denemiştim (Ch. S.).

duğu gibi, tarihi vatanseverlik yahut itaat duygusunu çoşturmak üzere kullanılmaktan da vazgeçmektedir; ayni ilimden, memleketlere ve partilere göre, birbirlerine muhalif tatbikat çıkarmanın mantığa nekadar aykırı olacağı anlaşılmaktadır; öyle yapmak, her milleti, kendi tercih ettiği şeylerin istikametine göre, tarihi bozmağa değilse de sakatlamağa davet etmek olur. Her ilmin değeri doğruluğunda olduğu anlaşılmakta, tarihten de ancak hakikat istenilmektedir [1].

Tarihin terbiye üzerinde tesiri tarihi okutanlardan hepsinin gözlerine henüz açık surette görünmemektedir. Fakat düşünenlerin hepsi tarihi en ziyade bir içtimaî kültür vasıtası olarak görmekte müttefik bulunmaktadır. — Geçmiş zaman cemiyetlerinin tetkiki talebeye bir cemiyetin ne olduğunu amelî misallerle öğretir; talebeye şimdiki realite içinde gösterilmesi pek te kolay olmıyacak başlıca içtimaî hâdiseleri ve türlü türlü nevilerden âdetleri ve nizamları tanıtır; türlü türlü âdetleri birbirlerile mukayese ederek o âdetlerin karakterlerini, değişikliklerini ve benzeyişlerini anlatır. — Hâdiselerin ve tekâmüllerin tetkiki talebeyi insana ait şeylerin mütemadiyen değiştiği fikrine alıştırır, içtimaî değişikliklere karşı mantıksız ürkeklikten korur; terakki hakkındaki tasavvurunu düzeltir. — Bütün bu kazançlar talebeye umumî hayata karışmak için daha kudret verirler; bu suret-

[1] Bununla beraber şunu gösterelim ki, 1897 temmuzunda modern olgunluk imtihanları namzetlerine sorulan şu: "Tarih dersleri ne işe yarar?" sualine, nemzetlerin 100 de 80 i, ya kendileri öyle düşündükleri için, yahut hoşa gideceklerini sandıkları için: "Vatanseverliği coşturmaya yarar" diye cevap vermişlerdi. (Ch. - V. L.).

le tarihin demokrat bir cemiyet içinde pek lüzumlu bir ders olduğu meydana çıkar.

Demek olur ki, tarih öğretmenin kaidesi içtimaî hâdiseleri göstermeğe ve onların tekâmüllerini anlatmağa en ziyade elverişli olan şeyleri ve tarzları aramak olmalıdır. Bir vakıayı derse almazdan önce ilkin o vakıanın terbiyede tesiri ne olabileceğini, sonra o vakıayı talebeye göstermek ve anlatmak için elde vasıtalar bulunup bulunmadığını düşünmek lâzımdır. Bir vakıa pek iyi bilgi vermiyecek ve fazla karışık olduğu için anlaşılamıyacak, olunca, yahut anlaşılabilecek hale koymak için elimizde tafsilât bulunmayınca o vakıayı bir tarafa bırakmalıdır.

IV. Tarih drslerinde makul bir usul meydana getirmek için, tarih öğretmek hususunda bir nazariye kurmak yetişmez. Ders malzemesini ve tarzlarını yenilemek lâzımdır.

Tarih büyük sayıda vakıaları bilmeğe zarurî olarak lüzum gösterir. Kendi sözünden ve bir kara tahtadan, bir de ancak zaman sırasile tertip edilmiş cetvellerden ibaret muhtasar kitaplardan başka bir şeyi olmıyan tarih hocası elinde ne bir metinler kitabı, ne de bir lûgati bulunmıyan bir lâtince hocasının vaziyetinde bulunur. Lâtince dersinin talebesine lâtince kelimeler repertuarı bir ihtiyaç olduğu gibi, tarih dersi talebesinin de "tarihî vakıalar" repertuarına ihtiyacı vardır; ona *vakıalar* mecmuaları lâzımdır; mektepler için yapılan muhtasar kitaplar ise *kelime* mecmualarından pek te başka şeyler değildir.

Vakıalar iki şekilde, resimlerde ve kitaplarda görünürler. Resimler maddî şeyleri ve dışardan manzarayı gösterirler, en ziyade maddî medeniyetin tetkiki için işe ya-

rarlar. Almanya'da, çoktanberi, talebeye mektepler için tertip edilmiş bir resim mecmuası vermek usulü tecrübe edilmiştir. Ayni ihtiyaç Fransa'da Bay Lavisse'in direktörlüğü altında neşredilmekte olan *Album historique'i* meydana çıkarmıştır.

Kitap en mühim alettir, kitapta, hâdiseleri, sebepleri, nizamları tasvir etmek için lüzumlu olan karakteristik çizgiler bulunmalıdır; kitap en ziyade hikâyeler ve tariflerden mürekkep olmalıdır, bunlara karakteristik birkaç söz ve birkaç formül ilâve edilebilir. Bu kitapları eski müelliflerden seçilmiş parçalarla tertip etmeğe uzun zaman çalışılmıştı; kitaplara bir metinler mecmuası şekli verilirdi [1]. Bu tarz ilmî gibi görünürse de çocukların pek te anlıyamıyacağı gibi olduğundan, tecrübe, bu tarzdan vazgeçilmek lâzımdır gibi göstermiştir; talebeye muasır dille hitap etmek tercih olunur. Başlıcası Hachette kitabevi tarafından neşredilmiş olan *Lectures historiques* kitapları, bu fikirle 1890 [2] *talimatına* göre tertip edilmişlerdir.

Tarih derslerinin geç ihdas edilmiş olması talebenin çalışma tarzları üzerine hâlâ tesir eder. Tarih sınıflarının en çoğunda, talebeye ancak "almak" suretile çalıştıran tarzlar: ders, hulâsa, okumak, sual ve cevap, tahrir, haritaları kopya etmek tarzları hâkimdir. Bu da, çevirme ve temrin yapmadan, yalnız gramer derslerini yahut mü-

[1] Almanya'da *Queltenbuch* adı altında yapılan şey budur.

[2] Ayni pedagoji nazariyesi benim şu kitabımın mukaddemesinde bulunur: *Histoire narrative et descriptive des anciens peuples de l'Orient, Supplément à l'usage des professeurs,* Paris, 1890, in-8. (Ch. S.)

elliflerin parçalarını ezberden okuyan talebenin haline benzer.

Dersin talebe üzerinde tesirli bir intiba yapması için, talebeyi işletmiyen o tarzları büsbütün bir tarafa bırakmak değilse bile, hiç olmazsa talebeyi işletecek mümareselerle kuvvetlendirmek lâzımdır. Bu mümareselerden bazıları şimdiye kadar tecrübe edilmiştir, daha birçokları da tasavvur edilebilir [1]. Resimler, hikâyeler, tarifler analiz ettirilerek vakıaların karakterini meydana çıkarmak mümkündür: Yazılı yahut sözlü olabilecek bu küçük takrir talebenin görmüş ve anlamış olduğuna emniyet verdirir, talebeyi ancak muayyen tabirler kullanmağa alıştırmak için bir vesile olur. — Talebeden bir resim, bir coğrafya krokisi, ayni zamanda meydana çıkmış vakıaların bir cetveli istenilebilir. — Başka başka cemiyetler arasında bir mukayese cetveli ve vakıaların teselsülü cetveli yaptırılabilir.

Bu mümarese için lüzumlu olan şeyleri talebeye bildirmek için bir kitaba ihtiyaç vardır. Bu suretle tedris tarzlarının ıslahı tedris aletlerinin ıslahına bağlı olduğu meydana çıkar. Hocalarla halk, içtimaî terbiye hususunda tarih derslerinin ehemmiyetini, gittikçe daha açık olarak, anladıkça o iki türlü ıslahın ikisi de meydana gelecektir.

---

[1] Bu meseleden *Revue üniversitaire*'de bahsetmiştim. 1896, C. I, (Ch. S.)

ZEYL II

Fransa'da yüksek tedrisatta tarih

Memleketimizde tarihin yüksek dersleri otuz yıldanberi değişmiştir. Bu değişme, münasip te olduğu üzere, yavaş yavaş ve biribiri arkasından düzeltmelerle olmuştur. Fakat, alınmış olan tedbirler makul surette biribirlerine bağlı bulunmakla beraber, şu son zamanlarda halk o tedbirlerin birçoğuna şaşmaktan ve onlardan korkmaktan geri kalmamıştır. Islahatı tasvip etmeğe davet olunan halk, bu davetin o kadar sık olmasına biraz hayret etmiştir, bundan dolayı görmekte olduğumuz cereyanın umumî manasını ve içerden sebeplerini burada bir kere daha bildirmek belki fazla görülmez.

I. İkinci İmparatorluğun son yıllardan önce tarih ilimlerinin yüksek dersleri Fransa'da rabıtasız bir surette tanzim edilmişti [1].

Başka başka tiplerde birçok müesseselerde: *Collège de France*'da, Edebiyat Fakültelerinde, hem de Yüksek Muallim Mektebi ve *Ecole chartes* gibi, "mahsus mektepler' de tarih hocalıkları vardı.

Collège de France eski rejim müesseselerinin bir bakiyesi idi. On altıncı asırda skolastik Sorbonne'a karşı yeni ilimlerin melcei olmak üzere kurulmuş olan *Collège*

[1] O zamanda Fransa'da yüksek dersler ve ilk ıslahat hakkında B. Liard'ın *l'Enseignement supérieur en France,* Paris, 1888 - 1894, C. II, in-8. adında çok iyi eserine bakınız.

de France'ta, yüksek nazarî dersleri, serbest araştırma fikirlerini, hem de asıl ilim menfaatlerini, tarihî olarak, temsil etmek gibi şerefli imtiyaz vardı. Bu şöhretli müessesede tarih dersi veren büyük adamlar (meselâ Michelet) ne teknikçi, ne de asıl manasile ilim adamlaridi. Onların belâgatleri tarih talebeleri olmıyan dinleyiciler üzerinde tesir ederdi.

Edebiyat Fakülteleri Napoléon kanunlarının kurmuş oldukları sistemin bir kısmı idi. Bu kanunlar fakülteleri yaratırken ilmî araştırmalara rağbet ettirmeği hiç hatırına getirmemişti. Bu kanunlar ilmi çok sevmezlerdi. Hukuk, tıp v .s. Fakülteleri o kanunların tasavvuruna göre, cemiyetin muhtaç olduğu hukukçuları, hekimleri v. s. yi yetiştireceklerdi. Fakat beş Fakülte üzerine üçü, daha başlangıcındanberi, kendilerine verilmiş olan ve, öteki, Hukuk ile Tıp Fakültelerinin filen ifa ettikleri vazifeyi, ifa edebilecek halde bulunmuşlardı. Katolikçe *Théologie* Fakülteleri cemiyete lüzumlu olan rahipleri yetiştiremediler, çünkü devlet rahiplerin piskopos dairelerine bağlı medreselerde ders görmelerine rıza göstermişti. Fünun ve edebiyat Fakülteleri cemiyete lüzumlu olan orta dersler hocalarını, mühendisleri v .s. yi hiç yetiştiremediler, çünkü o fakülteler bu sahada, daha önceden kurulmuş olan "mahsus mekteplerin", Muallim Mektebinin, Politeknik Mektebinin rekabetlerile karşılaştılar ve mağlûp oldular. Bundan dolayı katolikçe *Théologie,* Fünun ve Edebiyat Fakülteleri başka türlü faaliyetlerle mevcudiyetlerini haklı göstermeğe mecbur oldular. Bilhassa, Edebiyat Fakültelerindeki tarih profesörleri liselerde tarih okutmağa hazırlanan gençleri talim etmekten vazgeçtiler. Bu mahsus muhataplardan mahrum kalınca, *Collège de France'*ta tarih

dersi sahiplerinin vaziyetlerine pek benzer bir vaziyette kaldılar. Onların da en çoğu teknikçi değildi. Yarım asır müddetçe, sözlerinin kuvvetine, zarifliğine ve süsüne kapılıp koşan birçok işsiz adamların (bunları da o vakittenberi çok defa çekiştirenler olmuştur) karşısında halk için yüksek ilim yaptılar.

Yüksek Muallim Mektebine müstakbel orta dersler hocalarını yetiştirmek vazifesi tahsis edilmişti. Halbuki o zamanda orta derslerde iyi bir hoca olmak için, öğretmeğe memur olacağı şeyi iyice bilmek lâzım olduğu, bukadarını tamam bilmenin de yetişeceği, bir prensip olarak kabul edilmişti. Doğrusu, okutacağı şeyi bilmek lâzımdır; fakat bu kadarı yetişmez: Başka bir yolda, daha yüksek bir yolda bilgilerin de asıl "mektep" bilgisi kadar lüzumları vardır. O bilgilerin Muallim Mektebinde hiçbir vakit bahsi geçmezdi, orada, o vakitki nazariyeye uyularak, orta derslere hazırlamak için orta ders yapmakla iktifa edilirdi. Bununlaberaber, Yüksek Muallim Mektebinin talebe kabulü usulü her vakit çok iyi olduğundan, orada hâkim olan sistem, birinci dereceden adamların yalnız hoca olarak, mütefekkir olarak, yahut muharrir olarak değil, bilge olarak bile mektepten çıkmalarına engel olmamıştır. Fakat şunu tanımak lâzımdır ki o adamlar, sistem sayesinde değil, sisteme rağmen, mektep yılları içinde değil, mektep yıllarından sonra, hem de Atina'daki Fransız Mektebinde bir müddet bulundukları sırada, Ulm sokağında iken bulamadıkları, vesikalarla faideli temastan istifade ettikleri vakit, kendi kendilerine yetişmişlerdir. Şöyle diyen biri bulunmuştu: "Muallim Mektebinden o kadar muallim nesillerini, vesikalarla iş görebilecek bir hale gelmeden çıkarmak inanılmıyacak bir şey

değil midir ... Sözün kısası, vaktile, tarih talebsi mektepten çıktıkları vakit ne, pek acele olarak öğrenmiş oldukları tarihi öğretmek için, ne de güç şeyler üzerine araştırmalar yapmak için hazırlanmışlardı [1]".

Ecole des chartes'a gelince, *Restauration devrinde* açılmış olan bu müessese, bir noktadan, nazarî olarak, o faydalı memurları, arşivistlerle kütüphanecileri yetiştirmek için, ötekiler gibi, "mahsus" bir mektepti. Fakat, daha erkenden, orada meslek dersleri en ziyade lüzumlu enaz derecesine indirildi, mektep te Fransa'nın orta zamanlarda tarihini tetkik etmek istiyen gençleri makul ve tam surette yetiştirmek için pek yeni bir usulde teşekkül etti. *Ecole des chartes* talebesi orada hiç te "orta zaman tarihi" derslerini görmezlerdi, fakat orta zaman tarihinden henüz halledilmemiş meseleleri halletmeğe çalışmak için lüzumlu olan şeylerin hepsini öğrenirlerdi. Yalnız orada, arızî bir istisna olarak, "önceden lüzumlu" ve araştırmalarına yardımcı olan "bilgiler" bir sistem altında öğretilirdi. Bu rejimin neticelerini göstermek için yukadar münasebet geçmiştir [2].

İkinci İmparatorluğun sonuna doğru şiddetli bir ıslahat cereyanı meydana çıktığı vakit hal böyle idi. Birtakım genç Fransızlar Almanya'yı gezmişlerdi; Almanya'da Üniversite teşkilâtının Napoléon zamanından kalma Fakülteler ve Mahsus mektepler sisteminden üstün olması onların gözlerine çarpmıştı; vakıâ Fransa bozuk bir teşkilâtla, birçok adam ve birçok eser yetiştirmişti, fakat en sonunda "her türlü teşebbüslerde tesadüfe enaz pay bırakmak", hem de "bir müessese tarih hocaları ve tarihçiler yetiştir-

[1] E. Lavisse, *Question d'enseignement national*, S. 12.

[2] Yukarda S. 56 ile karşılaştırınız.

mek istediği vakit, onların ne olmalarını istiyorsa kendilerine öyle olmak vasıtalarını vermesi" lüzumu düşünülmüştü.

Maarif Nazırı olan Bay V. Duruy, yüksek derslerin yenilenmesi tarafını tutanlara kuvvet veriyordu. Fakat, gerek yeniden teşkil için, gerek birleştirmek için, gerek hazfetmek için, mevcut müesseselere: hepsi ifa etmiş oldukları hizmetlerle, kendilerinden olmuş olan veya hâlâ kendilerinden olan adamlarla itibar kazanmış olan Collège de France'a, Edebiyat Fakültelerine, Yüksek Muallim Mektebine dokunmağı yapılamıyacak bir iş diye telâkki ediyordu. Hiçbir şey değiştirmedi, ilâve etti. Biraz nispetsiz olarak mevcut bulunan tedrisat binasını, Sorbonne'da kurulan bir "Yüksek Tetkikler Amelî Mektebi" icat ederek en yüksek dereceye çıkardı (1868).

Yüksek Tetkikler Amelî Mektebinin (tarih ve filoloji şubesi) mevcut olmasına sebep, onu icat edenlerin fikrinde, amelî bir karakterde yeniden araştırmalar yapmaya gençleri hazırlamaktı. Meslek düşünceleri, ilmi halka yaymak düşünceleri yoktu. Oraya ilmin neticelerini, öğrenmek için değil, bir kimya talebesinin bir lâboratuara geldiği gibi, yeni neticeler elde etmeğe elverişli teknik tarzlarına alışmak için gelinecekti. Şu suretle, yeni müessesenin kuruluşundaki fikir, *Collège de France'ın* ilk an'anesine benzemiyor değildi. *Ecole des chartes'ta* orta zamanlarda Fransa tarihinin mahdut sahasında çoktanberi ne yapılıyorsa, ayni şeyleri evrensel tarih ve evrensel filolijinin bütün kısımları için yapmak tecrübe edilecekti.

II. Edebiyat Fakülteleri bulundukları halde (yani talebesiz) kendilerini rahat buldukları ve arzuları an'ane ile kendilerine verilmiş olan vazifelerin (umumî dersler ver-

mek, Üniversite dereceleri vermek) ilersine gitmediği müddetçe, Fransa'da yüksek tarih dersleri teşkilâtı tarif ettiğimiz halde kaldı. Edebiyat Fakültelerinin kendilerine başka bir mevcudiyet sebebi aradıkları ve başka bir vazife istedikleri gün, değişmeler zarurî olmuştu.

Fakültelerin niçin ve nasıl daha ziyade işlek olarak çalışmak, daha doğrusu, tarih ilimlerinin ilerlemeleri için eskiden olduğundan başka türlü çalışmak istemeğe vardıklarını izah etmenin yeri burası değildir. Bay V. Duruy, Yüksek Tetkikler Mektebini Sorbonne'da yerleştirirken, bu genç ve canlı nebatın Sorbonne'dan eski taşları ayıracağını haber vermişti; Yüksek Tetkikler Mektebinin o kadar bereketli faaliyetini görmek te, Fakültelere kendi kendilerini yoklamak için şüphesiz az tesir etmiş değildir. Bir taraftan da, hükûmet adamlarının Fakülte hocalarının sayısını artırmak, fakülterele saraylar yaptırmak, onlara birçok çalışma aletleri vermek suretile gösterdikleri cömertlik te bu imtiyazlı müesseselere yeniden vazifeler çıkardı.

Aşağı yukarı yirmi beş yıl oluyor ki, Edebiyat Fakülteleri değişmeğe girişmişler, onların gittikçe daha ziyade değişmeleri de Fransa'da — o vakte kadar, 1868 tarihindeki ustalıklı ilâveden bile, sarsılmamış olan — yüksek tarih dersleri binasının her tarafında akisler uyandırmıştır.

III. Fakültelerin ilk ehemmiyet verdikleri şey talebe bulmak olmuştu. — Doğrusu, güç olan iş te bu değildi, çünkü Yüksek Muallim Mektebi (ki buraya her yıl, yüzlerce memzetler arasından seçilmiş yirmi talebe kabul edilir) orta dersler için, artık sayıları çoğalmış olan, hocaları yetiştirmeğe, eskiden olduğu gibi, kâfi gelmiyordu. Birçok gençler (Yüksek Muallim Mektebi talebesile reka-

bet ederek) hocalık mesleğine yol açan Üniversite derecelerine namzet oldukları halde, kendi kendilerine bırakılmışlardı. Bunlar fakülteler için emin müracaatçılardı. Ayni zamanda askerlik kanunları, edebiyat lisans derecesine değerli muafiyetler verdiğinden, bu kanunların — Fakülteler lisans derecesine hazırladıkları halde, — Fakültelere gençlerden pek büyük, hem de pek ehemmiyetli, bir kısmını çekmesi lâzım gelirdi. En sonra da Fransada mütemmim bir ilim terbiyesi aramağa gelen, o vakitlere kadar Fakültelerde istifade edemediklerine de şaşan (Yüksek Tetkikler Mektebinde o kadar çok sayıda bulunan) ecnebiler, Alman Üniversitelerinde bulmağa alıştıkları şeyleri, hem de kendilerine istifadeli görünen tedris tarzını, Fakültelerde bulunca oralara gelmekten geri kalmıyacaklardı.

Talebe, büyük sayıda olarak, Fakültelerin yolunu öğrenmezden önce, büyük gayretler lâzım oldu ve yıllar geçti; fakat hakikî meseleler, ancak Fakülteler arzu ettikleri talebeyi bulunca meydana çıktı.

Edebiyat Fakültesi talebesinin pek büyük kısmı başlangıçta Üniversite derecelerine, lisans ve agregasiyon derecelerine namzetler, lisans ve agregasiyon derecelerine "hazırlanmak" için açıkça niyetle gelmiş olanlardı. Fakülteler talebenin bu "hazırlanma" larına yardım etmek mecburiyetinden kendilerini kurtaramadılar. Fakat imtihanlar, takriben yirmi yıl önce, hâlâ eski şekillerde tasavvur edilirdi. Lisans, orta derecede kuvvetli dersler alındığını tasdik eden yüksek bir "olgunluk" derecesi demekti; "Tarih ve coğrafya dersleri agregasiyon imtihanında" (ki, bu derece gerçekten *licentia docendi* olmuştu) namzetlerin "tedrise memur olacakları şeyleri pak iyi bildiklerinin delilini vermeleri" lâzımdı. — Bundan dolayı, Yüksek Muallim Mektebinin

dersleri gibi lisans ve agregasyon imtihanlarına bir hazırlanma olan Fakülte derslerinin de, zarurî olarak, ayni karakteri alması tehlikesi vardı. Agregasyon müsabakalarında Yüksek Muallim Mektebi talebesile Fakülteler talebesi arasında bir rekabet çıkması da zarurî idi. Agregasiyon programları ne olduğu malûm bulunduğundan, bu rekabetin neticesi biribirilerine rakip olan müesseselerin üstadlarını ve talebesini, ilmî olmıyan, yüksek olmamakla beraber fayda da vermiyecek birtakım mektep mümareselerile gittikçe daha ziyade uğraştırmak olmas: da zarurî değil miydi?

Bu tehlike pek vahimdi. Fakültelerde ıslahata önayak olan iyi görür zatlar, B. A. Dumont, B. L. Liard, B. E. Lavisse, bu tehlikeyi hemen gördüler. B. Lavisse 1884 te şöyle yazmıştı: "Fakültelerin başlıca işi imtihanlara hazırlamak olduğunu iddia etmek, ilmî kültür yerine ancak bir hazırlık öğretmeyi istemek demektir: İyi düşünen kimselerin yenilik tarafını tutanlara karşı söyledikleri ciddî itiraz budur... Yenilik tarafını tutanlar, bu sistemin mahzurlarını daha başlangıcında gördükleri, fakat imtihanlar usulünde bir değişme olursa onun neticesi olarak yüksek derslerin de ıslah edileceğine kanaat getirdikleri; ilmî çalışma ile imtihanlara hazırlama işleri arasında bir uzlaştırma yolu bulunacağı; bu suretle muhaliflerinin kendilerine karşı serdettikleri tek ciddî itirazın da düşeceği cevabını verirler." Islahın başlıca münakaşacısı olan zatın bu sakat nokta üzerinde ısrar etmekten hiçbir vakit vazgeçmediğini söyliyerek onun hakkını teslim etmek lâzımdır; *imtihanlar meselesinin,* Fransa'da yüksek derslerin yeniden teşkili meselesinde temel taşı olarak telâkki edildiğine kanaat getirmek için de, B. Lavisse'in üç cilt içinde toplıyarak 1885 tenberi, beş yıldan beş yıla neşrettiği: *Questions d'enseignement sational, Etudes et*

Etudiants, A propos de nos écoles adlı kitaplarında: "Dersler ve imtihanlar", "imtihanlar ve tetkikler", tetkikler ve imtihanlar" adlı nutuklarını ve makalelerini gözden geçirmek yetişir.

Yüksek dersler imtihanlarının (lisans agregasiyon, doktora) ıslahı meselesi şu suretle bu zaman meseleleri arasına girmiştir. Daha 1884 te onların arasında idi. 1897 yılında hâlâ öyledir. Fakat bu müddette, bizim iyi sandığımız istikamette, hissedilecek ilerlemeler meydana çıktı, gayeye varılmak üzeredir gibi görünmektedir.

IV. Eskiden imtihanlar sistemi, Üniversite derecelerine namzet olanları pek iyi orta dersler öğrenmiş olduklarını ispat etmeğe mecbur ederdi. Bu sistem yüksek dersler talebesi olan namzetleri, listelerde yapmaktan bıkmış oldukları neviden mümareseler yapmağa mahkûm ettiğinden, bu sisteme hücum edenlerin itirazları boşa gitmedi. Sistemi müdafaa edenler pek gevşek davrandılar. Sistem yıkıldı.

Fakat onun yerine ne konulacaktı? Mesele pek karışıktı. İlk hamlede halledilmemiş olması şaşılacak şey değildir.

İlkönce şu: talebeden ispat edilmesi istenilen istidatların veya bilgilerin hangi neviden olmaları münasiptir? iptidaî sual hakkında uzlaşmak lâzımgeliyordu. Umumî bilgiler mi? Teknik bilgiler ve yeniden araştırmalar yapmağa istidatlar mı? *(Ecole des Chartes* ta ve Yükek tetkikler mektebinde olduğu gibi)? Pedagoji istidatları mı? Fakültelerin talebesi pek çok ve pek türlü türlü olduğundan, ayırt etmek lüzumu yavaş yavaş anlaşıldı.

Lisans samzetlerinden iyi bir umumî kültür sahibi olduklarını ispat etmelerini istemek yetişir, fakat bu, kendi-

leri iterlerse, yeniden araştırmalar yapmaktan zevk duyduklarını ve biraz tecrübeleri bulunduğunu ispat etmelerine engel olamaz.

Agregasiyon *(licentia docendi)* namzetleri, daha önceden lisansiye olduklarından, onlara şu şeyler sorulacaktır: 1° Bir tarih meselesini tetkik etmek ne demek olduğunu ve bu neviden tetkikler için istenilen teknik bilgilerini, tecrübe ile, bildiklerini kat'î surette ispat etmek; 2° Kendilerinin mesleğine lüzumlu olan pedagoji istidatlarını ispat etmek.

Hiçbir şeye, ne lisansa, ne de agregasiyona namzet olmıyan, sadece ilmî şeyler öğrenmek istiyen talebeden — eski programlar bu türlü talebenin bulunabileceğini gözönüne getirmişlerdi — yalnızca, aldıkları derslerden ve kendilerine verilen nasihatlerden istifade etmiş olduklarını ispat etmeleri istenilecektir.

Bunlar tesbit edilince, büyük bir adım atılmış olur. Çünkü, malûm olduğu üzere, programlar derslere hükmederler. Programların hükmü ise, Fakültelerde tarih derslerinin, onlardan istenilen üç türlü karakteri haiz olmalarıdır. Umumî kültür bu derslerde şerefli yerini bırakmıyacaktır. Tenkit ve araştırma mümareselerinin kendilerinin hakkı olan yerleri bulunacaktır. En sonra da pedagoji (nazarî ve amelî) de ihmal edilmiş olmıyacaktır.

Herbir neviden en iyi, yani en iyi ispat edecek delillerin tayin edilmesi istenilince güçlükler meydana çıkar. Bunun üzerine fikirler de biribirlerinden ayrılırlar. Şimdi hiç kimse prensiplere artık itiraz etmezse de, şimdiye kadar tecrübe olunan tatbik tarzları hususunda reylerin hepsi bir değildir. Lisans teşkilâtı üç defa yeniden düzeltilmiştir; tarih agregasiyonu nizamnamesi beş defa ıslah, yahut tadil edil-

miştir. Daha da bitmemiştir. Yeniden sadeleştirilmelere daha lüzum vardır. Fakat, bütün değişmelerin arasında, bizim kanaat getirdiğimiz gibi, daha iyi bir hale doğru, bellibaşlı bir gerileme olmadan, mütemadiyen ilerleme olmuşsa, bu değişmelerin ne ehemmiyeti olabilir? Bununlaberaber, o değişmelerden şikâyet edilmiye başlanmıştır [1].

Burada, geçici olarak hüküm sürmüş olan başka başka rejimleri tafsilâtla izah etmek lüzumsuzdur. Bunları zamanında ve yerinde tenkit için münasip fırsat bulmuştuk [2]. Bize bozuk görünen âdetlerin en çoğu bugün ortadan kalkmış bulununca o külü karıştırmak ne işe yarar? Şimdiki rejimin fikrimizce eksiği ne olduğunu bile söylemiyeceğiz, çünkü bu rejimin de yakında ve pek iyi bir surette değişeceğini ümit etmiye sebep vardır.—Şurasını bilmek yetişir ki, Fakülteler şimdi yeni bir diploma, yüksek dersler diploması vermektedirler, bu diplomayı talebenin hepsi alabilirler, fakat agregasiyona namzet olanlar onu almaya mecbur tutlurlar. Yüksek Tetkikler Mektebi diplomasına, *Ecole des chartes* diplomasına, Alman üniversitelerinin felsefe doktorasına benziyen, bu yüksek dersler diploması tarih talebesine, bir müddet derslere devam ettikten ve bir imtihan geçtikten sonra verilir, bu imtihan başlıca, tarih araştırmalarının "yardımcı ilimleri" üzerine suallerle, yeni bir mevzu, bir muhtıra yazdırılarak onu müdafaa ettirmekle yapılır. Bugün herkes tanır ki, "imtihanı edenlerin gayretleri ve vicdanları o yüksek dersler diploması her-

[1] *Revue historique,* LXIII (1897) s. 96.

[2] Şunlara bakınız: *Revue internationale d'enseignement,* şubat 1893; *Revue universitaire,* haziran 1892, birinciteşrin ve ikinciteşrin 1894, temmuz 1895; bir de *Political Scienne Quarterly,* eylûl 1894.

yerde degerini muhafaza ettirirse, o diplomayı vermek üzere yapılan imtihan pek iyi meyvalar verecektir [1]."

V. Sözün kısası, Üniversite derecelerine hazırlanmak hevesi Fakültelere birçok talebenin gelmesine sebep olmuştur. Fakat o derecelere hazırlanmak, lisans ve agregasiyon imtihanlarının eski rejiminde, Fakültelerin kendileri için münasip, talebeleri için ve ilmin menfaati için faydalı gördükleri işe uygun bir iş değildi. Bundan dolayı, imtihanlar rejimi, zahmetsizce olmamakla beraber, yüksek tarih derslerinde bulunması âlzımgelen muayyen bir ülküye uygun olarak sebatla ıslah edildi. Netice, Fakültelerin tarih ilimlerinin pozitif ilerlemelerine hizmet eden müesseseler arasında yer tutmaları oldu. Birkaç yıldanberi Fakültelerden çıkan eserleri saymak lüzumunda bunu ispat eder.

Bu tekâmülün şimdiden mutlu sonuçları oldu; iyi başladığı gibi iyi biterse daha başka neticeleri de olacaktır.—İlkönce, Fakültelerde tarih derslerinin değişmesi, Yüksek Muallim mektebinde de ona mütenazır bir değişmeye sebep oldu. Yüksek Muallim mektebi de, iki yıldanberi bir "Yüksek dersler diploması" vermektedir; yeni mevzular üzerine araştırmalar, pedagoji mümareseleri ve umumî kültür, yeni Fakültelerde olduğu gibi, oralarda da teşvik edilmektedir. Yüksek Muallim mektebi Fakültelerden artık yalnız herkese açık olmamasile ve talebesinin bazı ihtiyatlarla alınmasndan dolayı farklıdır; esasında, Yüksek Muallim mektebi de ötekiler gibi bir Fakültedir. Onun talebesi pek az sayıda fakat seçilmiştir. — İkinci olarak, her

[1] *Revue Historique*'de adı geçen eser, S. 98. - Burada yalnız bildirmekle iktifa ettiğim şeyi başka bir yerde izah etmiştim. *Revue internationale de l'enseignement,* ikinci teşrin 1897. (Ch- V. L.)

ikisi de 1897 yılı sonunda, yeniden yapılmış olan Sorbonne binasında yerleştirilecek olan Yüksek Tetkiler Mektebile *Ecole des chartes* mevcut olmak sebeplerini muhafaza etmişlerdir; çünkü Yüksek Tetkikler Mektebinde birçok ihtisas dersleri vardır ki, bunlar Fakültelerde bulunmazlar ve şüphesiz hiçbir zaman bulunmıyacaklardır; orta zamanlar tarihine ait tetkikler için de, *Ecoles des Chartes*'ın, *hepsi* biribirine uygun olan derslerinin mecmuu hervakit hiçbir yerle kıyas edilemiyecek halde kalacaktır. Fakat, bir taraftan Yüksek tetkikler mektebi ve *Ecole des chartes* ile, bir taraftan Fakülteler arasındaki eski rekabet kaybolmuştur. Vaktile biribirlerinden o kadar başka başka olan bütün müesseseler şimdi ayni fikirle, müşterek bir iş üzerine çalışmaktalardır. Onlardan herbiri kendi adını, istiklâlini ve an'anelerini muhafaza etmektedir; fakat hepsi bir vücut: 1896 da kanunla kurulmuş olandan daha geniş, ideal bir Paris Üniversitesinin tarih kısmını, teşkil ederler. Bu "daha büyük" Üniversitede, *Ecole des chartes* ile Yüksek Muallim Mektebi ve Edebiyat Fakültesindeki tarih derslerinin hepsi şimdi, filen, ancak biribirinden müstakil "enstitü" lerden başka şeyler değildirler.

S O N